

**De Belgische wereldtentoonstelling voor de Eerste Wereldoorlog als spiegel
van en actor in de sociale kwestie.**

Mahieu Maarten

Scriptie neergelegd tot het behalen van de graad van licentiaat in de geschiedenis

Academiejaar: 2006-2007

Universiteit Gent

Promotor: Prof. Dr. Deneckere Gita

Commissarissen: Dr. Van Ginderachter Maarten en Dr. Bracke Nele

Dankwoord

Voor we aanvangen wil ik graag mijn vader en zus bedanken, dit voor de steun en eerstgenoemde ook niet in het minst voor het sponsoren van gans de zaak. Bedankt Veldegemse bolleboos Herlinde D'hiet en Roel Beernaert respectievelijk voor herlezing en computerassistentie en natuurlijk voor meer dan dat alleen. Ik wil graag ook al mijn andere vrienden bedanken voor de vier fijne jaren waarvan deze thesis toch een soort afronding of althans het begin van een nieuw hoofdstuk vormt. Ik bedank mijn promotor voor de nuttige tips en voor de hulp wanneer zich problemen voordeden of bevestiging aan de orde was.

Inhoudstafel

<u>I. Inleiding</u>	1
<u>1. Achtergrondschets en eerste reflectie</u>	1
<u>1.1. Het fenomeen van de werelddtentoonstellingen</u>	1
<u>1.1.1. Definitie en eerste reflectie</u>	1
<u>1.1.2. Ontstaan</u>	2
<u>1.1.3. De eerste Belgische tentoonstellingen</u>	4
<u>1.2. Een periode van sociale verandering</u>	4
<u>2. Afbakening</u>	6
<u>2.1. In tijd en ruimte</u>	6
<u>2.2. Verdere afbakening</u>	8
<u>3. Persoonlijke motivatie, probleemstelling en opbouw</u>	9
<u>3.1. Persoonlijke motivatie</u>	9
<u>3.2. Probleemstelling</u>	9
<u>3.3. Opbouw</u>	13
<u>4. Methodologie</u>	14
<u>4.1. Bronnen</u>	14
<u>4.2. Methodologisch probleem: het zwijgen van de arbeider</u>	16
<u>II. De opbouw van de expositie</u>	19
<u>1. De werelddtentoonstelling als bron van werk</u>	19
<u>2. De werkomstandigheden op de tentoonstelling</u>	22
<u>2.1. Arbeidsongevallen, werkloosheid en de bescherming ertegen</u>	22
<u>2.1.1. Arbeidsongevallen</u>	22
<u>2.1.2. Werkloosheid</u>	23
<u>2.1.3. Bescherming</u>	25
<u>2.2. Over lonen, uren en zondagsrust</u>	27
<u>3. Het congres: de tentoonstelling als actor</u>	28
<u>4. Houding tegenover de arbeider: over spreken, banketten en ongelijkheid</u>	29
<u>5. Staking, het wapen van de arbeider</u>	32
<u>5.1. Staking op de tentoonstelling</u>	32

5.2. <u>De Algemene Staking en de Gentse wereldfoor</u>	33
▶ <u>Synthese, analyse en vooruitblik</u>	36
<u>III. De arbeider als bezoeker van de tentoonstelling</u>	37
<u>1. De wereldtentoonstelling, een elitebeurs</u>	37
<u>2. Arbeiders op de tentoonstelling</u>	39
2.1. <u>Vrijkaarten voor elitearbeiders</u>	40
2.2. <u>Verdere evolutie</u>	42
2.2.1. <u>Stijging, uitbreiding van het aantal gratis kaarten en andere voordelen</u>	43
2.2.2. <u>Meer vrije tijd en een stijging van de lonen</u>	44
2.2.3. <u>Andere mogelijkheden</u>	45
<u>3. Samengevat</u>	48
<u>4. Leren versus amusement</u>	49
<u>IV. ‘Parc des attractions’</u>	50
<u>1. Verbreding van het amusement op de tentoonstelling</u>	50
<u>2. De arbeider op zoek naar vertier</u>	52
2.1. <u>Sport</u>	53
2.2. <u>...en ander vermaak</u>	56
<u>3. Klachten en reserves</u>	58
3.1. <u>Arbeiders en leren</u>	59
3.2. <u>Amusement, maar dan wel opbouwend amusement</u>	60
3.2.1. <u>Amusement ten goede</u>	60
3.2.2. <u>Amusement ten slechte</u>	62
<u>4. Samengevat</u>	67
<u>V. Consumptie op de tentoonstelling</u>	68
▶ <u>Synthese, analyse en vooruitblik</u>	73
<u>VI. Het preïndustriële dorp</u>	74
<u>1. De negerhut en de werkmanskolonie</u>	75
1.1. <u>Antropologische visie op de ander</u>	75
1.2. <u>Arbeiders kijken en Kongolezen voederen op de tentoonstelling</u>	76

<u>1.3. Een vergelijkende analyse tussen de gerepresenteerde arbeiders en Kongolezen op de tentoonstelling</u>	78
<u>1.3.1. Fysieke gelijkenis</u>	78
<u>1.3.2. Ondichtbare kloof</u>	79
<u>1.3.3. De passiviteit van de tentoongestelde</u>	81
1.3.3.1. De monddode gerepresenteerd	81
1.3.3.2. Over de mogelijkheid tot leren en volksverheffing	82
<u>1.4. De arbeider tegenover de koloniaal</u>	83
<u>1.4.1. Politieke visie op de Kongo</u>	83
<u>1.4.2. De Vooruit en koning Masala</u>	84
<u>2. De oude stad</u>	89
<u>2.1. Schets van het fenomeen</u>	89
<u>2.2. Het teruggrijpen naar het verleden. Welk verleden, wie, hoe en waarom?</u>	92
<u>3. Finale bemerking bij het onderdeel: de preïndustriële beschaving</u>	97
▶ <u>Synthese, analyse en vooruitblik</u>	99
<u>VII. De tentoonstelling en overtuigen, partijstrijd en volksverheffing</u>	100
<u>1. Overtuigen</u>	100
<u>2. Partijstrijd op de tentoonstelling</u>	105
<u>3. Volksverheffing en wereldforen</u>	106
▶ <u>Synthese, analyse en vooruitblik</u>	109
<u>VIII. Het Paviljoen van de Industrie aan de hand van de machinehal</u>	110
<u>1. La Galerie des Machines</u>	111
<u>1.1. Algemeen</u>	111
<u>1.1.1. De machinehal op de tentoonstelling</u>	111
<u>1.1.2. Uitzicht</u>	113
<u>1.2. De machine; vriend of vijand in tijden van sociale strijd</u>	114
<u>1.2.1. De machine als zege</u>	114
<u>1.2.2. De machine als juk</u>	115

1.2.3. <i>Machines als middel</i>	117
1.2.4. <i>Rechtstreeks voordeel</i>	119
1.3. <i>Opmerking</i>	119
<u>IX. Het Sociaal Paviljoen</u>	121
<u>1. Coöperaties, mutualiteit, vakbonden</u>	123
<u>2. De gezonde arbeiderswoning</u>	127
2.1. <i>Een nieuw uitzicht</i>	127
2.2. <i>Wedstrijden in 'Parc de Cointe'</i>	128
2.3. <i>Samengevat</i>	135
<u>3. Hygiëne</u>	136
<u>X. Het Paviljoen van de Kunst</u>	140
<u>1. Het thema van de arbeider</u>	140
<u>2. Sociaal realisme</u>	142
<u>3. Het verhoopde effect van de Kunst</u>	148
<u>4. Opvoeden en partijstrijd</u>	149
<u>5. Arbeider-kunstenaars</u>	151
<u>6. Samengevat</u>	152
<u>XI. De buitenlandse deelnemers</u>	153
<u>1. De foer als ontmoetingsplaats</u>	153
<u>2. Nieuwe ideeën en bredere organisatievormen</u>	154
<u>3. Samengevat</u>	158
▶ <u>Synthese, analyse en vooruitblik</u>	159
<u>XII. Het moderne dorp</u>	162
<u>XIII. Paviljoen van de Huisarbeid</u>	165
<u>XIV. Paviljoen van de Vrouw</u>	168
<u>1. Omkadering</u>	168
<u>2. Het vrouwenpaviljoen op de Belgische tentoonstelling</u>	170
<u>3. Verschuiving inzake het vrouwenpaviljoen</u>	174
<u>4. Samengevat</u>	175
<u>XV. De tentoonstelling, kinderarbeid en onderwijs</u>	176
<u>1. Kinderarbeid</u>	176
<u>2. Scholing</u>	178

<u>3. Samengevat</u>	182
<u>XVI. De positieve mediahouding ten opzichte van de expo</u>	183
▶ <u>Synthese en analyse</u>	186
<u>XVII. Eindconclusie</u>	188
<u>Bibliografie</u>	
<u>Bijlage</u>	

I. Inleiding

1. Achtergrondschemen en eerste reflectie

Het doel van dit werk is om verschuivingen, aspiraties en reacties rond de **sociale kwestie** te kunnen plaatsen in het kader van en in verband te brengen met de eerste Belgische **wereldtentoonstellingen**. Gaan we eerst op beide fenomenen even in. Verder in de thesis leren we beide centrale spullen grondiger kennen en benaderen we ze specifiek op onze zaak toegespitst. Om deze reden trachten we de introductie beperkt te houden, enkel een algemeen schets te bieden.

1.1. Het fenomeen van de wereldtentoonstellingen

1.1.1. Definitie en eerste reflectie

De standaardencyclopedie van onze computer definieert als volgt: *‘Wereldtentoonstellingen zijn internationale tentoonstellingen waarop de deelnemende landen trachten een beeld te geven van hun economische, sociale, culturele en technische ontwikkeling’*¹. Interessant aan deze definitie is dat ook naar de sociale groei verwezen wordt. Het zal net de relatie zijn tussen deze sociale ontwikkeling en de wereldtentoonstellingen waarop we ons onderzoek zullen richten. Wynants komt in *Van Hertogen en Kongolezen. Tervuren en de Koloniale Tentoonstelling 1897* met een andere definitie en verduidelijking op de proppen. *‘Een expositie is een internationale, multimediatentoonstelling, die tijdelijk ergens georganiseerd wordt voor een periode van 6 maanden’*. Elke tentoonstelling was (en voor sommige aspecten is dat nog steeds zo), aldus Wynants, van die omvang en van dien aard dat ze er op gericht was de wereld af te beelden *‘met behulp van een grootse uitstalling van producten, gestoeld op een euforische vooruitgangsfilosofie’*. De tentoonstellingen lieten de bezoeker toe de polsslag van de vooruitgang aan te voelen en dit op uiteenlopende domeinen: zowel architectonisch, artistiek-cultureel, wetenschappelijk en technologisch. In tegenstelling tot de eerste visie, plaatst Wynants vraagtekens bij de sociale ontwikkeling die de tentoonstelling in beeld zou brengen. Focussend op vooroorlogse tentoonstellingen nuanceert hij dat er van sociale problemen (!), van conflicten allerhande en van epidemische ziekten oorspronkelijk

¹ Microsoft ® Encarta ® Encyclopedie Winkler Prins © 1993-2004 Microsoft Corporation/Het Spectrum.

geen sprake was. Hierdoor kwam er uit bepaalde sociaalgezinde hoeken al van bij aanvang scherpe kritiek op de foren². Net de intrede van het sociale thema³ op de tentoonstelling willen we vastpinnen en nader analyseren. Nu al kunnen we zeggen dat de tentoonstellingen in de periode die we onderzoeken niet eenzijdig te omschrijven vielen als exposities waarin men de sociale ontwikkeling centraal zette, of een stap verder, promootte. De officiële doelstelling van de eerste tentoonstelling in Londen in 1851 werd uitvoerig uiteengezet in de regeringsdocumenten. De wereldtentoonstelling presenteerde in eerste instantie *the Works of Industry*. Opdat bezoekers een beeld zouden krijgen van de menselijke productie, werden grondstoffen, machines en afgewerkte artefacten bijeengebracht⁴. Het culturele verwierf naderhand een plaats op de wereldfoor (cf. Paviljoen van de Schone kunsten). Wij zullen nagaan wanneer en hoe het sociale ten tonele kwam en welke rol het toebedeeld kreeg op deze Bühne. Waar en wanneer ook merken we directe of indirecte invloed van de sociale kwestie (een kwestie die, zoals we verder zullen zien, eind negentiende eeuw gang maakte) op de wereldforen. De exposities speelden zeker niet altijd een actief sociaalprogressieve rol. We analyseren ook de aspecten van de tentoonstellingen die net sociaal remmend werkten. De wereldtentoonstellingen kunnen gezien worden als producten van het optimisme en van het geloof in vooruitgang dat toen heerste. De wereldtentoonstelling als schets van de progressie. Vooral de vooruitgang op industrieel gebied werd aanvankelijk op de exposities verheerlijkt. In eerder duale vorm merken we er ook (r)evolutie op cultureel vlak. Het meest ambigu zal haar plaats/rol geweest zijn in de verschuivingen op sociaal vlak.

1.1.2. Ontstaan

Een directe voorloper van de moderne wereldforen vormden de nationale tentoonstellingen. In 1795 vatte de Franse minister van Buitenlandse Zaken F. De Neufchâteau het plan op om via de grandeur van een nationale tentoonstelling het elan van de slabakkende Franse economie op te krikken. Frankrijk liet op deze tentoonstelling de rest van de wereld kennis maken met haar exportproducten. Deze eerste expositie boekte al meteen succes. Al gauw waaide het Franse idee over naar de omringende landen. Het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, (1820, 1824 en 1825), Rusland (1829), Duitsland (1834) en Oostenrijk (1834) volgden.

² WYNANTS, M., Van hertogen en Kongolezen. Tervuren en de Koloniale Tentoonstelling 1897, Tervuren, Koninklijk museum voor Midden-Afrika, 1997, p.52.

³ Met het sociaal thema, het sociale onderwerp bedoelen we hier de thema's die de kleine man aanbelangden. We staan stil bij de sociale kwestie, het sociaal probleem. Hun leef- en werkkader was verre van ideaal, vaak zelfs inhumain te noemen hetgeen op verschillende niveaus van de samenleving tot problemen en botsingen leidde.

⁴ WYNANTS, M., op.cit., p.54.

Protectionisme stond de vroege idee (1833) om in Frankrijk een internationale tentoonstelling te organiseren in de weg. De Franse industriëlen en de Kamers van Koophandel stelden zich onwillig op. Tevens heerste de vrees voor onrust in Parijs⁵. De feitelijke moderne internationale wereldtentoonstelling vond uiteindelijk voor het eerst plaats in het Groot-Brittannië van 1851, op dat moment industrieel koploper. De Britse prins Albert en leden van de *Society of Arts* hadden de idee ontwikkeld om de eerste internationale expositie in Londen te organiseren. Met de steun van Engelse zakenlieden startten de festiviteiten in Hyde Park. De bijval die de expositie oogste, overtrof alle verwachtingen. Zo'n 14.000 exposanten schitterden in het monumentale Crystal Palace. Meer dan zes miljoen kwamen op het evenement af^{6/7}. De tentoonstelling in Londen, met haar '*monumentale constructie van gietijzer, staal en glas*', werd een ongelooflijk succes. De foor in Hyde Park betekende de start van een reeks tentoonstellingen die een toppunt zou bereiken met de wereldtentoonstelling van Parijs in 1900. Deze *Exposition universelle* zou in zes maanden tijd door maar liefst 48 miljoen mensen bezocht worden⁸. Londen was dus al gauw niet meer de enige locatie waar expo's georganiseerd werden. In 1862 haakte de Britse hoofdstad af. Parijs zou ongeveer om de tien jaar een wereldtentoonstelling opzetten. Ook andere landen en continenten stelden zich met succes kandidaat. Wenen bijvoorbeeld kwam in 1873 aan de beurt, Philadelphia richtte in 1876 haar tentoonstelling in. België schreef nogal wat exposities op haar naam. In deze periode omarmden de foren een steeds breder spectrum en gingen ze een uitstalraam vormen voor wetenschappelijke ontdekkingen, industriële expansie, koloniale ontwikkelingen, internationale handel, landbouw, mijnontginning, onderwijs, geneeskunde, plastische en toegepaste kunsten. Dit alles plaatshebbend in een feestelijke sfeer, opgeluisterd door allerlei evenementen zoals concerten, voordrachten, handelsbeurzen en sportmanifestaties. In bijlage voegden we een extract toe uit een van de gulden boeken. Dit om een idee te geven van hoe verscheiden de wereldfoor gaandeweg zou worden (*zie bijlage, n°1*). De oorlog zou een einde maken aan de festiviteiten. Hetzij slechts tijdelijk. Na de periode van oorlog en wederopbouw, waarin er geen tentoonstellingen plaatsvonden, werd de draad weer opgepikt in het interbellum. Een tweede keer gooide een wereldoorlog roet in het

⁵ COPPENS, C; DEREZ, M; BOUSSET, G., De wereld ten toon: wereldtentoonstellingen in de Universiteitsbibliotheek 1851-1992, Leuven, Roegijs, 1992, p.5.

⁶ S.n., "Terugblik", s.p.

(<http://www.terugblik.com/voor1900/1800/wereldtentoonstellingen/wereldtentoonstellingen.html>)

⁷ COPPENS, C; DEREZ, M; BOUSSET, G., op.cit., p.5.

⁸ Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Europa in Euforie: de tijd van de wereldtentoonstellingen: 1851-1913, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel, 2001, p.20.

eten. De foren gingen weer van start met expo '58 te Brussel. Tot op de dag van vandaag worden wereldtentoonstellingen georganiseerd. De volgende is gepland in 2010 te Shanghai⁹.

1.1.3. De eerste Belgische tentoonstellingen

De eerste Belgische tentoonstelling vond plaats te Antwerpen in 1885. De wereldtentoonstellingen in België stapelden zich snel op. Karel Van de Woestijne citeerde de Antwerpse correspondent van *de Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Deze had in 1906 de indruk dat 'België, vroeger 't slagveld van Europa, er aldaar het permanente expositieterrein van scheen te worden'. Na Antwerpen '85, exposeerden Brussel in 1888 en Brussel-Tervuren negen jaar later. Luik organiseerde een tentoonstelling in 1905, Brussel volgde in 1910. Gent sloot de vooroorlogse tentoonstellingen af in 1913¹⁰. Nogal wat tentoonstellingen vonden plaats in België. Zo'n zeventigtal organisaties komen in aanmerking voor de titel wereldtentoonstelling tussen 1851 en 1992. Elf tentoonstellingen vonden in ons land plaats, zeven werden georganiseerd in het België voor *de Grooten oorlog*¹¹. België sprong als eerste land van het Europese continent op de trein van de industriële revolutie. De snelle economische ontwikkeling zorgde ervoor dat de idee voor een wereldtentoonstelling ontstond. Ironisch genoeg zou de eerste Belgische tentoonstelling samenvallen met een economisch dieptepunt.

1.2. Een periode van sociale verandering

In vergelijking met landen als Frankrijk, Engeland en Duitsland, bleef België zeer lang verstoken van enige sociale wetgeving. De Belgische arbeider verwierf pas later een duidelijk hoorbare stem dan zijn collega's in de buurlanden. Eliane Gubin en Jean-Pierre Nandrin verhalen in *'De Nieuwe Geschiedenis van België'* verder hoe om de concurrentiepositie van de Belgische producten op een buitenlandse markt te kunnen garanderen, de lonen laag werden gehouden, *sociale dumping* volgde. De economische moeilijkheden sinds 1873 werden opgevangen door ze op de schouders van de arbeidersklasse te laden. Toch kwam ook in België in het laatste deel van de negentiende eeuw verandering om de hoek kijken. Een periode ging van start waarin de arbeiders meer op de voorgrond traden. De arbeidersklasse

⁹ <http://www.expo2010china.com>

¹⁰ COPPENS, C; DEREZ, M; BOUSSET, G., *op.cit.*, p.10.

¹¹ WYNANTS, M., *op.cit.*, p.53.

raakte steeds meer beïnvloed door de propaganda in de grote steden. De stakingen van de jaren 1860 hadden een bewustwordingsproces ingezet. Het machtspotentieel van de proletarische massa werd duidelijk¹². Nadat de overheid het recht op vereniging en samenwerking erkende, richtte men overal in België vakbonden en coöperaties op. Er volgde een betere organisatie van de acties en stakingen. Kredietverschaffing en stakingsfondsen zagen het levenslicht. Er werden goedkope levensmiddelen aangereikt. Binnen de vakbond groeide de mutualistische beweging¹³. Vanaf 1867 doet zich een wijziging voor in de verhouding tussen de Belgische socialisten en arbeidersverenigingen. Ze groeiden geïnspireerd door de gebeurtenissen in andere landen naar elkaar toe. Uiteindelijk ontstond in april 1885 te Brussel de Belgische Werklieden Partij (BWP). Een derde partij betrad de arena. Heel wat vakbonden, coöperaties en ziekenkassen zochten toenadering tot deze centrale partij. Algemeen stemrecht, sociale wetgeving, collectivisme en scheiding van kerk en staat stonden bovenaan de verlanglijst. Het jaar na de oprichting van de BWP brak in het industriebekken van Wallonië een hevige arbeidersrevolte uit¹⁴. De arbeidersproblematiek kwam in het laatste kwartaal van de negentiende eeuw nu ook in België manifest op de voorgrond. De druk om het politieke systeem te democratiseren, nam sterk toe. De meeste buurlanden van België hadden hun stemrecht al sterk uitgebreid. België hinkte, met haar censuskiesrecht, achterop. Tijdens parlementsverkiezingen was het de burgerij die de meeste macht had. Het ongenoegen over dit fenomeen nam toe. Door de acties van socialisten, radicalen en al gauw ook christen-democraten zou de katholieke regering Beernaert onder het motto *'Het is beter de herziening door te voeren dan ze te ondergaan'*, toestemmen in een grondwetsherziening¹⁵. Uit het voorstel Nyssens-Féron resulteerde in 1893 het algemeen meervoudig stemrecht. De socialisten traden voor het eerst toe tot het parlement. De andere partijen moesten rekening houden met de opkomst van de Belgische Werkliedenpartij en met een groeiend rumoer onder de arbeiders¹⁶. In 1891 werd de encycliek *Rerum Novarum* afgekondigd. Klassensamenwerking en sociale harmonie vormden kernwoorden in deze encycliek. Hierdoor kon ook de bourgeoisie zich toch beter vinden in deze minder radicale richting. Ze ijverde voor sociaal overleg, een beschermende arbeidswetgeving en sociale verzekeringen¹⁷. Er vormde zich een christen-democratische zijde binnen de katholieke partij, de ontwikkeling

¹² WITTE, E; NANDRIN, J; GUBIN, E; DENECKERE, G., Nieuwe Geschiedenis van België 1830-1905, Lannoo, Tielt, 2005, p.395.

¹³ Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, op.cit., p.73.

¹⁴ BLOM, J.C.H; LAMBERTS, E. (eds.), Geschiedenis van de Nederlanden, Baarn, HBuitgevers, 2004, pp.272-273.

¹⁵ WITTE, E; NANDRIN, J; GUBIN, E; DENECKERE, G., op.cit., p.517.

¹⁶ BLOM, J.C.H; LAMBERTS, E. (eds.), op.cit., pp.276-277.

¹⁷ ibid., p.278.

in de richting van autonomie van deze mogelijke scheurgroep werd afgeremd¹⁸. Vanaf 1886 verscheen een beginnende sociale wetgeving. Deze wetgeving kwam vaak niet tot stand uit menslievendheid maar uit angst voor verdere agitatie¹⁹. Vanaf 1894 had België ook haar ergste economische dip gehad, ze klouterde langzaam uit de put. De economische opgang kwam iedereen (niet in gelijke mate) ten goede²⁰. Er deden zich inderdaad verbeteringen voor. Het is toch belangrijk een reserve te maken. Ondanks de veranderingen waren de omstandigheden waarin de arbeiders woonden en werkten vaak nog steeds verre van ideaal en even vaak zelfs nog schrijnend te noemen. Er was nog een lange weg te gaan. Het einddoel lag nog ver buiten zicht. De tocht echter was aangevat. We gaan hier niet dieper in op de sociale wetten en andere verbeteringen. Alle relevante afzonderlijke veranderingen, vooral die in de sociale hoek, weven we verder doorheen ons onderzoek.

2. Afbakening

2.1. In tijd en ruimte

Centraal in deze thesis staat de arbeider op (en rond) de Belgische wereldtentoonstellingen rond (breed gezien) het *fin de siècle*. Het onderzoek vangt aan met de eerste Belgische tentoonstelling te Antwerpen in 1885 en eindigt met de tentoonstelling in 1913 te Gent. Dit was de laatste Belgische tentoonstelling voor *de Grooten Oorlog* begon. Deze periode kozen we omdat we hier een interessante dualiteit terugvinden. Het was een periode van optimisme, van geloof in maakbaarheid en vooruitgang. Net deze, vaak industriële en technologische, vooruitgang ging veelvuldig ten koste van de arbeider, stond vaak sociale vooruitgang in de weg. Toch vormde zich ook een wereld waarin de stem van de arbeider luider zou gaan klinken, waarin de tegenstellingen duidelijker aan de tand werden gevoeld. De specifieke data die het onderzoek afbakenen zijn eenvoudig te verklaren. De belangrijkste vereiste was dat de tentoonstellingen rond het *fin de siècle* circuleerden, binnen deze periode van verandering. De tentoonstelling van Antwerpen 1885 was de eerste tentoonstelling op Belgisch grondgebied. Dat in hetzelfde jaar de Belgische Werkliedenpartij werd opgericht, maakt het nog interessanter als startpunt van dit onderzoek. De wereldoorlogen brachten een ander beeld van mens en wereld en dus ook een ander soort wereldforen met zich mee. De tentoonstelling van 1913 leek dus een logisch eindpunt voor onze studie. In geschetste periode onderzoeken we

¹⁸ *ibid.*, p.279.

¹⁹ WITTE, E; NANDRIN, J; GUBIN, E; DENECKERE, G., *op.cit.*, p.572.

²⁰ BLOM, J.C.H; LAMBERTS, E. (eds.), *op.cit.*, p.275.

zeven tentoonstellingen in België. We bespreken iedere tentoonstelling op Belgisch grondgebied die tussen genoemd begin- en eindpunt plaatsvond. De periodisering brengt meteen ook een afbakening in ruimte met zich mee. We plaatsten zeven tentoonstellingen centraal:

Wereldtentoonstelling te Antwerpen in 1885

te Brussel in 1888

te Antwerpen in 1894

te Brussel in 1897

te Luik in 1905

te Brussel in 1910

te Gent in 1913

Ons onderzoek beperkt zich geografisch dus tot de tentoonstellingen van Antwerpen, Brussel, Luik en Gent. Bij deze afbakening willen we graag nog twee opmerkingen maken. Ten eerste is de keuze om ook Luik in het onderzoek op te nemen niet verkeerd. Het gaat om *Belgische* tentoonstellingen. Evenementen waarbij het ganse land op de voorgrond trad, zich tentoonstelde. Moesten de verschillen betreffende de arbeiderssituatie tussen Vlaanderen en Wallonië toch naar voor treden, kunnen we deze enkel als interessant duiden. De Luikse tentoonstelling was echt een industriële tentoonstelling. Maar belangrijk is dat ook de arbeider langzaam maar manifester in de schijnwerpers kwam te staan. De sociale kwestie speelde er al duidelijk. Ten tweede merken we op dat we hier te maken hebben met *wereldtentoonstellingen*. We zullen in de eerste plaats nagaan hoe de Belgische arbeider zich profileerde op en rond deze evenementen. We spitsen ons voornamelijk toe op de Belgische paviljoenen op de Belgische tentoonstellingen. We zouden ons onderzoek ook kunnen uitbreiden en de Belgische paviljoenen gaan bekijken die in andere landen werden opgetrokken. Interessant zou ook zijn om eens na te gaan of we ook in de paviljoenen van de andere landen sporen terugvinden van verschuiving inzake de situatie van de arbeider. We zouden onze focus kunnen leggen op buitenlandse tentoonstellingen tout court. Door een vergelijking te trekken tussen de verschillende landen valt zeker boeiende informatie te verwerven. Dit zou ons misschien te ver leiden. Wanneer interessante vergelijkingen/invloeden zich aandienen zullen we ze natuurlijk niet uit de weg gaan. Ook de buitenlandse invloed in het algemeen wordt niet genegeerd (integendeel), we gaan gewoon niet op elk deelnemend land afzonderlijk in.

2.2. Verdere afbakening

De wereldtentoonstellingen werden en worden vaak omschreven (en deels terecht) als culminatiepunten van burgerlijkheid. In dit onderzoek belichten we vooral de arbeider en kwesties die zijn zaak maakten. Maar ook net deze burgerklasse komt aan bod; hetzij dan met betrekking tot haar rol(len), mening(en) en handeling(en) tegenover de arbeider en de sociale verandering. De arbeider verscheen in verschillende hoedanigheden op de tentoonstelling. De werkman bezocht de tentoonstelling. De arbeider kende er ook een plaats of ging er ook een plaats kennen –of althans groepen die hem vertegenwoordigden gingen er een plaats kennen– als exposant. Naast deze actieve rollen zullen we de werker ook in een meer passieve gedaante gepresenteerd zien op de tentoonstelling. We onderzoeken ook breder hoe het arbeidersleven meer algemeen door de expositie werd beïnvloed. Ook belangrijk is het om hier al te vermelden dat we ook veel zullen kunnen leren net uit het afwezig zijn van de werklui en meer algemeen uit de afwezigheid van *het sociale* op sommige plaatsen. Een aspect waar we zeker op terugkomen. Bekijken we het begrip *arbeider*. Van Dale omschrijft de arbeider als ‘*iemand die in loondienst (vooral lichamelijke) arbeid verricht waarvoor geen of weinig opleiding nodig is*²¹’. Eigenlijk is het beter om in ons geval over de kleine man te praten of termen als proletariaat (ookal zijn ze natuurlijk niet altijd letterlijk bezitloos) of volksklasse te gebruiken. We gaan bijvoorbeeld ook dieper in op het leven van de kleine boer die niet altijd in loondienst werkte (zijn zelfstandigheid stond echter niet synoniem voor welvaart). Deze thesis focust dus niet enkel op de arbeider stricto sensu, maar eigenlijk op de kleine man, op de volksklasse. Toch zullen we vooral de term *arbeider* aanwenden. Enkel in specifieke paviljoenen (vb. onderdeel over de landbouw) gebruiken we andere termen. Vaak staat de term *arbeider* dus voor de volksklasse. Binnen de groep van arbeiders/ werkers kunnen we een grote diversiteit onderscheiden. Er is de werker op het platteland (cf. de landbouw, een groot deel van de thuisnijverheid) en die in de stad (cf. het belang van de fabriek). We besteden specifieke aandacht aan vrouwelijke werkers en aan kindarbeiders. We moeten er rekening mee houden dat de arbeidersgroep of *de kleine man* een zeer uiteenlopende groep individuen omvat. Binnen deze groep waren ook heel wat gelaagdheden. Het ene ambacht stond bijvoorbeeld hoger aangeschreven dan het ander. In een verslag van een ijzerbewerker die de tentoonstelling overigens bezocht, pleitte hij ervoor om een stop te zetten op het neerkijken op andere, lager ingeschatte ambachten. Hij betoogde om samen te

²¹ www.vandale.nl

strijden tegen onrecht: *'Het ware beter dan altijd zoo trotsch en met verachting op de fabrieksslaven neer te zien, die hunne belangen meer durven verdedigen dan wij, en waarvan er velen onder hen niet meer te kort hebben dan vele ijzerbewerker²²'*. De arbeider of kleine werker/man is een breed begrip en komt in vele rollen terug in deze thesis.

3. Persoonlijke motivatie, probleemstelling en opbouw

3.1. Persoonlijke motivatie

Met de keuze voor een onderwerp als de wereldtentoonstelling wordt ook al gekozen voor verscheidenheid. De wereldtentoonstelling kan/moet vanuit verschillende pijlers benaderd worden. Zowel vanuit economisch, politiek en cultureel perspectief valt veel over de exposities te zeggen. Door specifiek het sociale element te belichten in het kader van deze tentoonstelling die sowieso steunt op elk van deze pijlers, wordt het plaatje vervolledigd en beschik je over een breed onderzoeksveld dat steunt op variatie. Er zijn de industriële paviljoenen, het Kongolees dorp, het Paviljoen van Schone Kunsten en de sociaalgerichte onderdelen. De nadruk zal telkens liggen op sociaal(-progressief) vlak, toch zijn alle pijlers vertegenwoordigd. Door de tentoonstelling als spiegel en actor van de sociale strijd te onderzoeken kunnen we een gans era van grote verandering dieper uitspitten. Dit levert ons een nieuwe, interessante invalshoek op. Door deze veranderingen te verbinden met iets concreets als de tentoonstelling valt het allemaal beter te plaatsen.

3.2. Probleemstelling

Dit stuk vormt deels een resumé van heel wat punten die we reeds aanhaalden. In voorgaand deel werd het fenomeen van de wereldexposities besproken alsook de sociale veranderingen die zich eind negentiende eeuw voordeden. Wereldtentoonstellingen worden en werden toen ook al vaak, en in grote mate terecht, bekeken als zijnde het summum van burgerlijkheid. Toch kunnen we ook de arbeidersklasse en de sociale veranderingen die zich presenteerden, analyseren vanuit het standpunt van deze exposities. Hoewel de burgerij de wereldtentoonstellingen domineerde, zowel als bezoekers als in de hoedanigheid van exposanten, hadden ook de arbeiders hun plaats rond, maar ook op de tentoonstellingen. Het

²² Een ijzerbewerker. *Een bezoek in de tentoonstelling*. Vooruit. Maandag 31 augustus 1885, n°184, p.3.

was ook zo dat ook de burgerij in grotere mate betrokken raakte in de sociale kwestie. De werelddoontoonstellingen gingen zeker niet volledig voorbij aan de sociale verandering en ook de arbeider en breder de sociale kwestie zijn, hoewel vaak vergeten, te onderzoeken in het kader van de werelddoontoonstellingen en vice versa. Het was de arbeidersklasse die de doontoonstellingen bouwde. Bepaalde arbeiders bezochten ook de werelddoren. We vinden de arbeidersklasse en haar vertegenwoordigers terug als exposanten op de doontoonstellingen. Ook zeer belangrijk is het fenomeen dat we de arbeiders in een eerder passieve rol gerepresenteerd zien op de werelddoren. De arbeider als geëxposeerde. Mijn bedoeling is om de werelddoontoonstelling naar voor te schuiven als een soort spiegel van de sociale strijd en van verandering. We onderzoeken telkens verschillende paviljoenen, verschillende invalshoeken. Was er Sociale Kunst aanwezig op de doontoonstelling? Hoe verhielden de toegangsprijzen zich? Kon ook de arbeider consumeren op de doontoonstelling? Hoe weerspiegelde de doontoonstelling (en de opeenvolging van doontoonstellingen) de veranderingen die op til waren. Als tweede factor in dit onderzoek vragen we ons af welke rol exposities speelden als agens in die strijd. We kunnen enerzijds op zoek gaan naar elementen die de doontoonstelling verklaren als een sociaal progressieve actor, als motor achter verandering, als kracht achter de vooruitgang. Anderzijds onderzoeken we ook de remmende werking van deze doontoonstellingen. Hoe kunnen we de expositie net misschien als een uiting/ oorzaak van behoudsgezindheid lezen. We zullen het evenwicht tussen deze twee houdingen belichten en nader onderzoeken hoe alles in praktijk werkte. Vermoedelijk moeten we alles niet te zwart-wit zien. Sinds wanneer herbergden de exposities sociale paviljoenen en wat hield dit in? Waar plaatsen we de prijzen voor filantropische werkgevers? Bood de expositie een forum aan sociaal geëngageerde kunstenaars?... Aan de andere kant sporen we dus ook conservatieve kanten aan de doontoonstelling op en gaan we na hoe en waar we haar net misschien moeten lezen als susser van verandering. Bood ze ook een forum aan kunstenaars die het arbeidersleven romantiseerden in hun kunst en zo de harde sociale realiteit teniet deden? Hoe lezen we het feit dat de expo de vaak mensonterende industrie in bepaalde paviljoenen kost wat kost de hemel in prees? Zien we een werelddoontoonstelling als promotor van het productieproces zoals het was? Het moet duidelijk gesteld worden dat dit een zeer dubbele periode was voor de arbeiders, een periode van ommekeer. Ondanks de aanvang van de sociale kwestie en haar beginnende resultaten was de eindstreep zelfs op het einde van besproken periode nog niet behaald. De arbeiders verkregen iets meer vrije tijd, massaconsumptie kende haar opgang. Maar we moeten er ons ook van vergewissen dat de arbeiders voornamelijk nog steeds in miserabele omstandigheden leefden. Algemeen

enkelvoudig stemrecht lag nog niet binnen het bereik. De stem van de werklieden zou gedurende onderzochte periode luider klinken, maar niet altijd worden gehoord. Deze dualiteit zullen we ook trachten terug te vinden in de tentoonstellingen. Waar zien we vooruitgang in hun situatie. Hoe speelde de tentoonstelling, zoals reeds vermeld, een sussende rol. Waar ontwaren we eerder behoudgezindheid? We zullen bekijken hoe deze houdingen werden ingevuld, zich tegenover elkaar verhielden en of er zich hierin verschuivingen voordeden. We gaan na waar de tentoonstelling stond in, hoe ze zich positioneerde tegenover de sociale kwestie en hoe de voor dit invulde. We kunnen bij een onderzoek naar de plaats van de arbeider en de sociale kwestie op de tentoonstelling niet voorbijgaan aan de sociale partijen en eigenlijk aan het politieke landschap in het algemeen of aan hun rol in het geheel. We onderzoeken de invloed van verschillende actoren (koning, industriëlen) en ook net van deze verschillende partijen. We bekijken de invloed die ze hadden rechtstreeks op de tentoonstelling, maar ook via de zuilgebonden kranten die we als voornaamste bron zullen aanwenden. Waar staat de tentoonstelling in de partijstrijd? Hoe won men via de foren zieltjes?

Waar zien we op en rond de werldeftoonstelling de (a)sociale aspecten van de maatschappij weerspiegeld? Hoe kon de tentoonstelling rechtstreeks en onrechtstreeks verandering promoten? Hoe kunnen we de veranderingen op de tentoonstelling omschrijven? Waar remde de tentoonstelling verandering af? Hoe zien we in de tentoonstellingen dat er zaken aan het verschuiven waren? Waar stond de tentoonstelling in deze verschuivingen?

De hoofdvraag is:

Hoe uitten de sociale veranderingen zich in de tentoonstelling en hoe ging de tentoonstelling om met de sociale veranderingen? Hoe zien we de sociale kwestie weerspiegeld in de foren? Wat betekende de tentoonstelling voor de arbeider en de sociale kwestie?

We zetten de kernvraag, de centrale probleemstelling uiteen. Om tegemoet te komen aan deze doelstelling zoeken we doorheen de verschillende onderdelen een antwoord op onder andere deze subvragen:

Wat betekende de tentoonstelling voor de werkgelegenheid? Was de werldeftoonstelling een filantropische werkgever? Volgde ze de meer algemene tendens inzake werkomstandigheden?

Hoe werden de bouwers van/medewerkers aan de tentoonstelling breder geapprecieerd? Kon de arbeider de tentoonstelling bezoeken? Kon iedere arbeider de tentoonstelling bezoeken? Wie wel, wie niet? Werd de arbeider gesteund in zijn bezoek aan de tentoonstelling? Kwamen er initiatieven om de arbeider-bezoeker te ondersteunen in haar uitstap? Met welke redenen trokken de arbeiders naar de tentoonstellingen? Was het amusement op de tentoonstellingen ook voor de arbeider weggelegd? Was er amusement dat zich specifiek op de arbeider toespitste? Hoe speelde de tentoonstelling een rol in het sturen van het volksvermaak? Waar paste de arbeider in het economische handelskruispunt dat de tentoonstelling was? Waren er parallellen tussen de Kongolezen en de arbeiders in maatschappij en tentoonstelling? Voelden de arbeiders enige verbondenheid met de Kongolezen? Hoe kunnen we de preïndustriële onderdelen van de tentoonstellingen lezen als een uiting van de ongenoegens en angsten van een maatschappij op wankele pijlers? Wat was de relatie tussen de wereldfoor en de aanzetten tot volksverheffing? Hoe en waar werd de tentoonstelling een strijdtoneel der verschillende partijen? Hoe stond de zuilgebonden media ten opzichte van de wereldfoor? Hoe kon de tentoonstelling macht betekenen en hoe bekwam je die macht? Waar doelden industrieel getinte paleizen als de machinehal op? Hoe keek de arbeider naar de machinehal? Wanneer kwam er een Sociaal Paviljoen²³? Hoe zag dit paviljoen eruit en wat valt te vertellen over haar verschillende secties? Wat zou dit paviljoen betekenen? Welke betekenis had het Sociaal Paviljoen inzake de verenigingspolitiek? Hoe kwam de problematiek van de arbeiderswoning er uit de verf? Speelde de tentoonstelling een rol inzake de arbeidershuisvesting? Hoe werd de arbeiderswoning op de tentoonstelling voorgesteld? Wat waren de gevolgen daarvan? Hoe kon de tentoonstelling het leven van de arbeider gezonder maken? Was het sociale thema aanwezig in de kunst op de tentoonstelling? Had dit gevolgen? Hoe paste Kunst in het programma van de verschillende partijen en dan vooral van de sociale partijen? Hoe gebruikte men Kunst in de partijstrijd? Zien we ook arbeider-kunstenaars exposeren op de wereldfoor? Welk effect had het feit dat het om werelddtontoonstellingen ging op de sociale vooruitgang? Hoe zag het onderdeel over de landbouw eruit? Welke opvatting had de tentoonstelling over huisnijverheid? Welk vrouwbeeld promoveerde de tentoonstelling? Hoe zag men de arbeidersvrouw? Wat was haar visie op het kind?

²³ We zullen vaak spreken over het Sociaal Paviljoen, eigenlijk heette dit paviljoen *het Paviljoen van de Sociale Economie*. *Sociaal Paviljoen* leest echter vlotter. Ook de term *Paviljoen van de Industrie* werd niet op iedere tentoonstelling als dusdanig gebruikt, we gebruiken deze term voor de verzameling van de industrieel gerichte paleizen.

3.3. Opbouw

We kuieren door de verschillende delen van de tentoonstelling en bekijken ze afzonderlijk met betrekking tot de arbeider. Soms leggen we over verschillende delen heen grotere verbanden. Er zijn tussendelen die alles op een rij zetten en duiden wat komt. Uiteindelijk brengen we de belangrijkste inzichten en antwoorden nog eens samen in een eindconclusie. We brengen de arbeider afzonderlijk in het vizier met betrekking tot de verschillende thema's die we aanhalen, met de verschillende onderdelen die we op de tentoonstelling bezoeken. We gaan op een hoger niveau op zoek naar algemene lijnen en verschuivingen, schetsen een algemener beeld van de tentoonstelling als spiegel en actor. Eerst bekijken we de plaats van de arbeider in de opbouw van de tentoonstelling (en breder van de mensen die meewerkten aan de tentoonstelling). Wanneer de tentoonstelling geopend is, gaan we na in welke mate de arbeider de tentoonstelling bezocht en wat dit met zich bracht. Vervolgens wandelen we langs de verschillende paviljoenen op de tentoonstelling. We reflecteren paviljoen per paviljoen en zullen, waar we dat nodig achten, deelconclusies optrekken om de overkoepelende aspecten te benaderen, om enkele inzichten extra te duiden. We stellen dus altijd aan een paviljoen gebonden vragen, werken vaak beschrijvend, maken detailstudies, en gaan in op paviljoenspecifieke fenomenen. We zoeken het sociale in elk paviljoen. Binnen elk paviljoen tonen we ook op welke vragen een antwoord gezocht wordt en vatten we uiteindelijk enkele kernpunten samen²⁴. We besteden ook aandacht aan de grotere lijn. De opbouw lijkt chronologisch gezien een vreemde keuze. We gaan niet van start met de oerpaviljoenen die de industrie centraal zetten. Maar er zit wel degelijk een lijn in. Na logische onderdelen als die over de arbeiders als bouwer en bezoeker, breien we verder op het thema van het *democratische* van de tentoonstelling. Na een inzoomen op de preïndustriële dorpen als spiegels van de maatschappij, bekijken we hoe de tentoonstelling meer actief participeert in de sociale kwestie. In het eerste deel van de thesis tonen we vooral hoe de tentoonstelling een uiting was van de contemporaine maatschappij. In het tweede deel gaan we vooral na hoe de tentoonstelling een actieve rol speelde in de hele sociale kwestie. We werken vaak met citaten uit de onderzochte kranten. Kranten vormen de hoofdbron voor dit werk. Gebruikte artikels worden zorgvuldig geselecteerd, zijn illustratief of dienen als aanknooppunt voor verdere conclusies. Ook maken ze de thesis luchtiger en verhogen ze de leesbaarheid. In bijlage

²⁴ Meestal werken we met paviljoenen maar sommige onderdelen zijn niet in dit kader in te passen, simpelweg omdat er bijvoorbeeld niet zoiets was als *het Paviljoen van het Kind*.

verzamelen we prenten en foto's. Uitbreidingen (bijvoorbeeld bij zaken waar we iets langer bij stil staan) worden in kaders weergegeven.

4. Methodologie

4.1. Bronnen

Over de hybride tussen *Belgische wereldtentoonstellingen* en *sociale verandering* bestaan niet veel werken. Weinig boeken of artikels handelen echt specifiek over de arbeidersklasse rond en op de wereldtentoonstellingen in ons land. Peter Scholliers verrichtte onderzoek naar dit fenomeen, dit dan ook nog in zeer beperkte mate. Hij onderzocht enkel de tentoonstellingen van Antwerpen. Verder bekeek hij ook alleen maar de arbeiders als bezoekers. Wij willen ons, zoals duidelijk werd gemaakt, op meerdere gedaantes van deze klasse richten. Een zeer belangrijke bron vormen de zogenaamde *livres d'or*. Deze catalogi werden speciaal voor de tentoonstellingen opgezet en zijn zeer lijvig in omvang en rijk aan informatie. Ondanks de grote hoeveelheid materiaal is het toch niet volledig blind zoeken. Ten eerste omdat we ons vooral zullen toespitsen op het Belgische onderdeel van de tentoonstelling. Ten tweede omdat we gericht paviljoenen kunnen bekijken. Belangrijk zullen de industriële paviljoenen zijn. Voor het representatie-onderzoek zal onder andere het Paviljoen van Schone Kunsten onderzocht worden. De opkomst van Sociaal Paviljoen wordt een hoofdthema...

- DREZE, GUSTAVE. *Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de Liège 1905. Histoire complète de l'Exposition de Liège*. Liège, imp. Aug. Bénard, 1905, 2vol.
- ROSSEL, Emile. *L'Exposition de Bruxelles : organe officiel de l'Exposition universelle et internationale de Bruxelles*. Bruxelles, s.n., 1910, 500p.
- DREZE, GUSTAVE. *Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de Gand en 1913*. Gent, Vanderpoorten, 1913, 360p.

Bij deze *livres d'or* moeten we aandacht schenken aan het feit dat deze werken in opdracht gemaakt werden van de tentoonstellers. Drezes werk start ergens met '*Cet ouvrage est publié sous le patronage du Comité Exécutif de la Société Anonyme de l'Exposition de Liège*'. Het zal dus sowieso weinig kritisch staan tegenover de tentoonstelling. Een feit dat wanneer we er zelf kennis van hebben en er rekening mee houden misschien net interessant kan zijn. In dezelfde lijn als de *livres d'or* kunnen ook de verschillende beperktere gidsen over de

tentoonstelling relevant zijn. Opnieuw moeten we telkens rekening houden met wie de gidsen publiceerde en ook door wie de gidsen werden geprezen. Sommige gidsen werden als zijnde dé gids aangeprezen in bepaalde kranten.

Al deze werken, alsook de kranten bevatten kennis die we vaak zullen koppelen aan informatie uit meer algemene werken over sociale geschiedenis of werken die eigenlijk een ander thema belichten. Zoals *1900. België op het breukvlak van twee eeuwen* van Deneckere Gita er een zeer werkbare is. Of zoals we in het kader van ons onderzoek naar het kind op de tentoonstelling werken over de geschiedenis van het onderwijs raadplegen. Door deze koppeling van bepaalde aspecten van de tentoonstelling aan de algemene gebeurtenissen die zich in deze periode voordeden, vormen we een beter kader waarbij de werelddtentoonstelling geduid wordt in de periode en de gebeurtenissen (bijvoorbeeld op vlak van scholing) weerspiegeld worden (of net niet) in de werelddtentoonstellingen. Ook raken algemene werken over tentoonstellingen of over een welbepaalde tentoonstelling wel soms het arbeidersthema aan.

Dan komen we bij het kernpunt van onze bronbespreking. Voor ons onderzoek werken we vooral met kranten. We bekijken voor iedere tentoonstelling dag na dag vanuit iedere zuil een krant. Het gaat om *de Vooruit*, *Het Volk* en *Het Laatste Nieuws*. In 1884 verscheen *Vooruit* voor het eerst. Dit als een blad ter propaganda van socialistische kandidaten die meedingden naar een plaats in de Werkrechtersraad. Na de oprichting van de BWP in 1885 zal het blad een functieuitbreiding ondergaan en fungeren als spreekbuis van deze partij²⁵. Niet enkel de socialisten wendden zich via een dagblad tot sociale thema's. Aanvankelijk uitgebracht als weekblad zou na de pauselijke encycliek *Rerum Novarum* *Het Volk* als weekblad het licht zien. Dit sterk antisocialistische blad verspreidde vanaf 1891 dagelijks de sociaal-democratische visie²⁶. De druk van *Het Laatste Nieuws* ving aan in 1888. Deze 'volkskrant' uitte zich als Vlaams, liberaal en vrijzinnig²⁷. Daar *het Volk* pas ontstond in 1891 en *het Laatste Nieuws* in 1888 missen deze de eerste tentoonstellingen. Dit is geen ramp. Kranten zijn een belangrijke bron in dit onderzoek, maar niet de enige. Andere werken, voor de latere tentoonstellingen vooral de *livres d'or*, vulden de kranten toch zeer fel aan. We konden ons toch een volledig beeld scheppen van de werelddtentoonstelling en van de liberale en katholieke inzichten, ook voor deze vroegste tentoonstellingen. Overigens zijn, zoals later nog

²⁵ DE BENS, E., *De pers in België. Het verhaal van de Belgische dagbladpers. Gisteren, vandaag en morgen*, Tielt, Lannoo, 1997, p.349.

²⁶ *ibid.*, p.292.

²⁷ *ibid.*, p.335.

zal blijken, de eerste Belgische tentoonstellingen op vele vlakken niet de interessantste bij een sociaal onderzoek.

Onderzochte kranten (ruwe benadering²⁸):

<i>Vooruit</i>	6 keer 6 maanden (180 dagen) + 1 keer zeven maanden ²⁹ (210)
<i>Volk</i>	4 keer 6 maanden + 1 keer zeven maanden
<i>Het Laatste Nieuws</i>	5 keer 6 maanden + 1 keer zeven maanden

$$1290 + 930 + 1110 = 3330$$

Dit vormt heel wat informatie en voldoet als onderbouw. We moeten natuurlijk wel kritisch staan tegenover deze informatie. Het gaat om kranten die zeer sterk zuilgebonden waren. *De Vooruit* bleek de meest kritische krant en liet mijn inziens het felst haar sociale betrokkenheid vermengen met het thema van de wereldtentoonstelling. Dit verklaart ook het grote aandeel dat *Vooruit* zal leveren aan bronmateriaal. Ook *het Laatste Nieuws* en *het Volk* waren natuurlijk fel gebonden aan een zuil. We moeten ons hiervan bewust zijn, dan wordt dit net een sterkte en valt net veel te leren. We doorgronden niet ieder stadsarchief even diep, de kranten vormen de voornaamste bron. We bezoeken wel enkele archieven, dit vooral voor extra informatie en beeldmateriaal. Het Stadsarchief Antwerpen bezoeken we enkel virtueel. Deze instelling is namelijk bezig met een handige digitalisering van haar beeldbronnen.

Stadsarchief Brussel (SAB)

Stadsarchief Antwerpen (SAA): Audio Visueel Archief (AVA)

Archief van de wereldtentoonstelling van Gent 1913 (Archief WT 1913)

4.2. Methodologisch probleem: het zwijgen van de arbeider

In een stuk dat de theorie van Ginzburg bespreekt, wijst Van den Berghe op een fundamenteel methodologisch probleem in de geschiedbeoefening. ‘*De namen van de opdrachtgevers en bedenkers van kathedralen en kastelen zijn gekend*’, zo schrijft de auteur, ‘*die van de werklui die ze in het zweet hun aanschijns optrokken niet*’. Er bestaat een fundamenteel bronnenprobleem wanneer men iets meer wil leren over het leven en denken van ondergeschikte klassen in lang vervlogen tijden. Ze gaven hun cultuur vooral oraal door en de

²⁸ Het krantenonderzoek begon vaak al iets voor de tentoonstelling opende. Ook werd wanneer men na de tentoonstelling nog verslag maakte over de foren de berichtgeving nog verder gevolgd.

²⁹ De tentoonstelling van Gent duurde, in tegenstelling tot de andere foren, geen zes maar zeven maanden.

bestaande schriftelijke bronnen werden neergeschreven door een *hogere* klasse die vooral over deze klasse berichtte en een vertekend beeld bracht van de *lage* klasse.³⁰ Het probleem bij de studie naar arbeiders rond de eeuwwisseling is minder extreem dan bij onderzoek naar de lagere trappen van pakweg de middeleeuwse maatschappij. De kleinere tijds kloof tussen het toen en nu alleen al brengt logischerwijs met zich mee dat het bronmateriaal minder aantasting kende door de tand des tijd. Meer bronnen zijn voorradig. Toch verdwijnen niet alle obstakels als sneeuw voor de zon. De rechtstreekse bronnen blijven schaars. Veel meer dan enkele verslagen geschreven door arbeiders die gratis de tentoonstelling bezochten, moeten we als rechtstreekse stem van de arbeider niet verwachten.

We kregen bijvoorbeeld notie van een aantal brieven geschreven door arbeiders die gratis kaarten verkregen voor de tentoonstelling van 1885. In ruil voor deze gratis toegang werd van de werklui verwacht dat ze achteraf een verslag indienden met de indrukken over de specialiteit of de machine die ze op de tentoonstelling gezien hadden. Uiteindelijk maakten slechts veertien werklieden na afloop van de tentoonstelling een verslag op. Deze bleven bewaard in het stadsarchief. Het gaat vaak om korte en eerder technische verslagen die weinig onthullen over mentaliteit en gedachten. Het fenomeen op zich echter is wel boeiend³¹.

Dan moeten we er ons nog goed van bewust zijn dat dit vaak, zeker aanvankelijk, enkel de stem was van de enkele bevoorrechte werklui die de mogelijkheid kregen de tentoonstelling gratis te bezien. Het ging hier dan ook vaak om de meer gespecialiseerde arbeiders, waarvoor het bezoek van nut kon zijn voor hun toekomstige arbeid. De vervangbare, ongeschoolde dagloner kreeg deze kans – nog - niet en wordt bijgevolg gekenmerkt door een nog consequentere vorm van monddoodheid. Het is zo dat er inderdaad, en in deze periode steeds meer en steeds meer aanwezig, mensen op de voorgrond traden die gingen spreken voor de arbeider. Personen en groepen beroemden zich, en vaak terecht, op hun rol als spreekbuis van de arbeidersbevolking. De belangrijkste bron van deze thesis zal bestaan uit kranten verbonden aan de verschillende partijen in deze steeds meer verzuilde samenleving. Het gaat hier om sociaalgerichte kranten (socialisten, christen-democraten, progressieve liberalen) Deze bronnen kunnen ons veel leren en tonen ons inderdaad belangrijke problemen waar arbeiders mee kampten, laten ons zien hoe vele arbeiders handelden en dachten. Toch moeten

³⁰ VAN DEN BERGHE, G., “Kaas en wormen”, IN: *De Tijd*, 12/06/2004, s.p.
(<http://www.serendib.be/gievandenberghel/artikels/kaasenwormen.htm>)

³¹ DREESEN, M., *Anwerpen 1885; De eerste Belgische wereldtentoonstelling. Een manifestatie van herboren stedelijk bewustzijn*, Leuven, KUL, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1984, p.157.

we goed begrijpen hoe die verschillende kranten tegenover elkaar stonden en waar ze voor stonden zonder meer. We moeten kritisch staan tegenover hun motieven. We moeten ons er terdege van bewust zijn dat deze bladen bepaalde doelen nastreefden. We moeten in ons achterhoofd houden dat deze bronnen slechts een tussenniveau vormen, een ersatz zijn voor de stem van de arbeider die we rechtstreeks slechts zelden horen.

Een ieder heeft recht op arbeid, op vrije keuze van beroep, op rechtmatige en gunstige arbeidsvoorwaarden en op bescherming tegen werkloosheid.

UVRM, artikel 23. Punt 1.

II. De opbouw van de expositie

In dit onderdeel belichten we de arbeiders die hun steentje bijdroegen aan de wereltentoonstelling. Wat betekende de tentoonstelling voor de werkgelegenheid? Was de wereltentoonstelling een filantropische werkgever? Volgde ze de meer algemene tendens inzake werkomstandigheden? We belichten een eerste maal hoe de tentoonstelling zeer rechtstreeks verandering kon bewerkstelligen en promoten (cf. congressen) of zou kunnen bewerkstelligen (cf. stakingen). Naast de eerder fysische aspecten bekijken we op mentaal vlak hoe de bouwers van/ tewerkgestelden op de tentoonstelling werden geapprecieerd.

1. De wereltentoonstelling als bron van werk

Op 28 juni 1909 wierf de tentoonstelling M.Alfred Masion aan. Deze man was zijn hele leven ingenieur geweest bij het spoor en kreeg nu een functie bij de opbouw van de Brusselse expo. Zijn takenpakket was niet min. Het comité³² vertrouwde hem de zorg toe over de opstelling van de schriften van de aanbestedingen en de kosten. Hij zou de leiding nemen over het bebouwbaar maken van de ondergrond, over de bouw van de hallen, de constructie van de bruggen, de aanleg van de sporen. Hij zou toezien op de aanleg van riolering, zou ervoor instaan dat de expositie voorzien werd van water, gas en elektriciteit³³. Wanneer we de taakbeschrijving van deze man lezen en de gigantische oppervlaktes bekijken waarover de wereltentoonstellingen zich uitstrekten, kunnen we enkel afleiden dat de exposities telkenmale gigantische ondernemingen waren en dat de opbouw ervan een reusachtig karwei betekende en een wonderbaarlijk proces vormde. ‘*Les bâtiments, les pavillons, les jardins sortent de terre comme par magie*’, schreef een van de chroniqueurs die als opdracht kreeg de gehele tentoonstelling te volgen en te beschrijven³⁴. De gigantische werken op zich zouden

³² Deze belangrijkste rechtstreekse organiserende macht bestond in belangrijke mate uit kopstukken uit politieke en industriële hoek. (zie bijlage, n°2.)

³³ ROSSEL, E. (ed.), *Le Livre d’or de l’Exposition Universelle et Internationale de Bruxelles en 1910*, Bruxelles, s.n. , 1910, p.435.

³⁴ *ibid.*, p.445.

voor velen al een bezoek waard zijn. Al van voor de officiële opening lezen we in kranten over bezoeken aan de bouwwerven van de foor. De eerste en tweede Belgische wereldtentoonstelling vond plaats midden in de economische terugval van 1873-1895. Ook de derde wereldtentoonstelling bevond zich nog in de staart van deze depressie. De moeilijkheden die de Belgische industrie ondervond, werden in grote mate afgewimpeld op de arbeiders. De economische opgang vanaf 1896 zou dus ook voor hen een opluchting betekenen. De economische opgang, de komst van de socialistische partij en de hervormingen binnen de traditionele partijen zorgden voor een humaner leef -en werkkader voor de arbeider. Toch zouden ook dan nog de omstandigheden verre van ideaal zijn. De Winne schetste in de negentiende eeuw de toestand van het Vlaanderen van toen als zijnde schrijnend³⁵. Er kwamen gedurende deze periode enkele vangnetten, hetzij beperkte. De regels werden trouwens niet altijd even nauwgezet toegepast. Het fysieke, sociale en psychologische klimaat waarin men werkte, was vaak nog steeds mensonterend. De hoge werkloosheid vormde een van de hoofdproblemen...

‘De ellende is thans verschrikkelijk, week per week, dag per dag breidt ze zich uit. Er is geen of weinig werk en wie arbeiden mag, kan maar weinig verdienen. De winkels en fabrieken worden platgelopen door kloeke mannen, ongetrouwden en huisvaders, die om werk ‘bedelen’ de muts in de hand zich aanbieden al was het maar voor 1 frank daags, om toch wat brood aan de kinderen te kunnen schenken. Bij de minste aankondiging, dat men een gast vraagt, zijn ze met dozijnen te tellen, die zich aanbieden en gereed verklaren ‘alles’ te doen, ‘overal’ te gaan als er maar werk te vinden is’³⁶.

Dit stukje biedt een staal van de maatschappij van 1885, midden in de crisis. Ook het België van de eerste decennia nadien viel bezwaarlijk als verzorgingsstaat te bestempelen. Op het eerste zicht droeg de komst van de wereldtentoonstelling, die een massa aan arbeidskracht vroeg, dus al minstens één duidelijk positief aspect in zich. Ze verschaftte werk. Het vereiste een enorme arbeidskracht om deze immense bouwwerken, op zo’n korte tijd dan nog, uit de grond te stampen. Er heerste een klimaat waarin enorm veel mankracht zich maar al te bereid voelde om deze klus voor de deadline van de opening te klaren. *Vooruit* meldde dat zelfs het leger werd ingezet bij de opbouw van de expo’s. Soldaten van verschillende regimenten wisselden het militaire opnieuw in voor hun vroegere ambachtsleven (*‘ze bewijzen groote diensten, waarvoor ze op hunner soep nog geen oogje vet meer ontvangen’³⁷*). Ondanks de

³⁵ DE WINNE, A., *Door arm Vlaanderen*, Gent, Samenwerkende volksdrukkerij, 1903, 159p.

³⁶ S.n. *Volksarmoede. Vooruit*. Vrijdag 9 januari 1885, n°6, p.1.

³⁷ S.n. *Wereldtentoonstelling van Antwerpen (Bijzondere briefwisseling van Vooruit)*. *Vooruit*. Dinsdag 28 april 1985, n°81, p.3.

vele nadelen die het meewerken aan de wereldoor inhiel (zie verder in dit hoofdstuk), fungeerde de wereldtentoonstelling als een enorme magneet voor de vele hongerigen. Zoals we letterlijk kunnen afleiden uit de tekst die het tijdsklimaat schetst, was men midden de jaren 80 van vorige eeuw tot alles bereid om maar een cent – bij - te verdienen. Ook bij latere tentoonstellingen trokken horden arbeiders naar de expositie en konden velen er aan de slag (zie bijlage, n°3-6). Niet enkel de opbouw van de expositie betekende een bron van werk. Ook tijdens de tentoonstellingen was er een enorme nood aan handen. Duizenden werknemers konden er ook gedurende de tentoonstelling zelf aan de bak komen³⁸. Denken we aan herstellingswerken (cf. de verschillende branden die de exposities teisterden), bewaking, leveranciers allerhande, opdien(st)ers in de verschillende etablissementen, degenen die achter de schermen moesten zorgen voor de aandrijving van verschillende machines... Op de arbeiders die als publiektrekkers hun kunnen uitoefenden gaan we verder dieper in. Voor vele werklui was hun handenarbeid de enige weg tot de wereldforen. De nodige werkkrachten verkregen op de tentoonstellingen werkmanspasjes (zie bijlage, n°7). Pasjes die hen toegang tot de voor boden, nodig om hun job te volbrengen. De pasjes moesten altijd kunnen worden voorgelegd en konden hen ook weer op ieder moment worden ontnomen³⁹. De pasjes werden door de organisatoren van de tentoonstelling trouwens ook als pressiemiddel gebruikt om het werk vooruit te laten gaan.

‘Aan eenige hallen is men nog volop aan ’t werken Om de tentoonstellers, eigenaars van restaurants, enz. tot spoed aan te zetten voor het volmaken hunner inrichtingen heeft het uitvoerend komiteit aan deze personen laten weten, dat vanaf 30 Mei eerstkomende de dienstkaarten voor bedienden en werklieden zullen afgeschafft worden en het reglement op de abonnementen voor deze in toepassing zal treden’⁴⁰.

Voor de complexere taken hadden de drie grote ondernemers van de wereldtentoonstelling van Antwerpen in 1885 hun eigen personeel meegebracht. Voor de arbeid die minder grote technische bekwaamheid vereiste, ging men plaatselijk arbeiders ronselen. Op 12 juni 1884 startte men met 103 arbeiders: 55 grondwerkers, 15 handlangers, 12 metselaars, 11 paardenmengers, 6 timmerlieden, 3 surveillant en 1 werktuigkundige. Twee weken later waren nog eens achttien werklui aan de slag. Met het naderen van de tentoonstelling, dreef men ook het aantal werklieden op⁴¹. In de wereldtentoonstellingen volgend op deze spitsafbijter steeg het aantal arbeiders dat werkzaam was bij de opbouw van de exposities snel

³⁸ O.V. Brussel; *Kronijk van de week. Vooruit*. Maandag 25 april 1910, n°114, p.4.

³⁹ Archief WT 1913. doos ongenummerd, enveloppe ongenummerd, n°65.

⁴⁰ S.n., S.n., *Het Volk*. Donderdag 8 Mei 1913, n°106, s.p.

⁴¹ DREESEN, M., *op.cit.*, p.114.

en gestaag. Deze trend zette zich ook voor degenen die werkzaam waren tijdens de tentoonstellingen. Wanneer we alleen al op verschillende plattegronden de uitdeining van het tentoonstellingsgebied bekijken en er de komst van niet alleen grotere maar ook volledig nieuwe paviljoenen op natrekken, ligt deze stijging voor de hand. Bij de tentoonstelling van Gent in 1913 werkte men met duizenden manschappen zeven jaar lang verwoed aan de opzet van de foor. Dertig landen stelden tentoon. De paviljoenen strekten zich uit over zo'n honderdtwintig hectare⁴².

2. De werkomstandigheden op de tentoonstelling

2.1. Arbeidsongevallen, werkloosheid en de bescherming ertegen

2.1.1. Arbeidsongevallen

*'In de machienhal der tentoonstelling werd maandag namiddag omtrent 5 ure, een werkman, die aan een jachtwiel werkte, de rechtervoet in een raderwerk verpletterd. Hij werd in het verbandhuis van het Rood Kruis verzorgd. Dinsdagmorgen kreeg in de tentoonstelling, een bediende een stuk lood van 10 tot 12 kilos zwaarte op het hoofd, dat van eene hoogte van 4 tot 5 meters viel. De ongelukkige werd naar zijne woning gevoerd; zijn toestand is zeer erg. Dinsdag namiddag werd een werkman van de fabriek De Naeyer, zekere Petermans, tusschen een tandwiel gevat en letterlijk vermorzeld. Op een oogwenk waren de machienen door eene groote menigte omringd. Een der aanwezige personen vond MK. Den dokter Vellemanur in eene der gaanderijen, maar wanneer deze ter plaatse kwam, was het slachtoffer reeds overleden. Frans Petermans was gehuwd en vader van zes kinderen'*⁴³.

Dergelijke berichten waren schering en inslag in de verslaggeving over de wereldtentoonstelling. We vinden ze terug in alle onderzochte kranten. Voor degenen die een job aannamen op de tentoonstelling volgde hard, vaak gevaarlijk werk tegen een laag loon. *De Werker* publiceerde in 1885 een lezersbrief waarin het gebrek aan 'nodige voorzorgen ter voorkoming van ongelukken' werd aangeklaagd. 'Boven de karige lonen dus, ontbreken daar dan nog alle maatregelen die kunnen verhinderen dat de loonslaven er de nek breken'⁴⁴. Over manieren om ongelukken te voorkomen, lezen we ook in de bronnen over de latere tentoonstellingen maar weinig. Nog steeds verloor een groot aantal arbeiders het leven tijdens de uitoefening van hun baan. In een bericht over de wereldtentoonstelling te Brussel in 1910 lezen we dat sinds de aanvang van de werken aan de expositie tot dan (men bericht op 25 april, de opening van de foor) reeds elf ongevallen plaats vonden, waarvan zeven dodelijke⁴⁵.

⁴² CAPITEYN, A., Gent in weelde herboren: wereldtentoonstelling 1913, Gent, Stad Gent, 1988, p.5.

⁴³ S.n. *Brabant; Brussel; Ongelukken in de tentoonstelling. Het Volk*. Donderdag 20 mei 1897, n°117, pp.2-3.

⁴⁴ DREESEN, M., op.cit., p.115.

⁴⁵ O.V. *Brussel; Kronijk van de week. Vooruit*. Maandag 25 april 1910, n°114, p.4.

Toch merken we hoe er langzaamaan, zeker na de eeuwwisseling, toch een specifiek arbeidstoezicht kwam op de foren. Dit toezicht hield de arbeidscondities in het oog (taken zullen bijvoorbeeld het toezicht op de veiligheid en risicoberekening zijn geweest) en greep in waar nodig. De precieze aanvang van de dienst is niet gekend, maar de tekst leert ons dat op de tentoonstelling van 1897 arbeidstoezicht aanwezig was (ook op de foren hierna werd deze dienst waarschijnlijk ingesteld). De vele ongevallen manen ons er toe aan om kritisch te staan tegenover de effectiviteit van dit toezicht. Wanneer we terugkijken naar initiërend tekstfragment zien we dat er ook maatregelen getroffen werden om bij ongevallen meteen in te grijpen (zie onderlijnd). Het Rode Kruis stond paraat. Er was een dokter aanwezig die de eerste hulp kon toedienen. Deze diensten waren er niet enkel voor de arbeiders. Ze waren ook, en waarschijnlijk vooral, bestemd voor de vele bezoekers der tentoonstelling. De wereldtentoonstellingen beschikten dus over eerstehulpstellen en een zekere vorm van arbeidstoezicht. Een van de taken van dat arbeidstoezicht was net de controle over de aanwezigheid van dergelijke geneeskundige posten zoals uit onderstaand fragment mag blijken.

*'Duizende arbeiders werken in de Tentoonstelling en sedert het aanvangen der werken stipte men 11 ongevallen aan waarvan 7 doodelijke. Welnu, het schijnt dat er daar niet den minsten geneeskundigen hulpdienst bestaat! Er bestaat nochtans een arbeidstoezicht. Waarom treedt het niet op!'*⁴⁶

Sluiten we af met de noot dat ondanks het feit dat er zich vele werkongevallen voordeden, in de media slechts af en toe kritiek volgde op de onveilige arbeidssituatie. Men verzweg de ongevallen niet, maar de kranten leken er zich relatief weinig vragen bij te stellen (zie ook hoofdstuk XVI). Iets verder zullen we het over beschermende verzekeringen hebben, eerst bekijken we de relatie tussen de expo's en de werkloosheid.

2.1.2. Werkloosheid

In verschillende artikels regende het klachten over het feit dat ook na opening de wereldforen nog lang niet voltooid waren. Het was zowat de gewoonte dat ook nadat de tentoonstellingen officieel hun deuren openden aan nogal wat paviljoenen nog heel wat werk was. Vele malen adviseerde men de lezers om na aanvang van de expo het bezoek nog enkele weken (of zelfs maanden) uit te stellen opdat men het juweel zeker in haar volste ornaat zou kunnen

⁴⁶ O.V. Brussel; *Kronijk van de week*. Vooruit. Maandag 25 april 1910, n°114, p.4.

bezichtigen. Even vaak werd er trouwens ook terug gefulmineerd dat de wereldtentoonstelling als volledig bouwswerf omschrijven je reinste overdrijving was.

*'In de belgische afdeeling der glas-en spiegelnijverheid is niets voleindigd; Holland is omtrent klaar; Rusland tamelijk wel gevorderd evenals Oostenrijk, Bosnie en Hongarie. De gaanderij der machienen is redelijk en op het plein van Fragnée zijn meestal de kiosken, chalets en paviljoenen geopend.'*⁴⁷

Dat deze laattijdige afwerking zou liggen aan een tekort aan arbeiders klopt niet. We moeten dit gegeven vermoedelijk eerder toedichten aan een gebrek aan een degelijke planning, gewoon aan organisatorische pech of aan andere oorzaken. De hierboven beschreven soldaten zien als noodzakelijke aanvullingen op de arbeid is dan ook een ongerijmdheid. Waarschijnlijk schakelde men hen in omdat ze nog goedkoper waren of omdat men ze betrouwbaarder achtte dan de gemiddelde, (vaak) ongeschoolde dagloner. Het tegendeel was namelijk waar. Ondanks de reusachtige nood aan goedkope arbeidskrachten zou het aanbod vaak al gauw de vraag overtreffen waardoor vele werkzoekenden alsnog van een kale reis terugkwamen. Daar waar voor degenen die wel werk vonden op en rond de expositie de wereldtentoonstelling voor brood op de plank zorgde, was dit geluk maar van korte duur. Een belangrijk kenmerk van exposities bestond net in hun tijdelijkheid. Zowel de opbouw van de tentoonstelling als de tentoonstelling zelf was beperkt in tijd.

*'Nu dat de Tentoonstelling geopend is en in alle steden de menschen reeds beramen waneer zij haar zullen bezoeken, dringt de wanhoop in het hart van honderde werklieden van Antwerpen. Wat zal er van hen geworden als de Tentoonstelling heel zal voltrokken zijn- dit is met 4 à 5 weken? Wat? De uiterste ellende'*⁴⁸.

Ook in een artikel dat de titel 'het begin van 't einde' draagt, werden de verscheurende gevolgen van de afloop van de wereldforen treffend geschetst.

'De herfst is begonnen en stillekens aan begint het groen van boomen, hagen en heesters de schoone gevarieerde tinten van geel, bruin en purper aan te nemen, welke in dees seizoen een zoo bijzonder schilderachtig uitzicht geven aan het landschap. De schoone dagen van 't jaar en daarmede ook de schoone dagen van onze wondermooie Expositie zullen weldra voorbij zijn. Niet zonder weemoed bedenkt men dat al deze schoone paleizen gaan afgebroken worden; al deze wonderen van handel, nijverheid en kunst gaan verspreid worden en dat wij nooit weer iets zullen terugzien van menige hier met zooveel moeite bijeengebrachte schatten. De weemoed vergroot wanneer men bedenkt dat de uiteenspatting van de Expositie, waar

⁴⁷ BERT. *Opening der Tentoonstelling te Luik. De laatste voorbereidselen. Het Laatste Nieuws*. Vrijdag 28 april 1905, n°118, p.1.

⁴⁸ S.n. *Wereldtentoonstelling van Antwerpen. Vooruit*. Dinsdag 5 mei 1985, n°87, p.2.

*zooveel om plezieren werd verteerd door duizenden en nog duizenden bezoekers, een massa mensen zonder bestaan moet brengen. Een aantal bewakers, kashoudsters en klerken van de Expositie benevens een zestigtal bedienden van de trams hebben reeds opzeg ontvangen en velen nog zullen volgen. Waar gaan al deze menschen bezigheid en brood vinden! Zoo, met 't naderen van den winter, staan zorgen en bekommelingen aan den drempel van vele huisgezinnen'*⁴⁹.

Dit stuk tekst komt uit het blad *Liberaal Vaderland*. *De Vooruit* kopieerde dit fragment om het 'egoïsme der liberalen' aan de tand te voelen. Na deze eerlijke schets van het probleem volgt in het artikel namelijk een quote die *Vooruit* als een sneer in het gezicht voelde. De tekst die eerst de vinger op de wond legde, sloot af met: 'maar een kermis is een geeselinck waard'. Men schoof het probleem zo van de baan en deed het af als niet opwegend tegen de voordelen. Op de strijd tussen de verschillende kranten en partijen komen we later nog verschillende malen terug. Het fragment toont alleszins treffend dat de verschillende bladen allemaal duidelijk zagen dat het einde van de wereldexpositie (of ook al het einde van haar opbouw) voor vele families problematisch was. Door de aanwezigheid van de tentoonstelling ontstond een grotere vraag naar arbeid. De overvloed aan werk zou echter als lokvogel fungeren. De rest van het verhaal is voorspelbaar. De markt werd overstelpt. Meteen werd een rem gezet op de lonen, de tendens keerde zich om. Dat was een probleem. De zwaarste klap kwam er echter wanneer de foor gebouwd was en na het sluiten van de exposities. Plots was de massale arbeidersaanvoer overbodig. De tentoonstellende steden werden overspoeld door een nieuwe golf werklozen met een nog verdergaand negatief effect op de lonen⁵⁰.

2.1.3. Bescherming

Bij de paragraaf over arbeidsongevallen maakten we al gewag van toch ten minste enkele positieve aspecten van verandering in of doorheen de tentoonstellingenreeks. Voor wat de arbeidsongevallen betrof, was er dus niet enkel kommer en kwel. Hier zullen we dieper ingaan op het bestaan van nog andere vangnetten bij arbeidsongevallen en bekijken we ook welke bescherming of steun men bood tegen en bij werkloosheid. In 1894 werd een arbeidersvrouw met vier kinderen na de instorting van een stelling in een der paviljoenen weduwe. Het Comité van de wereldtentoonstelling deed een geste en schonk haar de opbrengst van de daginkomsten van de bestuurbare luchtballon⁵¹. Een soort liefdadigheid

⁴⁹ F.H. *Het begin van 't einde*. *Vooruit*. Zaterdag 27 september 1913, n°267, p.6.

⁵⁰ Gelijkwaardige redenering in *Vooruit*: Pr. *Brussel Tentoonstelling*. *Vooruit*. Maandag 26 april 1897, n°116, p.3.

⁵¹ S.n. *Brief uit Antwerpen; een liefdadig werk*. *Het Laatste Nieuws*. Maandag 14 mei 1894, n°134, p.1.

waarmee vooral de Kerk jarenlange ervaring had. Toch was rond de eeuwwisseling ook al meer structurele ondersteuning voorradig.

De Maatschappijen voor Onderlinge Bijstand vormden de voorlopers van verdergaande sociale zekerheid. Arbeiders verzekerden zich zelf tegen de nieuwe sociale risico's die de industriële revolutie met zich meebracht (ziekte, arbeidsongeschiktheid, werkloosheid). Deze vrijwillige onderlinge verzekeringskassen zouden evolueren tot mutualiteiten. Dit onder impuls van de opkomende arbeidersbewegingen en gedragen door arbeiders. Pas met de stakingen van 1886 kwam er overheidsinterventie aan te pas. Vanaf 1891 was er sprake van overheidsbemoeienis en ging de staat mutualiteiten subsidiëren. Plaatselijke mutualiteiten werden samengevoegd tot landsbonden. Het ging nog steeds om een vrijwillige verzekering. De eerste verplichte verzekering voor arbeiders (tegen arbeidsongevallen) ontstond pas in 1903⁵².

Er was dus al enige bescherming, ook de overheid ging langzaam steun bieden. We zullen hier in het Sociaal Paviljoen dieper op ingaan. In het archief van de wereldtentoonstelling van Gent vinden we bewijzen terug van dergelijke arbeidsverzekeringen. We vonden een bron terug waarin de arbeidsongevallenverzekering van de werknemers op de tentoonstelling werd geregeld. We zien verbetering. Na de wet van 1903 was dergelijke regeling standaard.

'Daar de wet op de arbeidsongevallen slechts de helft der schade herstelt, de andere helft tot last van het slachtoffer blijvende, wordt het aan de werklieden herinnerd dat hunnen intrest eischt dat zij stipt de middelen gebruiken die tot hunne beschikking gesteld worden om de ongevallen te voorkomen of te vermijden, luidens de voorschriften van koninklijke besluiten van den 30 en 31 maart 1905. Het wordt hun insgelijks herinnerd dat de inbreuken dezer koninklijke besluiten met eene boete van 26 tot 100 frank gestraft worden en in geval van herhaling deze boete van 100 tot 1000 frank kan beloopten⁵³.

Ook vanuit de tentoonstelling zelf ontstonden enige initiatieven ter verzachting van bovenbeschreven problematiek. Al vanaf de eerste expositie zien we hoe het Comité der wereldtentoonstellingen voorzag in een pleister op de wonde (of enkel in een doekje voor het bloeden) die geslagen werd na iedere tentoonstelling. Men schrok in Antwerpen zo hard terug voor wat er zou gebeuren met de arbeiders (of voor wat ze zouden doen?) na hun afdanking

⁵² Microsoft © Encarta © Encyclopedie Winkler Prins © 1993-2004 Microsoft Corporation/Het Spectrum. Alle rechten voorbehouden.

⁵³ Archief WT 1913. doos 2, enveloppe 6, ongenummerd.

dat een lid van vernoemde Comiteit, ene M.F., 50.000 frank wou uitbesteden om aan de werklozen te schenken.⁵⁴

2.2. Over lonen, uren en zondagsrust

Het loon van de arbeiders in de secundaire sector steeg tussen 1896 en 1910 met vier procent. Aan de andere kant van de medaille stond wel een niet minne verhoging van de arbeidsproductiviteit. Er kwamen beginnende arbeidsvoorwaarden, sociale voorzieningen werden ontwikkeld. Er vond een stijging plaats van de hygiëne in de werkplaatsen. De arbeidsdagen werden in die periode door een decreet beperkt tot tien à elf uren per dag. In 1903 verscheen de eerste wet op arbeidsongevallen. In 1905 kwam er de verplichte zondagsrust. Ook al was de gemiddelde arbeider er beter aan toe, zijn leven bleef toch verre van ideaal. De winsten van de bloei kwamen vooral patronen en financiers ten goede, de wetten losten niet alles op⁵⁵. Nadat de nieuwe wetten in voege traden, golden ze natuurlijk ook voor het personeel op en rond de wereldtentoonstellingen. Toch horen we nog gemor. Niet enkel omdat men meer rechten wou, maar ook omdat de rechten nog regelmatig geschonden werden. (*'Na enkele uren verlof Zondagmorgen, hebben de werklieden 's namiddags den arbeid hernomen'*⁵⁶). De druk op de tentoonstelling zorgde er vaak voor dat het personeel het niet makkelijk had. We merken ook klachten bij de hoger gekwalificeerde posten van de expo's. Zo meldde de dienst der bedienden op de wereldtentoonstelling van 1894 dat hun job bijzonder afmattend was en dat ze vaak vijftien à zestien uren op post moesten zijn. (de krant zelf was van mening dat het hier slechts om een uitzonderingsmaatregel ging en dat het bestuur het lot der beambten gauw zou verzachten)⁵⁷. Ook uit de op volle toeren draaiende stations kwamen klachten, bijvoorbeeld tijdens de populaire bloemententoonstelling op de Gentse expo. De werknemers klaagden erover dat ze geen rustdagen kregen. Ook hun wens om voor de overlast vergoed te worden of om later dan extra rustdagen te krijgen, bleek ijdele hoop⁵⁸. We kunnen aannemen dat het de *lagere arbeiders* waren die ook op deze vlakken het vaakst misbruikt werden en hun rechten het frequentst moesten ontzien. Een zeldzame keer werd rekening gehouden met de verhoogde werkdruk die de foren meebrachten voor een groot aantal arbeiders. In 1910 bijvoorbeeld

⁵⁴ S.n. *Wereldtentoonstelling van Antwerpen. Vooruit*. Dinsdag 5 mei 1895, n°87, p.3.

⁵⁵ BLOM, J.C.H.; LAMBERTS, E. (eds.), *op.cit.*, p.275.

⁵⁶ S.n. *Tentoonstelling te Luik. In de hallen. Het Laatste Nieuws*. Donderdag 27 april 1905, n°117, p.1.

⁵⁷ S.n. *Het Laatste Nieuws in de Wereldtentoonstelling. Het Laatste Nieuws*. Zaterdag 12 mei 1894, n°132, p.1.

⁵⁸ Een groep railwaymannen. *Klachten uit de statie Gent St-Pieters. Vooruit*. Woensdag 14 mei 1913, n°132, p.3.

kregen enkele personen die een stadsfunctie uitoefenden een extraatje voor de overlast die de expo met zich bracht.

*'MM. Conrardy en konsoorten stellen voor ter gelegenheid der Tentoonstelling, aan al de bedienden, werklieden of agenten der stad min dan 1.400 fr. per jaar winnend eene vergoeding van 10 frank, toe te staan gedurende de maanden Juni, Juli en Augustus 1910. De schadevergoeding wordt met eenparige stemmen toegestaan'*⁵⁹.

3. Het congres: de tentoonstelling als actor

Uit verschillende hoeken volgde soms de kritiek dat de wereldtentoonstellingen de maatschappij enkel maar extra kosten bezorgden. De regering subsidieerde deze kapitalistische inrichtingen met geld dat men beter zou schenken aan het onderwijs van de volkskinderen of aan werkloze arbeidslui. De werkmans klopte op zijn kin, de tentoonstellenden waren al gauw uit de persoonlijke kosten en konden zich daarna weer gaan verrijken⁶⁰. De wereldtentoonstellingen werden, zoals al geïllustreerd, vaak beschreven als burgerlijke, kapitalistische evenementen. En dit was geen volledige leugen. Toch konden ze niet voorbijgaan aan de vooruitgangen die op sociaal vlak werden geboekt. Ze konden en wilden sociale thema's niet blijven uit de weg gaan en namen zelfs actief deel aan het debat en aan het zoeken naar oplossingen voor het sociale vraagstuk. We bespraken al dat we op de tentoonstelling enkele vangnetten terugvonden, dat de expo soms zelf het initiatief nam tot het spannen van dergelijke netten. Een nog niet besproken directe weg waarop de expositie bijdroeg (of kon bijdragen) aan sociale lotsverbetering was die van het congres. Dit thema zal verder terugkomen, nog worden uitgediept en nog vele malen als belangrijke motor tot verandering worden neergezet. Hier sluiten twee congressen nauw aan bij de thema's die we in dit onderdeel bespraken. Onder andere ter gelegenheid van de wereldtentoonstelling van Gent in 1913 vond een congres tegen de werkloosheid plaats (er vonden ook al op eerdere tentoonstellingen dergelijke congressen plaats). Tijdens deze gesprekkenreeks stonden onderwerpen als *Fonds de chômage*⁶¹, *bourse du Travail*⁶² en *Fonds des Crise*⁶³ op de agenda. Op dit drie dagen durende congres besprak *De internationale vereeniging van de strijd tegen werkloosheid* belangrijke vraagstukken zoals de verzekering tegen werkloosheid, de rol der aanbesteding en der openbare werken in den strijd tegen de werkloosheid en nog

⁵⁹ S.n., s.n. *Het Laatste Nieuws*, Dinsdag 10 mei, 1910. n°130, s.p.

⁶⁰ S.n. *Wereldtentoonstelling van Antwerpen*. *Vooruit*, Maandag 24 augustus 1885, n°178, p.2.

⁶¹ S.n., *Les oeuvres de la ville de Gand contre le chômage: fonds de chômage, bourse du travail, fonds de crises, association internationale pour la lutte contre le chômage: éphémérides, principaux événements intéressants, ces oeuvres*, Ledeborg, impr. De Vreese, 1913, p.5.

⁶² *ibid.*, p.7.

⁶³ *ibid.*, p.9.

vele andere thema's. De zittingen werden afgesloten door een groot volksfeest, aangeboden aan de vereniging door de Gentse werkliedensyndicaten/⁶⁴. Een ander belangrijk congres dat we samen kunnen zien met reeds behandelde thema's was *'het Internationaal congres der Zondagsrust'*. Drie dagen lang sprak men over het thema zondagsrust, dit op de Brusselse wereldtentoonstelling van 1897, maar liefst acht jaar voordat de zondagsrust tot wet evolueerde. M. Nyssens meende in zijn openingsrede *'het algemeen gevoelen der aanwezigen uit te drukken door te zeggen dat de zondagsrust zich opdringt als eene wet, door de natuur en de moraal opgelegd, om niet te spreken van den godsdienst'*⁶⁵.

4. Houding tegenover de arbeider: over speecheen, banketten en ongelijkheid

In vorige paragrafen stonden we stil bij onderwerpen die te maken hadden met fysieke of tenminste tastbare voor- en nadelen voor de arbeidersbevolking. Dit hoofdstuk bevindt zich hoofdzakelijk op het psychologisch-sociale vlak. Het gaat eerder over mentaliteit. Hoe werden de arbeiders, in dit stuk meestal als bouwers der tentoonstelling, geapprecieerd? We gaan na hoe de groep zelf stond tegenover de houding die men tegenover hen aannam. In *het Volk* van 1894 werd de wereldtentoonstelling geduid als de emanatie van het arbeiderskunnen, een beeld dat vaak in de verschillende (vooral op de arbeider gerichte) bladen terug zou komen. *'Hoed af, voor dat volk, dat ware volk van God, dat volk van arbeiders!'*; zo proclameerde men. *'Hoed af voor die helden van het werk, die den naam zoo laag en het hart zoo hoog dragen'*⁶⁶. De werkmans was de echte held van de wereldtentoonstelling. Zonder hen zou het wonder zich nooit hebben kunnen voltrekken. Dit beeld van de arbeiders (zeker van degenen die de exposities bouwden) als pilaren waarop de ganse onderneming steunde, zal onder de werklui zelf natuurlijk een weide verspreiding gekend hebben. Vele arbeiders zullen trots zijn geweest op wat door hen verwezenlijkt werd. En dat die trots niet zonder rede was, predikten de verschillende sociale bladen natuurlijk om het luidst. Problematisch werd het wanneer hoogwaardigheidsbekleders tijdens hun toespraken op de tentoonstelling, vaak ter opening van de tentoonstelling, die trots niet deelden en voorbij gingen aan de arbeiders. Of wanneer *'de slaven die de wonderlijke piramides optrokken'* maar eventjes vermeld werden als *'quantité négligeable'*⁶⁷. Problematisch werd het wanneer de arbeiders tijdens de

⁶⁴ S.n. *In en rond de Wereldtentoonstelling van Gent. Vooruit*. Woensdag 3 september 1913, n°242, p.2.

⁶⁵ S.n. *Het nieuws van den dag. Internationaal congres der Zondagsrust te Brussel. Het Volk*. Donderdag 8 juli 1897, n°157, p.1.

⁶⁶ ALLEENE. *Indrukken van Antwerpen. Het Volk*. Donderdag 7 juni 1894, n°130, p.1.

⁶⁷ zie vb. ceremonie beschreven in *Vooruit*: A.B. *De Tentoonstelling van Brussel*. Woensdag 27 april 1910, n°116, p.1.

openingsceremonie geen enkele lof toebedeeld kregen of tot verplichte afwezigen vervielen. De verschillende bladen zouden hier op springen en om het hardst fulmineren, dit met het oog op zielen winnen (hier komen we nog op terug). Maar ook de gewone man zelf zal zich werkelijk in zijn eer gekrenkt hebben gevoeld wanneer men weer maar eens voorbij hem ging.

'Stil aan kwamen allerhande waardigheidkleders toe. Ik heb er nooit zooveel samen aangezien. Consuls, generaals, burgemeesters, ambassadeurs, in met goud overladen, borduurde en zonderling uitgesneden kledij, beijverden zich om de hen aangewezen plaatsen te bereiken. ...

Zonderling is het- op het oogenblik dat bedankingen, loftuigingen, en woorden en hoogschatting voor den arbeid en de volkerenvrede gaan uitgesproken worden, dat heel die bonte massa, die nooit werkt en steeds op oorlog belust is, - de werkmenschen buiten duwen, die alles gemaakt en opgericht hebben!! 't Gaf mij een pijnlijken indruk. De parasieten drongen binnen, vierden feest, en de duizend noeste arbeiders, die water en bloed gezweet hadden om alles zoo mooi en zoo schitterend te maken, werden geweerd, ongenadig er buiten gehouden'⁶⁸.

Het omgekeerde effect vond natuurlijk plaats wanneer de arbeiders wel werden geroemd, zoals tijdens een redevoering van de koning in datzelfde jaar:

'België, dit land waar arbeid en samenwerking van het stout scheppend genie met verstandig en vlijtig handwerk, wonderen heeft verricht op alle gebied van 's menschen bedrijvigheid'⁶⁹.

Een andere manier om de arbeiders te eren was *de verbroederingsmaaltijd* die de medewerkers aan een paviljoen of aan de tentoonstelling an sich werd aangeboden als dank voor de geleverde arbeid. Deze strategie won aan populariteit doorheen de werelddentoonstellingen. Of deze dankbaarheid nu eerlijk was of niet, de geste werd positief onthaald. Zo werd de belofte van een monsterbanket voor alle arbeiders van de tentoonstelling ergens omschreven als *'een heerlijk denkbeeld dat er wellicht voor zou zorgen dat de werken met des te meer ijver werd doorgedreven'⁷⁰*. Merken we wel op dat deze eer niet altijd letterlijk alle arbeiders die meehielpen te beurt viel.

'Gister avond werd in de kleine feestzaal van het Feestpaleis een banket gehouden, aangeboden aan diegenen welke aan het opbouwen der Werelddentoonstelling hebben medegewerkt. Patroons en werklieden zaten dus aan diezelfde feesttafel.

...

Er is goed geëten en gedronken, geredevoerd, gedanst en wat weet ik al, en wij zeggen ronduit dat het 't eerste banket is der velen die gehouden werden, waar zooveel gezelligheid heerschte... en ook dat zoo lang duurde'⁷¹!

⁶⁸ A.B. *De Tentoonstelling van Brussel. Vooruit*. Woensdag 27 april 1910, n° 116, p.1.

⁶⁹ S.n. *Redevoering van Z.M. den Koning. Het Laatste Nieuws*. Zondag 24 april 1910, n°114, p.1.

⁷⁰ S.n., s.n. *Het Laatste Nieuws*. Maandag 9 mei 1910, n°129, s.p.

⁷¹ S.n. *Werelddentoonstelling van Gent; verbroederingsfeestmaal. Vooruit*. Zaterdag 1 november 1913, n°303, p.8.

Soms ging deze maaltijd uit van particulieren zoals bijvoorbeeld M. Weber, eigenaar van het paviljoen der Augustinerbrouwerij, er een was. Hij bood in het hof der tentoonstelling de werklieden die dit gebouw oprichtten en de leden van de pers (!) een koude maaltijd aan.^{72/73} Soms ging het gebaar uit van een grotere instantie zoals er bijvoorbeeld was het Comité van de tentoonstelling. Aan het arbeidersfeest na de opbouw van de tentoonstelling van Luik ging ‘*een stoet van de gewone man*’ vooraf, bestaande uit 4.000 deelnemers, 12 muziekkorpsen en 87 vaandels. ’s Middags vond een middagmaal plaats waaraan maar liefst 3.180 personen deelnamen. Als kers op de taart was prins *Albrecht* op dit feest aanwezig⁷⁴. Een andere opmerkelijke betuiging van dank zien we op de laatste Brusselse tentoonstelling voor de eeuwwisseling. Op koninklijk bevel vervaardigde het huis Vinche ‘*vijftig prachtige meerschuimen pijpen*’. Deze waren bestemd als bedankgeschenk aan de werklieden die meewerkten aan de constructie van een, overigens zeer omstreden⁷⁵, praalboog die werd opgetrokken ter gelegenheid van de wereldoor. Elke pijp zat in een kastje waarop zich het wapen van het land afbeeldde en waarin de naam van de vernoemde werkmannen gegrift stond. De koning zou hen deze gift bij zijn eerstvolgende bezoek aan de werldeftentoonstelling persoonlijk overhandigen⁷⁶. Ondanks het bestaan van toenaderingspogingen en het voorkomen van uitingen van wederzijds respect trad de ongelijkheid tijdens de tentoonstelling tussen bouwers, andere medewerkers uit de lagere klassen en burgerij soms prominent naar voor. Vaak zien we toch nog duidelijk klassenverschillen op de expo. Ze was vaak ook de scène van confrontaties tussen de verschillende geledingen van de samenleving. Het laatste voorbeeld dat we hier integraal meegeven, vertelt weinig nieuws maar is wel een mooie en duidelijke finale illustratie van het feit dat de weg naar wederzijds respect vaak nog lang was.

‘Uit Luik

Halte là, de prins komt

Sedert eene maand heeft prins Albert twee bezoeken gebracht aan de expositie en Leopold een. Telkenmale was het feest en mocht het werkvolk niet werken. Ook hoorde ik verleden week bij de komst van den prins eene belangrijke woordenwisseling tusschen een werkman en een garde.

De garde- *Het is verboden te werken.*

De werkman.- *Ik werk niet, garde, maar ik wacht op mijn geld.*

⁷² S.n. *Werldeftentoonstelling. Vooruit*. Donderdag 3 mei 1894, n°102, p.1.

⁷³ Indien het zo zou zijn dat deze M. Weber vooral om positieve publicaties ijverde, zegt het feit dat het belangrijk is om als eerlijk en gul werkgever over te komen toch ook reeds veel.

⁷⁴ S.n. *Luik. Vooruit*. Dinsdag 7 november 1905, n° 310, p.2.

⁷⁵ De controverse kwam er naar aanleiding van de hoge kostprijs van de boog.

⁷⁶ S.n. *In de Tentoonstelling. Het Laatste Nieuws*. Maandag 14 juni 1897, n°165, p.2.

De garde.-Dat kan mij niets maken. Gij moet hier weg, want de prins gaat langs hier komen.
De werkmán.- Ik ga niet weg voor ik mijne centen heb, want als ik weg ga ben ik ze kwijt en gij of de prins zult mij niet vergoeden.
De garde.-Dat is wel waar, maar de prins komt en er mag hier geen enkelen werkmán te zien zijn.
De werkmán.-Natuurlijk, wij rieken te veel naar het werkerszweet en dat lust niet aan zulke heeren.
De garde. –Dat is waar, maar ik moet mijn dienst doen.
Een andere werkmán.- Maar het is niet de prins die vraagt om de werkmenschen te doen weggaan.
Eerste werkmán.-Moest ik prins zijn, dan zou ik vragen naar het werkvolk dat alles schiep.
De garde.- Ja, ja, 't is waar, maar ziet dat gij straks wekomt.
 In der waarheid, de werkmán had gelijk. Niets kan vervaardigd worden zonder arbeiders. Men ziet het bij den ingang der hallen. Rechts staat de ruwe mijnwerker en links de ruwe smid, met het gereedschap in de handen, tot verheerlijking van den arbeid. En als zulke nietsdoeners hier een bezoek brengen dan moeten de arbeiders vertrekken. Het kanailje mag niet laten zien aan die heeren in welke omstandigheden het zijne drooge korst moet verdienen. O volk, wanneer gij wildet zou het kanailje niet de slaaf moeten zijn⁷⁷.

5. Staking, het wapen van de arbeider

5.1. Staking op de tentoonstelling

Voorbeelden van de macht van het volk in de geschiedenis zijn legio. Reeds in de Romeinse tijd bijvoorbeeld was de *secessio plebis*, oftewel het neerleggen van het werk, een effectief middel in handen van de lagere trappen (plebejers) van de maatschappij om zichzelf te laten gelden en rechten te bekomen. De precieze openingsdag van de tentoonstelling lag al maanden van voordien vast. Er was een verstikkende deadline (die zoals we zagen, slechts zelden volledig werd gehaald). Na opening was het van groot belang dat de tentoonstelling als een goed geoliede machine bleef draaien. Net die deadline en druk zouden de broodnodige arbeiders kunnen hebben aangewend om pressie te zetten. Kon men tijdens de tentoonstelling zelf dankzij de nood aan hun krachten ook niet makkelijk druk zetten op de hogere instanties? Op de Amsterdamse Vrouwententoonstelling van 1898 brak staking uit onder de arbeidsters die het knopen van smyrnatapijten voor N.V. Amersfoorsche Tapijtmaatschappij van J.G. Mouton demonstreerden. Mogelijk beïnvloed door een groep socialisten die hun beklag deden bij de opzichter over ‘*de schandelijk lage lonen*’ van de meisjes, legden zij voor een dag het werk neer. Een andere stimulans die er voor zorgde dat net zij (de jonge meisjes stonden ver weg van de moderne arbeider, waren bijvoorbeeld totaal niet in vakbonden georganiseerd) tot staken overgingen, valt misschien te vinden in het feit dat ze een duidelijke en relatief grote groep vormden op de tentoonstelling en zich daardoor gesterkt voelden. Buiten dit zien we dat

⁷⁷ S.n. *Uit Luik; Halte là, de prins komt. Vooruit*. Vrijdag 26 mei 1905, n°145, p.1.

er ondanks de spanningen toch weinig directe protesten uitbraken op deze foor⁷⁸. Ook in de bronnen over de expo's die we hier specifiek bekijken, werd er slechts zelden melding gemaakt van een staken van gelijk welk personeel van de tentoonstelling. Dit ondanks het feit dat het blijk geven van ontevredenheid niet volledig onbestaande was, betreffende de tentoonstelling. In Luik werd gewag gemaakt van een onverwachte werkstaking door de zangers die normaal de openingscantate van Badoux ten beste moesten geven. Normaal zou dit stuk door een zes à zevenhonderd zangers en instrumenten worden gebracht. De staking zou nu aanzienlijk bekribbelen op dit aantal. Tijdens een van de laatste repetities verklaarde een groep zangers niet mee te zingen indien men geen gratis abonnement zou verkrijgen voor de foor, een recht dat men wel aan andere groepen medewerkers schonk die mee instonden voor de voorbereidende werkzaamheden der tentoonstelling. Sommigen vreesden dat het concert zou worden afgelast wanneer men niet tot een vergelijk zou kunnen komen *'te meer omdat de appetijt al etend komt'* en de *'onderkruipers'* ook sympathie krijgen voor de eisen van de stakers⁷⁹. Deze laatste staking was er niet echt een van de kleinste man. Wel illustreert het feit dat dit zowat het enige voorbeeld van personeelsstaking is dat we vonden, dat stakingen niet zoveel voorkwamen. Ook toont het mooi aan dat stakingen een gevaar waren. Ze bedreigden belangrijke aspecten, hier van het openingsfeest van de wereldtentoonstelling van Luik en breidden, zoals we kunnen lezen, vaak razendsnel uit. Toch werden de werken op de wereldtentoonstelling slechts zelden neergelegd. Integendeel zelfs. Bekijken we van dichterbij de casus van de Algemene Staking van 1913.

5.2. De Algemene Staking en de Gentse wereldfoor

Deze staking vormde lang niet de enige uit de hier besproken turbulente periode maar was wel uniek in omvang en is interessant door haar vreemde houding ten opzichte van de Gentse wereldfoor. Deze staking ging uit van de socialisten. Al weken, maanden van voordien vinden we in dagblad *Vooruit* oproepen om deze staking te steunen.

'Arbeiders! De GROOTE DAG nadert! Leve A.S.⁸⁰'.

⁷⁸ GREVER, M; WAALDIJK, B., Feministische openbaarheid : de nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid in 1898, Amsterdam, Stichting Beheer IISG, 1998, pp.91-93.

⁷⁹ S.n. *Luik; zangerswerkstaking*. Vooruit. Zondag 23 april 1905, n°111, p.2.

⁸⁰ S.n. *Arbeiders! De GROOTE DAG nadert! Leve A.S.* Vooruit. Zondag 6 april 1913, n°95, p.1.

'ARBEIDERS! Laat u niet beïnvloeden door de valsche geruchten die rondom de Algemeene Werkstaking verspreid worden. – Toekomende week vallen alle raderen stil.—Dat is hot parool⁸¹!

In 1912 vonden parlamentsverkiezingen plaats. Socialisten en liberalen zochten toenadering. Doel was om de katholieken eindelijk te breken. De kans op winst leek reëel. De katholieke meerderheid stond meer dan ooit onder druk. Toch zou alles op een sisser uitdraaien. Het aantal kamerzetels was aangepast aan de bevolkingsgroei en steeg van 166 naar 186. Van die twintig nieuwe zetels wonnen de katholieken er vijftien, de socialisten vier, Pieter Daens één en de liberalen geen enkele. De katholieke regeringsmeerderheid groeide van zes tot zestien. Niet alleen was een groot deel van (de vaak erg gelovige) arme bevolking overgelopen na de erg antiklerikale propaganda van de socialistische partij. Ook hadden toch veel van de onevenredig vertegenwoordigde liberalen hun stem(men) op de katholieken uitgebracht om de socialisten alsnog blok te zetten. In vele gewesten sloeg de woede om de verkiezingsuitslag spontaan uit in stakingen. De BWP kon de opstanden intomen en drukte haar visie op actie door. De socialisten reageerden positief ten opzichte van de idee van een algemene staking maar wilden enkel een staking gekenmerkt door voorbereiding en vreedzaamheid⁸². De media bracht het beeld van een slapende reus die alle activiteiten blokkeerde⁸³ (zie bijlage, n°8). De regering zou allerlei verdragingsmanoeuvres uitvoeren waardoor de staking pas in 1913 plaats zou vinden. Op de algemene raad van februari 1913 werd de datum vastgelegd op 14 april. 372.000 mensen verbonden zich de eerste dag met de staking, al gauw werd de kaap van de 400.000 stakers overschreden. Ondanks de ruime deelname, het was de grootste staking in de Belgische geschiedenis, heerste er haast geen agressie. Nergens deden zich grote incidenten voor. Ook scheen België voor het oog niet volledig plat te liggen. Het transport en openbare diensten bijvoorbeeld ontbrak het aan stakingsrecht. Ook, en hier komen we bij ons onderzoek terug, aan de Gentse wereldtentoonstelling schoof de staking zachtjes voorbij⁸⁴. Capiteyn beschrijft dit gebeuren. De bouwwerken van de wereldtentoonstelling van Gent vorderden gestaag. De aankondiging van de stakingsplannen en de afkondiging van de exacte datum vormden een serieus probleem. De opening van de tentoonstelling zou wel eens in het gedrang kunnen komen. De socialisten zouden echter (hier werden ze alleszins van verdacht

⁸¹ *Algemene kop. Vooruit*. Woensdag 9 april 1913, n°98, p.1.

⁸² GONSALIS, A. "De grote politieke stakingen in België", IN: *Vonk*, 10/04/2002, s.p.

([http://64.233.183.104/search?q=cache:X233-](http://64.233.183.104/search?q=cache:X233-cGKSXIJ:www.vonk.org/CallReadOnly.asp%3FartikelID%3D317%26status%3D2+vonk+de+grote+politieke+s)

[cGKSXIJ:www.vonk.org/CallReadOnly.asp%3FartikelID%3D317%26status%3D2+vonk+de+grote+politieke+s](http://64.233.183.104/search?q=cache:X233-cGKSXIJ:www.vonk.org/CallReadOnly.asp%3FartikelID%3D317%26status%3D2+vonk+de+grote+politieke+s)

takingen&hl=nl&ct=clnk&cd=1&gl=be)

⁸³ S.n. *Zoo willen wij de Algemeen Werkstaking: kalm en vreedzaam.. Vooruit*. Maandag 14 april, 1913 n°103,

p6.

⁸⁴ GONSALIS, A. *art.cit.*, s.p.

en volgens ons naar waarheid) de expo tot *neutrale zone* dopen. Gentse socialisten als Anseele en al zeker Coppieters (directeur van de tentoonstelling (!)) zaten erg met de zaak in hun maag. Eind maart bracht Coppieters alle aannemers van de expo bij zich samen. Men wou voor 14 april de afwerking zien. Liberalen en socialisten ijverden om een staking uit de weg te gaan. Het Algemeen Comité der Gentse Vakverenigingen verklaarde in een brief aan burgemeester Braun dat ze niet mee zouden staken. De gevolgen van de staking voor de expo zouden te verwaarlozen zijn. En toeval of niet, zo Capiteyn, de algemene staking kende een halt twee dagen voor de geplande openingsdag van de Gentse foer⁸⁵. De oprichting van een studiecmissie ter hervorming van gemeentelijk en provinciaal stemrecht en de vage belofte om rekening te houden met kieswetgevingen die superieur waren aan de huidige, waren voldoende om de staking neer te leggen. Achter de schermen zouden verdergaande beloftes zijn gedaan die zich pas na de oorlog zouden uiten⁸⁶. We spraken al over de flessenhalzen. Arbeiders waren makkelijk te vervangen op de tentoonstellingen. Degenen die dat niet waren, zoals de vele gespecialiseerde werkkrachten op de expo 1913 werden betrekkelijk goed betaald en hadden dus relatief weinig reden tot klagen⁸⁷. Waarschijnlijk is dat velen ook gewoon trots waren op hun werk, en niets hadden tegen de wereldtentoonstelling. Een tendens die we ook terugvinden in de media. Over het algemeen waren de arbeiders gewoon blij dat ze werk hadden. Dit is geen voldoende verklaring om het feit uit te leggen dat de staking van 1913 de tentoonstelling spaarde. Dat politieke en sociale strekkingen tot op het hoogste vlak de tentoonstelling trachtten te beschermen toont misschien aan dat ze de tentoonstelling belangrijk vonden. Steeds meer kwam het sociale naar voor in de tentoonstellingen. In 1913 was zelf een socialistisch politicus directeur van de foer. Iedereen hield van de tentoonstelling, leek er belang bij te hebben dat ze plaatsvond.

⁸⁵ CAPITEYN, A., *op.cit.*, pp.93-94.

⁸⁶ GONSALIS, A. *art.cit.*, s.p.

⁸⁷ CAPITEYN, A., *op.cit.*, p.94.

► Synthese, analyse en vooruitblik

We namen hier de relatie tussen de werknemers van de expo en haar werkgever onder de loep. De tentoonstelling bood werk aan velen. Dat de wereldfoor op deze manier fundamentele en structurele verbeteringen bracht in het leven van een aantal arbeiders werd in de weg gestaan door haar tijdelijkheid. Uiteindelijk bracht de tentoonstelling op dit vlak enkel meer moeilijkheden met zich mee. Ook de werkomstandigheden op de tentoonstelling waren verre van ideaal, toch kwam verbetering. We zagen hier met de congressen voor de eerste maal ook een voorbeeld van hoe de tentoonstelling een actieve rol kon spelen in de verandering. De appreciatie van de arbeiders op en rond de tentoonstelling bleek een dual gegeven. Wel was er evolutie. Er klonk een steeds luider klacht tegen de ondankbaarheid voor de geleverde arbeid. Steeds meer initiatieven werden op poten gezet om de arbeiders toch te bedanken. Bijna niemand greep de mogelijkheid om de tentoonstelling als hefboom te gebruiken tot verdergaande verbeteringen. Dat de tentoonstelling niet enkel kwade zaken met zich meebracht was voor contemporaine arbeiders misschien al duidelijker dan wij dachten. De foor is geopend. Een eerste vraag die nu bij ons opkomt is of de foor toegankelijk was voor de arbeider en welke rollen de werkman er speelde?

III. De arbeider als bezoeker van de tentoonstelling.

Kon de arbeider de tentoonstelling bezoeken? Kon iedere arbeider de tentoonstelling bezoeken? Wie wel, wie niet? Werd de arbeider gesteund in zijn bezoek aan de tentoonstelling? Kwamen er initiatieven om de arbeider-bezoeker te ondersteunen in zijn uitstap?

1. De wereldtentoonstelling, een elitebeurs

We werpen een blik op de vakantiekiekjes die bezoekers maakten als herinnering aan hun bezoek aan de wereldfoor (*zie bijlage, n°9*). Telkens zien we rijk uitgedoste dames en keurige heren in zondags pak. Enkel gegoede burgers kijken ons van op deze foto's aan. Natuurlijk moeten we de louter praktische opmerking maken dat vele arbeidersgezinnen misschien niet in het budget konden/ wilden voorzien om zich te laten afbeelden voor de mooiste ornamenten op de wereldfoor of omgekeerd dat men niet geneigd was de volksklasse op bijvoorbeeld postkaarten weer te geven. Toch klopt het dat de bevolgingsklasse die we afgebeeld zien op de vakantiefoto's ook de groep was die tijdens de door ons onderzochte periode de tentoonstelling overheerste. Zoals we hierna zullen schetsen, waren de wereldtentoonstellingen voor vele arbeiders te duur, ze waren er niet in geïnteresseerd, hadden er geen tijd voor, etc... Het zou pas na 1920 zijn dat het louter commerciële massatoerisme volledig op gang kwam. De wereldtentoonstellingen in Antwerpen en Luik van 1930 en in Brussel vijf jaar later zouden, zo Scholliers, hier een rol van belang in spelen⁸⁹. Een constante in de algemene media over de wereldtentoonstelling is dat ze duur was. *'Alles is te duur- dat is de algemeene roep van 't volk, hetwelk onze wereldtentoonstelling bezoekt'*, berichtte *het Laatste Nieuws* over de foor van '94. *'En 't publiek heeft gelijk'*. De krant rekende het nog niet uit maar schatte een dagje tentoonstelling op minstens dertig frank. *'Wie burger of werkman kan dat bekostigen?'* (over dat de werkman het nog veel moeilijker kon betalen zei men niets). De liberale krant zag ook een eenvoudige oplossing: de entreegelden verminderen. Dit niet uit liefdadigheid, maar vooral vanuit een

⁸⁸ MCKENDRY, J., "Come, come to the fair", IN: *The Metropolitan Museum of Art Bulletin. New series*, 1964, 22, 6, pp.185-200.

⁸⁹ SCHOLLIERS, P., "Werklieden, toerisme en wereldtentoonstellingen voor 1900", IN: *Brood en rozen*, 2003, 2, p.29.

winstoogmerk. Wanneer de prijzen lager kwamen te liggen, zou dit voor iedereen voordelen bieden. Meer publiek zou door de geringe prijzen in de mogelijkheid gesteld worden om de wereldtentoonstelling te bezoeken. De exposanten en eet -en drinkgelegenheden zouden veel meer bezoekers krijgen en dus veel meer geld ontvangen. Het zou zich niet meer voordoen, zoals blijktbaar het geval was, dat *'vertooningszalen voor de drij kwart ledig bleven'*⁹⁰. Deze liberale krant lijkt er, mede met het oog op winst, weinig problemen mee te hebben gehad dat bredere bevolkingslagen de aantrekkelijkheden der expo zouden kunnen bewonderen. De wereldfoor zelf werd geschetst als schandalig duur en ontoegankelijk. Ook later kwamen er regelmatig nog klachten. We lezen een andere klachtenbrief uit 1913. De hier behandelde voorbeelden zijn maar enkele van de vele klachten die men overal (!) spuide over sommige misbruiken der tentoonstelling.

'Wij weten bij ondervinding dat er in al de tentoonstellingen, die ten allenkante plaats grepen, schromelijke prijzen geëischt werden voor wat drank, eten en snoeperijen aangaat. Het schijnt nu dat Gent op dat gebied al zijne voorgangers niet alleen zal evenaren, maar wel zal overtreffen'.

Verder lezen we over één specifieke afdeling waar een kennis van de krant met zijn gezin iets wou eten en diep in zijn portemonnee moest tasten om het niet zo denderende menu te betalen. Het was een katholieke afdeling waarover men hun beklag deed.

'Onze vriend vraag een filet de kareng, aangeduid als kostende 75-centiemen. Men brengt hem en zijne vrouw elk een ... rolmops van 15 centiemen. Is één! Hij vraagt een entre-côte, die moest kosten 1, 75fr. Men brengt aan de eters elk een klein driekantig stukje vleesch, dat geen 0,50 fr. waard was. Is twee'! ...

Een andere afdeling die men met de grond gelijk maakte, werd tactisch gepositioneerd tegenover de afdeling van *Vooruit* op de expositie waar de prijzen veel redelijker waren. *'Een klein, geheel klein potje koffie kost 1 frank en een taartje, dat in Vooruit drie centen kost en veel beter is wordt daar verkocht aan 50 centiemen'*. Op een andere plaats vroeg men 75 centiemen voor een glas bier, *'die geen kaper of een 't jorcken inhoudt'*. De krant wou wel begrip tonen voor iets hogere prijzen dan normaal, dit was echter diefstal⁹¹. We leren uit dit artikel dat vele zaken op de tentoonstelling inderdaad te duur waren voor de buidel van een werkman. Toch leren we ook dat sommige plaatsen duurder waren dan anderen en dat er zelfs plaatsen waren speciaal afgestemd op het karige arbeidersinkomen. De wereldtentoonstelling was meestal geen goedkope bezigheid en zou dat in deze periode ook niet worden. De

⁹⁰ X. *Wereldtentoonstelling van Antwerpen; Alles te duur. Het Laatste Nieuws*. Vrijdag 25 mei 1894, n°145, p.1.

⁹¹ F.H. *De uitbuiting in de Tentoonstelling van Gent. Vooruit*. Maandag 5 mei 1913, n°123, p.2.

klachten stroomden binnen. Toch zou het incorrect zijn om te stellen dat de volksklasse volstrekt afwezig was op de wereldtentoonstellingen. Al vanaf de expositie van 1885 kunnen we aantonen dat er zich arbeiders naar de expo's begaven. De ene plaats op de tentoonstelling zou al toegankelijker zijn dan de andere, het feest der tentoonstelling bleef voornamelijk het feest van, en in belangrijke mate ook voor de burgerij. In wat volgt zullen we toch aantonen hoe arbeiders steeds prominenter en verregaander op de tentoonstelling aanwezig waren. Scholliers zet in zijn artikel over arbeiders op de tentoonstelling, geschreven voor *De Panoramische droom*⁹², uiteen hoe arbeiders de wereldtentoonstellingen van 1885 en 1894 vrijwel niet bezochten en er bovendien weinig konden zien dat hen enigszins direct zou aanspreken. Verder maakt hij de sprong naar 1930, vanaf dan lagen de kaarten anders. Het klopt dat het vooral na 1894 zou zijn dat arbeiders meer en in meer verscheiden vormen de expo's betraden. Door de vorm van het werk (*de Panoramische droom*⁹³ bespreekt enkel de Antwerpse wereldtentoonstellingen, respectievelijk van 85, 94 en 1930) lijkt het alsof er zich voor deze naoorlogse tentoonstellingen geen wezenlijke democratisering voordeed. De voor van 1913 was volgens ons echter al een breder toegankelijke tentoonstelling dan die van 1885. Al vanaf de eerste tentoonstellingen waren er arbeiders die de expo bezochten. Over de verschillende tentoonstellingen heen vergrootte hun aanhang (in beperkte mate, er kwam zeker geen arbeidersoverrompeling). In een meer genuanceerd artikel⁹⁴ trok Scholliers trouwens al een (vruchtbare) scheidingslijn tussen 1885 en 1894 waarbij de tweede een toegankelijker tentoonstelling bleek te zijn dan de eerste.

2. Arbeiders op de tentoonstelling

In 1876 drong Viollet-le-Duc erop aan om de Parijse tentoonstelling neer te planten in het hart van de stad en ze niet weer naar de periferie te verbannen: *'want onze werklieden en ambachtslui moeten haar lang en vaak kunnen bezoeken, zonder teveel nuttige tijd te verliezen en zonder teveel onkosten te moeten maken.'* Er werden goedkope of kosteloze reisjes georganiseerd voor bepaalde werklui. Er werden zelfs speciale arbeidersdelegaties naar buitenlandse foren gezonden. De eerste tentoonstelling, die van Londen in 1851, kreeg, zo Capiteyn, het bezoek van een Franse groep van 300 *'contremaîtres et ouvriers'*. Soms hield

⁹² SCHOLLIERS, P., "Sociale ontwikkelingen in Antwerpen ten tijde van de wereldtentoonstellingen", IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), *De panoramische droom: Antwerpen en de wereldtentoonstellingen*, Antwerpen, Antwerpen 93, 1993, pp.139-153.

⁹³ NAUWELAERTS, M. (ed.), *De panoramische droom: Antwerpen en de wereldtentoonstellingen*, Antwerpen, Antwerpen 93, 1993, 269p.

⁹⁴ SCHOLLIERS, P., *art.cit.*, pp.21-29.

men het wat dichter. De Gentse gemeenteraad schonk in 1897 aan 628 ‘verdiensielijk werklieden’ 7 frank per persoon opdat de expo binnen hun bereik zou vallen⁹⁵.

In dagblad *Vooruit*⁹⁶ werd het verslag geprint van een van deze groepen van ‘verdiensielijk werklieden’. De afgevaardiging van ‘den Metaalwerkersbond’ verhaalde hun bezoek.

‘Honderde gezellen, bezielde met eene werkelijke neiging tot leeren en onderzoeken, zijn kunnen bevredigd worden, waar zij anders in de onmogelijkheid zouden geweest zijn de expositie te bezoeken’.

De gezellen trokken in groep en per vak naar Brussel, wat een grote indruk maakte. Dit, ‘met eene ernstige zending, hen door hunne vereeniging opgelegd’. Het artikel sluit af met de opmerking dat wat betreft de metaalnijverheid, ‘welke op zulke belangrijke wijze in de tentoonstelling vertegenwoordigd is, zeker drie dagen nodig zijn om alles op de tentoonstelling te hebben gezien’ (wat hiermee betrekking had). 7 Frank was dus blijkbaar te weinig om hun opdracht (!) volledig uit te voeren.

2.1. Vrijkaarten voor elitearbeiders

In deze korte inleiding tekent zich al een belangrijk fenomeen af. Voor *bepaalde* arbeiders werden reisjes georganiseerd. De Antwerpse tentoonstelling ging in mei 1885. Pas in augustus ‘85 werd door het Antwerpse gemeentebestuur een affiche verspreid waarin men een oproep deed aan de hoofden van de werkhuizen. Deze werden gevraagd om voor 29 augustus een lijst van gasten in te zenden die met vrucht(!) de expositie zouden kunnen bezoeken. Op die manier zouden de kosteloze kaarten ter beschikking gesteld door het staatsbestuur verdeeld kunnen worden. De regeringen maakten voor sommige werklieden een bezoek aan de tentoonstelling mogelijk. Ze wilde hun visie op de industrie en de verhoudingen tussen de sociale klassen onderstrepen.⁹⁷. Genoemde gratis kaarten werden ook selectief verdeeld. Niet enkel kozen de werkgevers wie van de arbeiders de wereldtentoonstelling mocht gaan bezichtigen, ook hing de beschikbaarheid van vrijkaarten af van ‘de aard van het werk’. Sommige sectoren werden geweerd op de tentoonstelling. Enkel ‘*interessante*’ sectoren

⁹⁵ CAPITEYN, A., *op.cit.*, p.74.

⁹⁶ DE CLERCK, J. *Bezoek aan de Tentoonstelling. Verslag der afvaardiging van den Metaalwerkersbond. Vooruit*. Vrijdag 29 oktober 1897, n°301, p.6.

⁹⁷ SCHOLLIERS, P., *art.cit.*, p.23.

kregen vrijkaarten te verdelen. In de correspondentie die werd gevoerd tussen het Antwerpse college en een kolenhandelaar kunnen we lezen:

*'In uw antwoord op uwe aanvraag van kaarten voor de wereldtentoonstelling, spijt het ons U te moeten melden, dat de aard van werk, door uwe lieden verricht, niet als zodanig is als vereischt wordt om inkoombewijzen te kunnen bekomen'*⁹⁸.

Begin september werden de lijsten met de gelukkigen bekend gemaakt. Tientallen beroepen passeerden de test wel. Zadelmakers, behangers, steenhouwers, ornamentenmakers, decoratieschilders, boekbinders, horlogemakers, koetsiers,... *'Juffrouwen van minstens 16 jaar die zich door een bezoek aan de tentoonstelling in hun handwerk zouden kunnen volmaken'*, kwamen aan bod. Ook thuiswerksters konden een gratis inkomkaart bekomen. Dit was het geval voor de pelsbeworksters, hoedenmaaksters, bottinstiksters, linnenwerksters, bloemenmaaksters, naaisters, korsetmaaksters of modisters⁹⁹. In juli 1884 besloot de regering om een tombola in te richten. De opbrengsten van deze loterij zouden een deel van de subsidie uitmaken die minder gefortuneerde arbeiders de kans zou geven de expositie gratis te bezoeken. Aangemoedigd door andere (buitenlandse) steden (een vergelijking zou interessant zijn) die gelijkaardige maatregelen troffen, wilde men in het kader van de *'zedelijke en verstandelijke ontwikkeling des volks'* (een begrip en gedachte waar we in dit werk verder over zullen moeten nadenken en uitweiden) alle werklieden van goed gedrag, die enige nuttige resultaten uit hun bezoek konden halen, toegang verlenen. Men zou speciale aandacht schenken aan thuisarbeiders en aan de werklieden uit kleine ateliers. Een commissaris gaf de stad de opdracht het aantal arbeiders dat in aanmerking kwam voor deze gratis kaarten te schatten. De stad rondde haar schatting af op zo'n 20.000 arbeiders. Dit initiatief werd gesteund door de Antwerpse Afdeling der Socialistische Arbeiderspartij. Deze Afdeling wees op het *'groot nut'* van deze maatregel. Het aantal gratis tickets bleef echter ver onder de verwachtingen. Pas op 30 juli 1885 verspreidde de graaf d'Oultremont dat de gemeente slechts 1.500 tickets voor werklieden en ambachtslui te verdelen zou hebben¹⁰⁰.

Van de arbeiders die de tentoonstelling gratis bezochten werd een verslag verwacht. Hierin stond dan wat men gezien en geleerd had. Het indienen van deze verslagen gebeurde niet altijd even consequent. In Antwerpen 1885 bijvoorbeeld zouden slechts veertien werklieden een verslag indienen¹⁰¹. Op de tentoonstelling van Parijs werden deze rapporten met een

⁹⁸ SCHOLLIERS, P., *loc.cit.*

⁹⁹ DREESEN, M., *op.cit.*, p.41.

¹⁰⁰ *ibid.*, p.156.

¹⁰¹ *ibid.*, p.157.

grotere vastberadenheid opgeëist. *Les rapports des délégations ouvrières* zijn verzameld in drie lijvige werken¹⁰². In de inleiding zien we weer dat het doel van dergelijke onderneming niet verschilde van de gratis kaarten die men op de eerste Belgische tentoonstelling(en) verdeelde: *‘Elle les faisait profiter d’une occasion unique de s’instruire et de se perfectionner dans la pratique de leurs produits français et étrangers’*. Men beschreef uitgebreid wat de tentoonstelling te leren gaf en verhaalde over wat men er allemaal zag. Opmerkelijk is dat deze rapporten ook een onderdeel bevatten waarin de arbeidersklasse haar grieven uitte. Men zette er op een kalme, wetenschappelijke manier uiteen wat de gevaarlijke kanten van hun werk waren en hoe hun dagdagelijkse bezigheid op een veiligere manier kon worden uitgeoefend. Men plaatste vraagtekens bij de lonen die ze verdienden, ze bekritiseerden hun werkomgeving en de beperkte hygiëne ervan... De enkele verslagen die bij de tentoonstelling van Antwerpen werden afgeleverd, waren lang niet zo systematisch opgesteld en blijkbaar lang niet zo exhaustief opgeëist. Ook ontbrak het aan dergelijke grieven. Het valt op dat de Antwerpse verslagen qua taalgebruik, structuur en lengte niet op hetzelfde niveau vertoefden als de Parijse. Misschien werden de verslagen van Parijs door afgevaardigden geschreven, stelden toen al arbeidervertegenwoordigers deze teksten op.

2.2. Verdere evolutie

‘Dezen namiddag is de Tentoonstelling (over Luik 6 november 1905) gesloten. Toen, om 4 ure, de groote hallen werden toegedaan, waren er 13.000 bezoekers en nog 10.000 personen stonden voor den ingang hunne beurt af te wachten.

...

Van bij de opening der Tentoonstelling tot gisteravond, telde men over de zes miljoen bezoekers. Dezen avond grijpen fakkeltocht en banketten plaats’¹⁰³.

Bekijken we de bezoekersaantallen over de verschillende tentoonstellingen heen¹⁰⁴.

Antwerpen 1885	Exposition Universelle	3.500.000	6
Antwerpen 1894	Exposition Internationale/	5.000.000	6

¹⁰² DESVERNAY, A. (ed.), *Exposition universelle de 1867, à Paris: Rapports des délégations ouvrières*, Paris, Morel, 1868, IIIvols.

¹⁰³ S.n. *Einde der Tentoonstelling*. *Het Volk*, Dinsdag 7 november 1905, n°259, p.1.

¹⁰⁴ DELVOU, M., *De mensenzoo als superioriteitsbeleving in de negentiende eeuw: beelden van de Congolezen op de Wereldtentoonstelling. Antwerpen 1894*, Gent, UGent, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2005, p.6.

TERRY, C., “Van elitaire beurs tot massamedium. Expositanten en publiek van de Antwerpse expo’s”, IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), *De panoramische droom: Antwerpen en de wereldtentoonstellingen*, Antwerpen, Antwerpen93, 1993, p.75.

S.n., “About world expo”, s.p.

(<http://www.expo2010china.com/expo/expoenglish/awe/wes/userobject1ai35991.html>)

Over de tentoonstelling van 1888 vonden we geen gegevens.

Universelle d' Anvers			
Brussel 1897	Exposition Internationale	6.000.000	6
Luik 1905	Exposition Internationale	6.143.157	6
Brussel 1910	Exposition Universelle et Internationale de Bruxelles	13. 000.000	6
Gent 1913	Exposition Universelle et Industrielle	11.000.000	7,5

Uit deze tabel kunnen we met zekerheid afleiden dat naargelang de tentoonstellingen vorderden, ook steeds meer mensen ze bezochten. We kunnen er niet met zekerheid uit afleiden dat steeds meer arbeiders de tentoonstelling gade sloegen.

2.2.1. Stijging, uitbreiding van het aantal gratis kaarten en andere voordelen.

Het Laatste Nieuws van '94 drukte op zaterdag 30 juni volgend bericht:

*'Eindelijk heeft het Bestuur der Wereldtentoonstelling aan het schepencollege geantwoord en 7000 vrije inkomkaarten voor de arbeiders aan het stadsbestuur gezonden. Men had er 10 duizend gevraagd en het college zal aandringen om de overige 3000 te bekomen. Eerstdaags zal de Raad eene commissie samenstellen om de verdeling te doen. Ook zal er aan het bestuur der tentoonstelling gevraagd worden om de werklieden die vrije inkomkaarten zullen krijgen eene uur vroeger des zondags in de Hallen toe te laten*¹⁰⁵.

Na 1885 werd het systeem van de gratis kaarten voor werkmannen uitgebreid. De 70.000 kaarten voor deze groep arbeiders vormden een tiende van het totaal aantal vrijkaarten dat de regering verdeelde. Een gigantische verbetering ten opzichte van het aantal dat op de eerste tentoonstelling werd uitgedeeld *'aux écoles, ouvriers et aux soldats'*. De verdeling gebeurde op een meer democratische manier. De kaarten werden gegeven aan de *'werklieden opgeschreven als kiezers voor de Goedemannen -en Nijverheidsraad'*; respectievelijk een verzoeningsraad en een raad voor collectieve geschillen. Vrouwen konden geen aanspraak maken op een gratis toegangkaart. De toegangskaarten waren een weg tot *'vervolmaking van de stiel'*, iets wat voor hun minder belangrijk werd geacht¹⁰⁶.

¹⁰⁵ S.n. *Antwerpsch Nieuws. Het Laatste Nieuws*. Zaterdag 30 juni 1894, n°181, p.2.

¹⁰⁶ SCHOLLIERS, P., *art.cit.*, p.25.

2.2.2. Meer vrije tijd en een stijging van de lonen

Voor 1870 bleef de 12-urenwerkdag de algemene regel. Langzaamaan zou hier verandering in komen. Geleidelijk aan werd eerst de werkdag van 11 en nog iets later van 10 uur ingesteld. Het startsein voor de strijd voor arbeidsduurvermindering was de oprichting van de *Tweede Internationale* in 1889. Ondanks de verbetering zou het pas in 1919 zijn dat België, als een van de laatste landen, overging tot de 53-uren week. Kort daarop werd deze in een 8-urenwerkdag omgezet oftewel een 48-urenweek. België voerde vanaf 1905 de officiële maatregel in waarbij verboden werd op zondag arbeid in loondienst te verrichten¹⁰⁷. Wanneer het leven niet enkel meer uit werken bestond, ontstond plaats voor vrije tijd en werd al een obstakel om een uitstap naar de tentoonstelling te maken uit de weg geruimd¹⁰⁸. In sommige gevallen, natuurlijk vooral in de tentoonstellende stad, kregen arbeiders vrij ter ere van de wereldtentoonstelling.

*‘Een feestdag te Gent. ’t Was zaterdag de opening der Zomerfloralies in de Wereldtentoonstelling van Gent. Ongelukkig was ’t weder niet wat we zouden gewenscht hebben... Tallen kante was de stad bevlagd, een aantal fabrieken en groote werkhuizen gaven vrijaf voor ’s middags en van rond één uur zag men volk optrekken in zondagstooi’*¹⁰⁹.

*‘Het was gister een feestdag te Brussel ter gelegenheid van de opening der Tentoonstelling. Vele werkhuizen hadden hunne werklieden verlof gegeven’*¹¹⁰.

Zoals we al meermaals zagen, was 1885 een crisisjaar. En typisch voor een kapitalistische samenleving werd verlies vaak afgewimpeld op arbeiders. In ‘94 kwam België er weer wat bovenop als industriële natie en zeker in de jaren nadien zien we op vele plaatsen belangrijke economische vooruitgangen. Zeker na 1900 steeg de levensstandaard (deze lotsverbetering moet wel gezien worden tegenover de vreselijke arbeids -en leefomstandigheden in de vorige periode)¹¹¹. Proletarisering en uitbuiting waren niet plots uitgewassen. De winsten zouden niet in dezelfde mate tot de arbeiders doorsijpelen als de verliezen, toch kunnen we verandering waarnemen. Het doorsneeloon van de ongeschoolde arbeider was geklommen tot 0,30 frank per uur. Tegelijkertijd was de prijs van voeding en vele andere kosten gedaald ten opzichte van 1885.

¹⁰⁷ Microsoft ® Encarta ® Encyclopedie Winkler Prins © 1993-2004 Microsoft Corporation/Het Spectrum

¹⁰⁸ VERBRUGGEN, P., “Op reis”, IN: brood en rozen, 2003, 2, p.5.

¹⁰⁹ S.n. *Een Feestdag te Gent. Het Volk*, Zondag 10 en maandag 11 augustus 1913, n°180, pp.1-2.

¹¹⁰ S.n. *De officieele opening der internationale Tentoonstelling te Brussel. Vooruit*, Maandag 25 april 1910, n°114, p.2.

¹¹¹ VAN DE VOORDE, H; VANDEPITTE, P. (reeksleiding), Historia 5, Kapellen, Uitgeverij Pelckmans, 2001, p.59.

2.2.3. Andere mogelijkheden

We bespraken reeds de kaarten voor werklui die naar de wereldtentoonstelling gestuurd werden om er te leren. Er vonden nog andere initiatieven plaats waardoor werklui goedkoper naar de expo konden gaan. De overheden zorgden bijvoorbeeld voor goedkope treintickets.

‘Vanaf 17 dezer zullen in alle statiën en stopplaatsen van het spoornet, gelegen op meer dan 50 kilometer van Gent, van den woensdag tot den vrijdag, elke week, tot den dag der sluiting van de Wereldtentoonstelling, plaatsbewijzen derde klasse voor Gent-Zuid of Gent-St.-Pieters, tegen den prijs van reiskaarten voor plezietreinen worden afgeleverd, die geldig zijn den daaropvolgenden zondag’¹¹².

Een andere manier bestond erin om arbeiderskaarten gewoon goedkoper te maken. We lezen in Capiteyn dat er in 1913 arbeidersabonnementen beschikbaar waren aan 5 frank en dat dit vier maal goedkoper was dan een gewoon abonnement. Dergelijk abonnement kon wel enkel gebruikt worden op zon- en feestdagen én met attest van de patroon¹¹³. Gemeentebesturen staken vaak een handje toe om leden van de lagere klassen naar de tentoonstelling te sturen.

‘Het Gemeentebestuur dat Oostende reeds eene toelage van 1000 frank gestemd had voor aan eenige leerlingen der gemeentescholen en eenige werklieden der stad toe te laten de Tentoonstelling van Brussel te bezoeken, komt deze toelage met 300 fr. te vermeerderen, om aan nog eenige aanvragen te kunnen voldoen’¹¹⁴.

Soms hing de mogelijkheid om de foor te bezoeken af van de goedheid van particulieren. *Vooruit* berichtte dat de leerlingen en oud-leerlingen van de beroepsscholen Carels en Nicaise op Gustaaf Carels kosten de foor konden bezoeken.

‘300 jeugdige stielgenooten en de toekomstige recruten onzer werkhuisen zouden op de Tentoonstelling hunne oogen den kost geven. ‘Vaderland’ noemt den heer Gustaaf natuurlijk den verheerlijker van het onderwijs en prijst zijne milde tusschenkomst. Wij ook. Wij zien zulke daad liever dan de vrekigheid die, als bij overerving, aan sommige familiën eigen geworden is’¹¹⁵.

Ook doken er goedkope logies op. Om de toeschouwersstroom te kunnen slikken werden Comiteiten opgericht om het verblijf van de toeristenstroom mogelijk te maken.

¹¹² S.n. *De Wereldtentoonstelling van Gent. Plezietreinen naar Gent. Het Volk*. Vrijdag 12 september 1913, n°212, p.2.

¹¹³ CAPITEYN, A., *op.cit.*, p.74.

¹¹⁴ S.n. *Nieuws uit Oostende. Het Laatste Nieuws*. Donderdag 7 oktober 1897, n°280, p.1.

¹¹⁵ S.n. *Naar de Tentoonstelling. Vooruit*. Zondag 26 juni 1910, n°175, p.2.

‘Het tijdstip der opening onzer Wereldtentoonstelling nadert met rasse schreden. Het Comité tot huisvesting spant al het mogelijke in om de talrijke vreemdelingen, die onze stad bezoeken een onderkomen te verschaffen; daartoe dient de medehulp onzer stadsgenooten. Het doet dus een warmen oproep tot allen, die kamers ter zijner beschikking hebben, die te komen aangeven ten bureele’¹¹⁶.

Hotels werden onderverdeeld naargelang de verschillende prijsklassen. We lezen in verschillende kranten hoe ook voor mensen met een kleinere beurs het overnachten mogelijk gemaakt werd. Op de tentoonstelling van 1885 bijvoorbeeld werd een hotel opgericht voor de kleine beurzen: het Volkshotel (*zie bijlage, n°10*). Het Comité der huisvesting bouwde een oud lokaal van het Atheneum om en schiep een groot Volkshotel. Vijfhonderd personen konden er gelijktijdig logeren. Twee geneesheren verbonden zich aan dit hotel en onderzochten het dagelijks op de algemene gezondheidstoestand¹¹⁷. Deze instelling leek dus te voorzien in een goedkope en bovendien hygiënische oplossing voor de minderbehoeden die toch de tentoonstelling wilden bezoeken. Toch kwam al gauw protest uit socialistische hoek tegenover dit Volkshotel. Enkele dagbladschrijvers bezochten het. Na afloop van het bezoek betitelde men het als een ‘volkskazerne’ (*‘Elwel, men moet een toupet van alle duivels hebben om dit een hotel te heeten’*). Per kamer stonden tien tot twintig bedden. Van enige afsluiting was geen sprake. De bedden waren ‘van ijzer’. Het beddengoed noemden ze proper. Van ‘kaskens, handdoeken of potten om zich te wasschen’ was er echter geen spoor. *‘Er was een toilettemmer, meer niet’*. Ze vonden de frank die hiervoor betaald moest worden schandalig duur (*‘t Is kras en peperduur’*)¹¹⁸. Je kreeg er zelfs geen ontbijt voor. In bijzondere huizen kon men, volgens de krant, kamers bekomen waar men alleen en vrij kon zijn tegen 1,50 frank, ontbijt inbegrepen. We leren hieruit dat 1 frank in ‘85 niet als weinig geld werd gezien, en dat een tocht naar de tentoonstelling sowieso een investering zou betekenen, zeker voor de arbeiders die het dan al puur op eigen initiatief ondernamen. Ook al zagen we ondertussen wel dat later *enige* (≠spectaculaire) verbetering volgde op dit vlak. We nuanceren dat vele arbeiders wel genoeg zouden nemen met dit onderkomen. Ook leren we dat sommige particulieren relatief *goedkoop* verhuurden. Ook verder zien we hoe in de sociale kranten, goedkope logies aangeprezen werden.

¹¹⁶ S.n. *Wereldtentoonstelling van Gent in 1913; de openingsplechtigheid*. Vooruit. Zondag 13 april 1913, n°102, p.8.

¹¹⁷ S.n. *Wereldtentoonstelling van Antwerpen*. Vooruit. Vrijdag 24 april 1985, n°79, p.3.

¹¹⁸ S.n. *Wereldtentoonstelling van Antwerpen*. Vooruit. Dinsdag 5 mei 1985, n°87, p.3.

Vooruit 1913:

Kamers voor reizigers vanaf 2 fr. met ontbijt, Plaats voor Maatschappijen. Diners aan 1.00fr. -1,50. –Beafstuck 1.25fr. met fritten. –Beafstuck 1.00fr. met brood. ‘A la Réunion des Voyageurs’, Volkshuis, Garenmarkt, 7, Gent. Tram n.7 brengt u van de Tentoonstelling tot bij het huis.

Arbeiders gingen zich ook almaar meer organiseren in coöperatieve structuren. Ze gingen zich steeds meer verenigen. In 1894 en de jaren erop lag de verenigingsgraad al veel hoger dan ten tijde van de eerste tentoonstelling. Arbeidersverenigingen organiseerden (en subsidieerden waarschijnlijk) reisjes naar de expo waardoor een breder publiek aan de festiviteiten deel kon nemen. Men zou samenwerken om toch naar de tentoonstelling te kunnen. *Vooruit* bijvoorbeeld organiseerde reisjes naar de expo.

‘Van heden af tot zoolang de Tentoonstelling duurt, kan men in Vooruit kaarten bekomen voor de reis naar Antwerpen, aan fr. 2,10. De eerste reis zal geschieden zondag 8 juli en dan verder alle weken’¹¹⁹.

Er zullen over de tentoonstellingen heen steeds meer (individuele) arbeidersgezinnen erin slagen om een tocht naar de tentoonstelling te maken.

‘Op de Foor was het Zondag maar een armoedje. Het slechte weer op de tentoonstelling was daar de schuld van. Eenige werkmansfamiliën bezochten ze echter. Er was weinig vertier’¹²⁰.

We moeten wel in rekening brengen dat het hier nog steeds om de arbeidersgezinnen ging met een behoorlijk inkomen. Arbeiders slaagden erin een huishoudbudget aan te leggen. Ze bundelden hun krachten in verenigingen. Er kwam prijsvermindering op hun treinkaartje of toegangsticket. Op sommige plaatsen was logie betaalbaar. Kortom het werd voor sommige arbeiders mogelijk de foor te bezoeken. Arbeiders bezochten de foor niet zo uitgebreid als hun burgerlijke tegenhangers en lieten de dure cafeetjes en restaurants aan zich passeren. Ze nuttigden hun kopje koffie in de *Vooruit* en brachten zelf hun boterhammen mee. Iets wat trouwens niet door iedereen op de tentoonstelling in dank werd afgenomen.

We lezen in een *Vooruit* van 1913:

... ‘Zondag laatst waren eenige personen onzer gemeente in den restaurant ‘Azalea’ der Floraliën. Zij haalden daar eenige koeken uit eenen zak, om ze onder het drinken van een glas Munich op te eten. Meteen kwam een prétentieus Mijnheer hun zeggen: ‘Il faut payer un supplément d’un franc pour manger ici’ (Gij moet een supplement van eenen frank betalen

¹¹⁹ S.n. *Reis naar Antwerpen. Vooruit*. Donderdag 28 juni 1894, n°150, p.4.

¹²⁰ S.n. *Brief uit Antwerpen; Op de Foor. Het Laatste Nieuws*. Dinsdag 15 mei 1894, n°135, p.1.

om hier te eten). Die lieden mochten dus niet nuttigen wat hun toebehoorde. Wat dunkt u daarvan, heer opsteller, Dit is toch wel eenen comble’.

*Een lezer*¹²¹

Sommige plaatsen waren toegankelijker dan andere. Op bepaalde dagen volgden speciale acties. Bepaalde paviljoenen waren goedkoper dan andere. Bij de sluitingsdag van de tentoonstelling van Luik deed men een geste en kostten de toegangskaarten bij uitzondering maar 25 centiemmen¹²². Een enkele keer werd in een krant verhaald van een plotse prijswijziging. Om gedrang te vermijden bij het bezoek van de koning had het Comité van de tentoonstelling de inkom tot 1 frank verhoogd. De koning echter vond dat er nog niet genoeg volk aanwezig was en zag liever wat meer beweging rond zich. Onmiddellijk verlaagde men de prijs drastisch. Aan de tolhuisjes werd de nieuwe inkomprijs van 10 centiemmen geplakt. *‘En de Koning werd er des te meer om toegejuicht*¹²³*’.*

3. Samengevat

Een dagje tentoonstelling was voor de lagere klasse een moeilijker te zetten stap dan voor haar burgerlijke tegenpartij. Toch zou een stijgend aantal arbeiders door hulp of op zichzelf de tentoonstelling bezichtigen.

*‘Dus, der werkersabonnementen en diegenen die abonnementen bekwamen aan verminderden prijs, worden, bij bijzondere gunst, op gelijken voet gesteld met de personen, die volledig abonnement namen, dat vrijen toegang verleent op alle dagen der week’*¹²⁴.

Sommige delen van de tentoonstelling waren bereikbaarder dan anderen.

*‘Tentoonstelling van oude schilderkunst, nog geen korting voor werkman, er zijn nog teveel groten die hem bezoeken om er de werkmensch tussen te mengen’*¹²⁵.

¹²¹ S.n. *De uitbuiting in de Tentoonstelling van Gent. Vooruit*. Donderdag 8 mei 1913, n°126, p.3.

¹²² S.n. *Einde der Tentoonstelling. Het Volk*. Dinsdag 7 november 1905, n°259, p.1.

¹²³ S.n. *Binnenland; Antwerpen. Het Volk*. Donderdag 31 mei 1894, n°124, p.3.

¹²⁴ S.n. *Wereldtentoonstelling van Gent; De abonnementen. Vooruit*. Woensdag 1 oktober, 1913, n°272, p.2.

¹²⁵ S.n. *Brussel en omliggende; tentoonstelling van oude schilderkunst. Vooruit*. Maandag 11 juli 1910, n°190, p.2.

4. Leren versus amusement

We zagen hoe arbeiders gratis kaarten verkregen om zaken te gaan leren op de tentoonstelling. Ook werden volksmassa's aangelokt om via *dit hoogfeest van de burgerij* medewerking af te dwingen onder andere voor de economische manier van werken en de technologische vooruitgang (een aspect waarop we verder dieper ingaan). De arbeiders zouden echter naderhand nog iets anders doen dan enkel zaken leren of dan overtuigd worden in de machinehal. We zien dit bijvoorbeeld alleen al doordat gewag wordt gemaakt van arbeiders elders dan in het Paviljoen van de Industrie.

*'t Is wel onaardig aldaar personen uit de verschillende standen der maatschappij te zien kuieren met steenen pijp in den mond of zich te verzadigen aan een broodje met hesp'*¹²⁶.

Deze regel vinden we terug in een commentaar op Oud Vlaenderen. Een paviljoen waar weinig te leren viel op gebied van industrie, waarin de industriële natie niet werd verheerlijkt. De arbeider zou zich op de tentoonstelling ook amuseren. We gaan hier dieper op in in het volgende hoofdstuk.

¹²⁶ S.n. *Het Laatste Nieuws in de Wereldtentoonstelling*. Het Laatste Nieuws. Zaterdag 12 mei 1894, n°132, p.1.

'Voor wie dan nog lust heeft, staat een nieuw marteltuig gereed'...

Vooruit over de talrijke roetsbanen op de wereldtentoonstelling van 1910¹²⁷.

IV. 'Parc des attractions'

Met welke reden trokken de arbeiders naar de tentoonstellingen? Was het amusement op de tentoonstellingen ook voor de arbeider weggelegd? Was er amusement dat zich specifiek op de arbeider toespitste? Hoe speelde de tentoonstelling een rol in het sturen van het volksvermaak?

1. Verbreding van het amusement op de tentoonstelling

Zoals we verder nog zullen zien, waren wereldtentoonstellingen plaatsen waar men op de hoogte kon worden gebracht van de nieuwste technologische vooruitgang, plaatsen waar men kennis kon nemen van de nieuwste apparaten. Ze vormden locaties waar handelaars hun vernuftigheden aan de man probeerden te brengen of hun bedrijf kwamen promoten. Bezoekers van de wereldtentoonstelling zouden de exposities echter niet enkel uit zakelijke overwegingen aandoen. Ze trokken ook naar de tentoonstelling om zich te amuseren. Op de wereldtentoonstellingen deed zich een wending voor. Amusement kwam steeds centraler te staan. Vermaak verspreidde haar tentakels steeds verregaander en veelzijdiger over de foren. Naast de *leerrijke* delen op de tentoonstelling kwamen er met de uitbreiding van de expo's steeds meer delen die exhaustief op het meerdere plezier van de bezoeker waren gericht¹²⁸. Ook al moeten we opmerken dat hetgeen we hier als leerzame delen omschrijven ook vaak reeds een amusementsfactor inhield. De aanschijn van de gigantische machinehal zal velen hebben verbaasd en geplezierd. Volledige afbakeningen zijn niet altijd mogelijk en werkbaar. Sommige leerzame onderdelen plezieren, sommige amusement was leerrijk. Wel is het een feit dat amusement zich steeds meer manifesteerde in haar verschillende onderdelen. In 1905 zou er al een veel grotere waaier aan pleziermogelijkheden zijn dan in 1885 (ook al was plezier ook daar al een element van de tentoonstelling). En zoals vandaag de dag nog steeds

¹²⁷ S.n. *De internationale Tentoonstelling te Brussel. Vooruit*. Zondag 17 juli 1910, n°196, p.5.

¹²⁸ CONVENTS, G., "Van de verburgerlijking van het populair vermaak tot amusement voor iedereen", IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), *De panoramische droom: Antwerpen en de wereldtentoonstellingen*, Antwerpen, Antwerpen93, 1993, p.238.

het geval is, was wat voor de ene plezier inhield voor de ander vaak saai, overbodig, plat, en zoals we verder zullen zien ongepast.

*'Graaf Zeppelin heeft gevraagd, of het mogelijk was zijn bestuurbaren ballon te Brussel te bergen. Op het bevestigend antwoord van het Komiteit, heeft de graaf bericht dat hij rond Juni naar Brussel zou komen, de reis doende van Düsseldorf met zijn bestuurbaren ballon, en dat hij een paar weken binnen de omheining der tentoonstelling zou blijven. Aan den ballon hangt eene gesloten schuit, in den vorm eender scheepskabine, die 22 personen kan bevatten. De aankomst van het luchtschip zal een der groote aantrekkelikheden van de tentoonstelling zijn'*¹²⁹.

'In de Tentoonstelling vindt men eene echt laakwaardige voorstelling, en wel in Brussel-Kermis, waar men ergens in een hoek Osco, den serpenteneter aantreft. Aan zijne voeten kronkelen talrijke adders waarvan hij nu en dan een aangrijpt, den kop met de tanden afrukt en verslindt. Daarna rukt hij met de beide handen de zwarte glibberige huid af en zet zijn maal voort, eet de kleine slang op, nu en dan een stukje, tot alles in zijne maag is verdwenen.

...

*En zoo voedt Osco zich dagelijks met een dozijn adders'*¹³⁰.

De luchtballon (zie bijlage, n°11) die boven de tentoonstelling zweefde, was geen nieuw fenomeen. Sarah Bernhardt beschreef in *Memories of My Life* haar bezoek aan de tentoonstelling van Parijs in 1878. Haar aandacht werd getrokken, zo schreef ze, door de grote ballon boven de foor. Ze kon de bestuurder, ene Giffard, ervan overtuigen om haar mee te nemen voor een vlucht. Ze beschreef haar tochtje als volgt: *'De lucht was boven ons en de aarde onder ons... het was fantastisch! Het sloeg me met verstomming! Geen enkel geluid, geen zuchtje!'*...

Ene George Clairin (1843-1919) maakte een schets van de tocht boven de Champs-de-Mars van de beroemde Sarah Bernhardt (zie bijlage, n°12)¹³¹.

In de artikelen over de wereldtentoonstelling ontwaren we een stijging van de berichtgeving over *'les attractions'* of over *'vermakelikheden'* (zie bijlage, n°13). *'In de tuinen en aantrekkelikheden is er middel zich te vermaken, te eten, te drinken en... veel geld te verteeren'*¹³². De tentoonstelling herbergde rollercoasters (*'kan men er genieten van talrijke elektrische rutschbanen'*)¹³³. Er was een aquarium waar men *'lipvischen, anemonen, roggen*

¹²⁹ S.n. *De luchtverovering. Zeppelin naar Brussel. Het Volk.* Woensdag 27 april 1910, n°99, p.1.

¹³⁰ S.n., s.n. *Het Laatste Nieuws.* Zondag 12 Juni 1910, n°163, s.p.

¹³¹ MCKENDRY, J., *art.cit.*, p.195.

¹³² A.B. *In de Tentoonstelling van Brussel; aanstaande feesten, congressen en plechtigheden. Vooruit.* Zaterdag 4 juni 1910, n°153, p.1.

¹³³ S.n. *De internationale Tentoonstelling te Brussel. Vooruit.* Zondag 17 juli 1910, n°196, p.5.

en schildpadden¹³⁴, kon bewonderen. Er vond een Wild West show plaats. Er waren talloze feesten die zich steeds maar uitbreidden: *'Het reeds zoo levendig en dwarrelend toneel, dat het Plein der Aantrekkelijkheden oplevert, is nog niet voldoende. Men kondigt nu nog feesten aan op het Plein'*¹³⁵. De panoptiums trokken de aandacht. Je kon een ritje maken op een olifant (zie bijlage, n°14). Men zette Kongolezen in ter vermaak. Dit gebeurde ook met andere volkeren: *'Luik- Attractions.-De stoomer Vaderland, van de Red Star Line, is te Antwerpen aangekomen met een honderdtal Roodhuiden in bestemming voor de werelddtentoonstelling van Luik'*¹³⁶. Dit zijn maar enkele voorbeelden van de vele manieren waarop men de bezoekers wou entertainen. Een andere manier van vertier die steeds meer aanwezig werd op de tentoonstelling was die van de sport. De foren verspreidden een groot scala aan sporten.

*'Ziehier eenige bijzonderheden over verschillende sportfeesten , die tijdens de tentoonstelling aldaar zullen plaats hebben: lawn-tennis, schermen, bolspel, wielrijden, roeien, voetbal, golfspel'*¹³⁷.

Bekijken we een willekeurige dag op de tentoonstelling van 1894 te Antwerpen. *Het Volk* berichtte hoe het gister (maandag 1 oktober) *'al loopen was dat de klok sloeg'*. *'Mijnheer Stewart won het in snelheid tegen een peerd, en al de loopers, die in Antwerpen met duiven snellen, hadden er kampstrijd'*. Diezelfde dag was er een zakloopwedstrijd voor vrouwen en vonden er stierengevechten plaats (*' er geraakte haast een Chicano onder de voeten'*)¹³⁸.

2. De arbeider op zoek naar vertier

In het deel over de bezoekers toonden we al hoe Oud Antwerpen van '94, volgens *het Laatste Nieuws* althans, werd bezocht door verschillende standen.

*'t Is wel onaardig aldaar personen uit de verschillende standen der maatschappij te zien kuieren met steenen pijp in den mond of zich te verzadigen aan een broodje met hesp'*¹³⁹.

Al vanaf de eerste hier besproken expositie zou de arbeider zich richten tot het amusement op de werelddtentoonstelling. Ondanks het feit dat het volgens sommigen, zie verder, niet

¹³⁴ S.n. *Merkwaardigheden in de werelddtentoonstelling. Vooruit*. Dinsdag 26 juni 1894, n°148, p.2.

¹³⁵ S.n. *De tentoonstelling van Brussel; plein der aantrekkelijkheden. Vooruit*. Donderdag 9 juni 1910, n°158, p.3. / vervolg: *'Welke feesten? Ah, dat is nog een geheim. Alwat men zeggen kan is dat men er nachtfeesten voorbereidt, en dat deze feesten waardig van de tentoonstelling zullen zijn. Men mag zich aan wat nieuws en aan wat opschuddingwekkends verwachten'*.

¹³⁶ S.n. *Luik. Vooruit*. Vrijdag 7 april 1905, n°97, p.2.

¹³⁷ S.n. *Werelddtentoonstelling van Gent in 1913. De Sportfeesten. Vooruit*. Zondag 18 mei 1913, n°136, p.8.

¹³⁸ FELIX. *Brief uit Antwerpen (Van onzen briefwisselaar). In den zak. Het Volk*. Dinsdag 2 oktober 1894, n°235, p.2.

¹³⁹ S.n. *Het Laatste Nieuws in de Werelddtentoonstelling. Het Laatste Nieuws*. Zaterdag 12 mei 1894, n°132, p.1.

betaamde dat de werklui zich amuseerden op de tentoonstellingen grepen ze de kans om attracties waar de krant over berichtte in levende lijve te aanschouwen en soms ook te ondergaan¹⁴⁰. Terug thuis verhaalde men over Oud Antwerpen, over de geziene luchtballon, het aquarium, de Tunesische wijk of de waterglijbaan. Sommige attracties op de wereldtentoonstelling kunnen we ook als volks omschrijven. Naast de grote feesten werden sportwedstrijden georganiseerd die aan de kleine man appelleerden. Er waren attracties die dichter bij het gewone volk aansloten (zie ook verder).

2.1. Sport

Terryn schrijft dat de wereldtentoonstelling van 1930 te Antwerpen volkssporten op het programma zette om arbeiders aan te trekken. Ook al vroeger leek men het feit dat ook steeds meer arbeiders de tentoonstelling bezochten niet te negeren¹⁴¹. Qua thematieken en activiteiten ging men niet voorbij aan de *volkse cultuur*. Ook trok men al vroeg maatregelen om bepaalde zaken (is zeker niet gelijk aan de gehele tentoonstelling) toegankelijker te maken voor de kleine beurzen. In de kranten die zich in besproken periode wendden tot de arbeiders zien we een speciale belangstelling voor de duivensport. *Het Volk* van 1897 bijvoorbeeld kende een katern voorbehouden aan de duivenliefhebberij¹⁴². Vele mensen uit de volksklassen speelden *met* de duiven, in nog grotere mate werd *op* de duiven gespeeld. ‘*Wie arm was, speelde op de duiven, wie rijk was op de paarden*’. In beide gevallen kunnen we stellen dat de wedstrijden een sociale functie vervulden. Het waren ontmoetingsplaatsen waar mensen van dezelfde klasse elkaar vonden. Voor de rijken vormden ze gelegenheden waar men hun stand kon bevestigen. Voor de arbeiders boden ze plaatsen waar plezier kon worden gemaakt en ideeën werden uitgewisseld (mogelijk progressief)¹⁴³. Wanneer we een blik werpen over de verschillende affiches van de foor blijkt het dat verschillende de duivensport als onderwerp hebben. Duivenwedstrijden werden gepropageerd. In *de Vooruit* van 1905 lezen we over een monsteroplating van duiven. Op de boulevard Kleyer liet men 12.000 duiven los die in enkele seconden het hele luchtruim leken te vullen, hetgeen volgens de bronnen een mooi zicht met zich bracht (...*die witte en grijze beestjes als eene wolk in de hoogte te zien trekken om de*

¹⁴⁰ SCHOLLIERS, P., *art.cit.*, p.28.

¹⁴¹ TERRY, C., “Van elitaire beurs tot massamedium. Exponenten en publiek van de Antwerpse expo’s”. IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), *op.cit.*, p.76.

¹⁴² S.n. *Duivenliefhebberij*. *Het Volk*, Vrijdag 11 juni 1897, n° 135, p.3.

¹⁴³ REYNEBEAU, M., *De eeuw van België*, Tielt, Lannoo, 1999, p.31.

*stad vliegen en zich dan verspreiden*¹⁴⁴). Hier zien we een vrijetijdsbesteding opduiken op de tentoonstelling die vooral in trek was bij de minder gegoeden. Deze affiches zullen in belangrijke mate het werkvolk hebben aangesproken. Een andere voorbeeld van een sport waar de arbeider een band mee had, was het wielrennen. In *het Laatste Nieuws* van '97 bijvoorbeeld kondigde men de inhuldiging van de CYCLODROME in oud-Brussel aan. Men besprak de invoer van een nieuwigheid op 'velo-gebied'; het fietsen op rollen.

*'De velorijders hebben hun rijwiel geplaatst op twee rollen, die ze bij middel van hunne wielen in beweging stellen. Deze twee rollen zijn met kettingen in betrekking met twee andere toestellen. Wanneer een wedstrijd ofte match plaats heeft steeken de wielrijders hunne velos in beweging en een goed uitgevonden werktuig teekent den afgelegden weg af, terwijl op eene lage groene tafel kleine metalen velorijders rond rijden en telkens aanwijzen wie de overwinnaar is. Dit velorijden zonder van plaats te veranderen- zal ongetwijfeld hier te Brussel in den smaak van iedereen vallen'*¹⁴⁵.

De eerste fiets in België zou er door toedoen van ene Karr zijn gekomen. Deze Brusselaar zou in wat toen nog het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden was het monopolie hebben gehad op de *Draisiennes*, dit twee jaar nadat de uitvinder, von Drais, zijn patent nam op het voertuig. Heel de eerste helft van de negentiende eeuw zou fietsen een sporadisch fenomeen blijven. Zelfs in 1869 bleven fietsende jongens in een stad als Antwerpen nog voor heel wat commotie zorgen¹⁴⁶. 1869 zou voor de wielersport een belangrijk jaar zijn. In 1868 vond in Frankrijk de eerste officiële wielervedstrijd plaats. Men ging naar Frans voorbeeld op verschillende plaatsen wielervedstrijden organiseren. In België ontstonden fietsclubs¹⁴⁷. Fietsen en wielrennen behoorden nog niet meteen tot de wereld van het volk. Het democratiseringsproces verliep, zo Mortelmans, niet in alle moderne sporten even snel. Atletiek werd opvallend vlug een volkssport. Sporten als roeien, tennis, golf, alsook het hierboven gegeven voorbeeld van de paardensport bleven eerder aan de elite gekoppeld. De fiets zou relatief vlug de grote massa bereiken. Vanaf de jaren 1890 zou het verworden tot hét vervoermiddel van de kleine man. Naast de bestaande aristocratisch getinte clubs kwamen er nieuwe meer volksgerichte verenigingen. Er kwam een democratiseringsgolf die fietsen tot een volkssport maakte. Wanneer we de namen van de verschillende clubs bekijken, kunnen we een onderscheid maken met de eerder elitaire wielersportclubs die kozen voor Engelse en later

¹⁴⁴ S.n. *Luik. Vooruit*. Dinsdag 22 augustus 1905, n°233, p.2.

¹⁴⁵ S.n. *Kronijk van den dag. Het Laatste Nieuws*. Zaterdag 12 juni 1897, n°163, p.2.

¹⁴⁶ MORTELMANS, K., "Op de fiets: van elitaire acrobatie naar sportief massatoerisme", IN: *brood en rozen*, 2003, 2, p.77.

¹⁴⁷ *ibid.*, p.78.

Franse benamingen en de clubs met leden uit de lagere sociale klassen die gingen voor Nederlandse namen.¹⁴⁸

Tegenover wat we hier met enige reserve categoriseren als volkssporten op de tentoonstelling zetten we bijvoorbeeld de eerder genoemde paardensport. We nuanceren hier even dat er niet altijd echt zoiets was als louter sporten voor de arbeiders. Op de tentoonstelling van 1897 te Brussel en Tervuren werden fietswedstrijden georganiseerd. Deze waren enorm in trek. De finaledag van *De Grote Prijs van Tervuren* trok 20.000 toeschouwers aan en lokte over de drie dagen 42.000 mensen¹⁴⁹. Dit zal een mix van hoog en laag geweest zijn. Toch was het inderdaad zo dat sommige sporten meer beoefend/ gevolgd werden door de arbeiders dan door de burgerij en omgekeerd. Met sommige sporten voelden sommige groepen zich meer verbonden. Een voorbeeld van het andere uiterste was dus de paardensport op de tentoonstelling, een sport waar de *Vooruit* tegen van leer trok. Enkele 'konfraters' van de *Vooruit* trokken naar een paardenwedstrijd en ergerden zich (niets nieuws onder de zon dus) aan de burgerlijkheid ervan. Ze beschreven de aanwezige dames onder het publiek die wedijverden voor 'de mooiste kleurenschakeeringen hunner toiletten'. Ze noemden het springen en lopen, met en zonder hindernissen het zien waard maar merkten ook de wreedheid op waarmee het spektakel gepaard ging. Dit 'tijdverdrijf der hoge nietsdoende klasse' was volgens hen ruw en wreed. Ze beschreven hoe ruiters hun sporen tot bloedens toe in de rompen van de dieren stootten. Inzake hun houding ten opzichte van dierenwelzijn veranderden ze al eens het geweer van schouder naargelang de situatie, zo zullen we verder nog merken (cf. hoofdstuk over het Kongolees dorp). Ze concludeerden dat wanneer de hogere lagen zo omgingen met hun paarden van duizenden franken, men zich wel kon inbeelden hoeveel ze gaven om een waardeloze arbeider¹⁵⁰. Dit alles maar om te tonen dat sommige sporten op de tentoonstelling logischerwijs niet toebehoorden aan de arbeiders (simpelweg omdat een paard te duur was). Arbeiders behoorden ook slechts in beperkte mate tot het publiek van deze spektakels. Bepaalde sporttakken werden niet echt geliefd door arbeiders (net door vorige elementen). Hiertegenover kon de arbeider zijn hart ophalen op de tentoonstelling met sporten en amusement dicht bij hem. Je zou zelfs, meegaand in de gedachtegang van sommigen (cf. Capiteyn) kunnen stellen dat deze sporten er inderdaad speciaal waren om arbeiders te lokken. Een andere wijze waarop we merken dat de sporten op

¹⁴⁸ *ibid.*, p.79.

¹⁴⁹ WYNANTS, M., *op.cit.*, pp.144-145.

¹⁵⁰ S.n. *Wereldtentoonstelling van Gent. Vooruit*. Woensdag 28 mei 1913, n°146, p.3.

de tentoonstelling niet voorbij gingen aan de arbeiders is dat er bij de wedstrijden op de tentoonstelling, waarvoor extra betaald moest worden, volkspplaatsen werden verschaft voor degenen met een kleine beurs. In *Vooruit* vinden we het bewijs van volkspplaatsen bij de voetbalmatchen op de voor.¹⁵¹

2.2. ...en ander vermaak

Ander –toekomstig- populair amusement werd via de tentoonstelling aangeprezen, en geïntroduceerd. De tentoonstelling speelde een rol in haar democratisering. In cinemazaaltjes zouden films een populair escapisme gaan vormen. De lage toegangsprijzen en de vulgariteit van de filmzalen zouden Emile Vandervelde ertoe brengen over *le théâtre des pauvres* te spreken¹⁵². Wynants verbindt deze nieuwe techniek in zijn ‘*Van hertogen en Kongolezen. Tervuren en de Koloniale Tentoonstelling 1897*’ met de werelddtentoonstelling. De eerste filmprojectie vond plaats te Lyon in 1895. Hetzelfde jaar zou Lumière zijn cinematograaf te Brussel aanprijzen aan een select aantal toeschouwers. De werelddtentoonstelling van Brussel in 1897 vormde het ideale tijdstip om het grote publiek met deze nieuwigheid vertrouwd te maken. De allereerste Belgische publieke filmvoorstelling had plaatsgevonden in de Schildknaapstraat te Brussel op 2 mei van dat jaar. Tot 24 mei kon men tussen 20 en 23 u voor 30 cent een programma filmpjes bekijken (ook gekleurde film was al aanwezig). Om het half uur werd het programma herhaald. Op 11 mei opende de tentoonstelling. De organisatoren trachtten ook filmpjes over dit evenement in te lassen. Hun opzet slaagde naar het schijnt niet volledig. De belangstelling voor film taande niet. Er werd een apart paviljoen ingericht. Fumière, architect en professor aan de Academie voor Schone Kunsten stond in voor de bouw van *Le Zoographe*. Geïnspireerd door een oud Mexicaans paviljoen trok hij een constructie op die wijd en zijd werd geprezen. Doel van deze filmzaal was het tonen van propagandafilms ter meerdere glorie van het Kongobeleid. Het materiaal geschoten te Kongo bleek echter onbruikbaar. Met als opzet het tonen van deze Kongolese films had *l’Optique belge* ook te Tervuren een gebouw laten optrekken, *Le Cinématographe*. Het bleef bij gebrek aan belichte pellicule ongebruikt. De bezoekers van het cinemahuis in Tervuren zouden verstokt blijven van beelden. *Le Zoographe* echter kende uiteindelijk toch succes en ging andere films draaien dan de Kongofilms. Het paviljoen kende drie zalen. In elk van die zalen speelde men telkens een verschillend programma dat ook hier elk half uur werd herhaald. Voor 1 frank kreeg men toegang. In de voormiddag konden scholen en ook bepaalde groepen,

¹⁵¹ S.n. *De football in de tentoonstelling. Vooruit*. Donderdag 8 mei 1913, n°126, pp.3-4.

¹⁵² DENECKERE, G., *1900. België op het breukvlak van twee eeuwen*, Tielt, Lannoo, 2006, p.35.

zoals mogelijk de volksklasse en abonnees, goedkoop van de voorstellingen genieten. De weergegeven films waren vooral korte actualiteitsfilms en sfeerbeelden, voornamelijk over Brussel en Parijs. Een drietal handelde over evenementen op de tentoonstelling. Er was een verslag van de zwem-, duik- en waterpolowedstrijden van 24 en 25 juli. Men vertoonde een filmpje over de aankomst van de koningin op de springwedstrijden en een filmpje over ‘*le concours Hippique*’ zelf¹⁵³. De film bleef niet lang een unicum. Zeker na 1900 doken, deels dankzij de introductie op de foren, overal goedkope, volkse cinemazaaltjes op¹⁵⁴.

Vele feesten op de tentoonstelling speelden zich af achter gesloten deuren en voltrokken zich in grote weelde, ver van het bed van de arbeider (*zie bijlage, n°15*). De tentoonstellingen organiseerden echter ook heel wat volksfeesten (*zie bijlage n°16*). Twee belangrijke volksfeesten werden in de zomer van 1905 georganiseerd op de Luikse foor. Er was het ‘*internationaal feest der gecostumeerde maatschappijen*’ en er was het ‘*vaandelfeest*’. Aan beide feesten waren wedstrijden verbonden. De volksfeesten, zo leiden we af uit de grote hoeveelheid inschrijvingen, waren zeer in trek¹⁵⁵. Op de Gentse foor werden in *Oud Vlaanderen* feesten opgezet. Er werd een dag georganiseerd waarop men volkse liederen zong, volksspelen beoefende en op de ‘*Groote markt*’ een spelletje volksbal kon spelen¹⁵⁶. Sommige attracties zullen voor vele werklui te duur zijn geweest. Zeker nadat ze al hun ticket tot de tentoonstelling financierden, zou er voor velen niet veel geld meer over zijn voor extra uitgaven (iets wat we ook zien in het reeds vermelde feit dat ze zelf hun boterhammen meenamen). En het was nu net zo dat nogal wat amusement, zoals de vele shows, extra kostte. Aan de andere kant waren vele attracties ook gratis, zaten ze in de prijs inbegrepen. In 1885 bijvoorbeeld zorgde een fanfarewedstrijd voor gratis muziekkuitvoeringen. Ook in 1894 kon men kosteloos luisteren naar de klanken afkomstig uit de muziekkiosk in ‘*de hovingen*’ (*zie bijlage, n°17*). De fanfarewedstrijd groeide trouwens uit tot *het Antwerpse Bestendig Festival* Nog steeds vindt dit gebeuren ieder jaar plaats.¹⁵⁷ Bij de muzikale evenementen werden volksplaatsen verschaft. Deze volksplaatsen waren vaak verre van ideaal. *Vooruit* publiceerde een lezersbrief naar aanleiding van een Frans concert. Een aanwezige beschreef hoe ‘*vorige week*’ het publiek der volksplaatsen bijna niets hoorde en ‘*de fijnheid van het kunstwerk*’ verloren ging. Op het Franse concert van de zaterdag stonden de mensen dan weer achter een afsluiting, ‘*net als paarden in de stal*’. De ruimte was te beperkt en er moest gedurende het

¹⁵³ WYNANTS, M., *op.cit.*, pp.135-138.

¹⁵⁴ DENECKERE, G., *op.cit.*, p.35.

¹⁵⁵ S.n. *Luik; de feesten in de tentoonstelling*. *Vooruit*. Maandag 24 april 1905, n°112, p.2.

¹⁵⁶ S.n. *Wereldtentoonstelling van Gent; Oud-Vlaanderen*. *Vooruit*. Zondag 25 mei 1913, n°143, p.7.

¹⁵⁷ CONVENTS, G., “Van de verburgerlijking van het populair vermaak tot amusement voor iedereen”, IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), *op.cit.*, p.236.

twee uur durende concert door iedereen worden rechtgestaan. *'Zorgde men zaterdag voor agenten en gendarmen, dat men in de toekomst voor stoelen zorg'*¹⁵⁸. Ondanks de gebrekkige kwaliteit van de plaatsen is het feit dat ze er waren zeer illustratief. Een overzicht van de feesten op de tentoonstelling toont ons ook dat heel wat volksgroepen naar de tentoonstelling trokken om hun muzikaal kunnen te demonstreren¹⁵⁹. Groepen met namen die duidelijk verwezen naar de eerder bescheiden afkomst van de uitvoerders, zoals *Werken veredelt* (koor uit Aspen), *L'Union Ouvrière* (koor uit Wasmes), *L'Echo du Peuple* (fanfare uit Wasmes) of het Gents koor van de volkskinderen fleurden de foren muzikaal op. Langzaamaan kregen volksgroepen zelfs ereplaatsen op de tentoonstelling (zie bijlage, n°18). Exemplarisch is het optreden van de *Marxkring* dat op maandag 6 oktober 1913 een concert gaf in de *Grote Feestzaal* (zie bijlage, n°19). Gedurende de tentoonstelling hadden daar elke maandag concerten plaats. Slechts de beroemdste maatschappijen uit binnen –en buitenland kregen er een forum. Omdat slechts weinigen van de burgerij dit spektakel zouden komen bekijken, *'juist omdat het werkjongens zijn die uitvoeren, en dan nog socialisten'* werd een extra warme oproep gedaan de zangers te komen toejuichen¹⁶⁰. De tendens om arbeiders te laten voorzien in het brengen van vertier wordt hier geïllustreerd. De diepe kloof tussen burger en arbeider bleef volgens *Vooruit* echter prominent zichtbaar. De volksklasse zou hoogstwaarschijnlijk vooral optreden voor de volksklasse. Een ander hier relevant vertier was de stoet die verschillende takken van de arbeid uitbeeldde en vierde en waarin de mutualiteiten meeliepen (zie bijlage, n°20).

3. Klachten en reserves

Het was dus niet enkel de burgerij die zich amuseerde op de tentoonstelling, zich liet verbazen door de attracties of zich liet meeslepen door/ in sport en spel. Toch moeten we bij het arbeidersamusement enkele nuances plaatsen. Hun vertier werd ingeperkt of afgeremd door enkele instanties. Of men betrachtte op zijn minst dit vertier in te perken/ af te remmen.

¹⁵⁸ Een aanwezige. *Kunstnieuws. Vooruit*. Dinsdag 1 juli 1913, n°180, p.5.

¹⁵⁹ Archief WT 1913. doos ongenummerd, enveloppe 5.

¹⁶⁰ S.n. *De Marxkring in de Tentoonstelling. Vooruit*. Zaterdag 4 oktober 1913, n°275, p.2.

3.1. Arbeiders en leren

Le Matin, een Antwerpse liberale krant reageerde in 1894 op een lezersbrief in *Journal de Charleroi* waarin men stelde dat het nutteloos was om de arbeiders iets toe te stoppen zodat ze de tentoonstelling konden bezoeken. *Le Matin* verdedigde de aanwezigheid van arbeiderbezoekers op de foor. De krant maakte een tweedeling tussen de werklui die veel konden leren van de expositie en het algemene publiek dat enkel plezier haalde uit de foor. De arbeiders naar de tentoonstelling sturen was een goed idee ‘*car c’est précisément pour les travailleurs que les Expositions offrent un intérêt pratique réel; le public n’y voit guère qu’un passé temps agréable*’. De arbeider was welkom op de wereldfoor, niet om zich te amuseren, maar omdat hij zijn tijd nuttig zou gebruiken. Die idee vinden we niet enkel in deze krant terug. Velen zouden de vraag of werklieden opportuun waren op de expo’s met een volmondige *ja* hebben beantwoord. Maar dan wel om zaken te leren en niet voor zijn meerder vermaak. Bij de socialisten kunnen we een dubbele houding ontwaren. Enerzijds steunden ze de ‘*zucht naar genot*’. Scholliers heeft het over een van de werkersfeesten die ook wij reeds bespraken. De tentoonstelling schonk haar bouwers een etentje. Het werd een feest waar klein en groot samen de dis deelden en nadien samen vierden: ‘*alle gasten sprongen recht en dansten rond de zaal dat het een plezier was*’. Men besluit met volgende regels:

‘Het werkvolk heeft daar nu een klein deel genoten van hetgeen waarop het voor zijn rijkdom scheppende arbeid recht heeft. Moge het hun aansporen tot zucht naar meer genot en bijzonder hen de overtuiging geven dat zij als mensch dezelfde waarde hebben als diegenen die zich boven hen plaatsen.’¹⁶¹

We merken hoe de socialisten in het algemeen ijverden voor een groter genot voor de arbeider. Er kwam in *Vooruit* echter ook nog een andere visie naar voor. Toch kon, zoals we verder zullen zien niet ieder genot voor *Vooruit*, alsook voor andere strekkingen. Volgens sommigen (o.a. vele socialisten, christen-democraten, radicaalliberalen) mocht de arbeider zich amuseren. Dan nog was de manier waarop de arbeider zich vermaakte niet eender en onbetwistbaar. Dit belichten we in volgend onderdeel.

¹⁶¹ SCHOLLIERS, P., art.cit., pp.26-27.

3.2. Amusement, maar dan wel opbouwend amusement

Convents stelt dat in vergelijking met 1894 amusement in 1930 door de massa in grotere mate als consumptie- en genotsmiddel werd beschouwd. Dit stond lijnrecht tegenover de opvattingen van arbeidersorganisaties en overheid die van mening waren dat de vrije tijd oordeelkundig benut moest worden. Uit de kranten bleek al gauw dat deze *clash* zich ook al vroeger voordeed. Volgens sommigen kon amusement voor iedereen. Niet ieder amusement echter kon door de beugel. En de sociale partijen zagen het vaak als hun taak om specifiek de arbeiders bij sommige vormen van amusement weg te houden (cf. volksverheffing/volksopvoeding).

3.2.1. Amusement ten goede

De bezorgdheid voor de vrijetijdsbestedingen van de massa vanuit de politieke zuilen en de Kerk zorgde ervoor dat er bepaalde klemtonen werden gelegd. Men besteedde aandacht aan het educatieve, het zedelijke, het sociale en het gezondheidsaspect. Elke zuil kreeg haar eigen turnvereniging, waarbij in groep oefeningen werden uitgevoerd. Uithouding, wilskracht en zelfbeheersing werden hierin beoefend en getraind. Nu zouden die verschillende verenigingen ook een plaats krijgen op de tentoonstellingen¹⁶². Naarmate de sociale partijen zich beter organiseerden, verschenen ook zij op de wereldtentoonstellingen. Zo werd op de tentoonstelling van Gent een groot socialistisch arbeidersturnfeest georganiseerd. De vele *flyers* en inschrijvingsformulieren die bewaard bleven, tonen de omvang van dit feest. Het werd een groot succes en arbeiders uit verschillende landen konden hun mensen zien triomferen of zelf hun kracht ten tonele brengen. De wereldtentoonstelling bood onderdak aan het achtste bondsfeest en aan een internationale turnwedstrijd georganiseerd door de *'Nationale Bond van Socialistische Turnkringen en Vereenigingen van Volkskinderen in België'*. Op de voorkant van een bewaarde flyer prijkt een krachtpatser die steunt op een schild met de woorden *'menschelijkheid'*, *'moed'* en *'zedelijkheid'* erop¹⁶³ (zie bijlage n°21). De evenementen vonden plaats op het sportplein van de tentoonstelling. Het aansluitende internationale Congres van lichamelijke opvoeding zou in het gebouw van *Vooruit* later op de

¹⁶² S.n., "Fanfares en feestgedreun. Museumbrochure Huis van Alijn", s.p. (<http://www.huisvanalijn.be/nl/collectie/fanfare/tekstbrochure.pdf>).

¹⁶³ Archief WT 1913. Doos ongenummerd, enveloppe 3, n°34.

dag haar eerste editie kennen. We kunnen stellen dat –hier- de socialisten deze turnclub gebruikten om arbeiders te rekruteren en saamenhorig te maken.

‘Cette année, nos camarades de la Fédération Nationale des Cercles socialistes de gymnastique et les Groupes d’enfants du peuple de Belgique, profitant de leur huitième fête fédérale donnée à Gand, à l’occasion de l’exposition, organisent pour les 10, 11 et 12 mai, jours de la Pentecôte, le premier Congrès socialiste international de l’Education physique. Il est difficile de prévoir quels seront les résultats de cette manifestation. Mais il nous est agréable de souligner ici que nous ne sommes pas les seuls dans l’Internationale ouvrière, à reconnaître les bienfaits de l’organisation sportive. On verra plus loin que la Fédération Sportive Athlétique Socialiste de France n’est pas la seule en Europe qui préconise les groupements sportifs comme moyens de recrutement socialiste’¹⁶⁴.

Niet enkel de socialisten richtten turnclubs op en trokken ermee naar de tentoonstelling. Ook in *het Volk* van ‘97 lezen we over hun congres van de gymnastiek¹⁶⁵. Ook de katholieken kenden hun turnfeest.

‘Het XVIe bondsfeest der katholieke turnkringen van België is zondag en maandag met ongewonen luister gevierd geworden. De stoet welke zich zondag naar het sportplein der Tentoonstelling begaf, bevatte meer dan 5000 turners, waarvan 10 Franschen, 8 Hollandsche, 5 Duitsche en één Italiaansche turnkringen. Nooit zagen wij schooner en juister de gezamenlijke oefeningen door de duizende turners te gelijk uitvoeren’¹⁶⁶.

De idee dat sport en spel noodzakelijk waren voor arbeiders vond steeds breder ingang. In een bespreking in een Franstalige krant reflecteerde men in een bericht over de sport op de tentoonstelling over het doel van sport en werd het manifest van een Engelse socialistische wielerbond geciteerd:

‘Notre but consiste en même temps à faire admirer aux travailleurs, hommes, femmes et enfants les beautés de la nature, à leur permettre de respirer un air plus pur que celui des bureaux et des usines et à accompli un exercice salutair hygiénique et délassant et à leur permettre de créer partout dans les villages les plus reculés, d’excellentes relations et de perter par là la bonne parole ouvrière et socialiste’¹⁶⁷.

De manifestatie op de wereldtentoonstelling was alweer een belangrijke stap in de vervolmaking van de arbeider, hier via sport en spel. Op de foor van 1905 vond een discussie plaats over het effect van sport en spel op de arbeider. Een onderwijzeres zette uiteen waarom het nodig was dat kinderen speelden. Ze toonde aan hoe noodzakelijk het was dat mannen en

¹⁶⁴ S.n. *Le Sport dans l’Internationale Ouvrière. L’humanité. Journal socialiste.* Lundi 31 mars 1913, p.2.

¹⁶⁵ S.n. *Van alles wat. Congres der gymnastiek. Het Volk.* Zaterdag 26 juni 1897, n°147, p.1.

¹⁶⁶ S.n. *Het XVIe Bondsfeest. Het Volk.* Woensdag 27 juli 1910, n°174, p.1.

¹⁶⁷ S.n. *Le Sport dans l’Internationale Ouvrière. L’humanité. Journal socialiste.* Lundi 31 mars 1913, p.2.

vrouwen zich niet enkel met hun dagelijkse arbeid bezighielden, maar ook tijd maakten om te sporten. Sporten als het zwemmen, kaatsen, voetbal en gymnastiek werden aanbevolen. Daarna kreeg een onderwijzer het woord. De onderwijzer, *'die zeker wist dat hij eene valsche stelling moest verdedigen'*, wees op het gevaarlijke en nutteloze van sport en spel. Toch zou ook deze er op wijzen dat het spel *'alles spieren in beweging brengt'*. En leek hij zich toch tot voorstander te ontpoppen door te stellen dat het wenselijk zou zijn dat fabrikanten en nijverheidshoofden hun werklieden dagelijks een uurtje zouden gunnen om hen *'trapeze-oefeningen'* te laten doen. Het zou hen deugd doen *'om afwisseling te zoeken in een of ander vermaak'*. *'Ge ziet, zo Vooruit, alles pleit ten voordele der werkurenvermindering; naast arbeid, moet er ook nog tijd overblijven om zich te ontwikkelen, niet alleen geestelijk, maar ook lichamelijk'*¹⁶⁸.

Er bestond dus opbouwend amusement, het was volgens velen zelfs nodig. We haalden enkele voorbeelden aan. Sommige dingen konden dan weer niet volgens bepaalde partijen, vaak ook de sociaalgerichte partijen. Een andere rem zien we erin dat de volksklasse zich maar op zekere manieren mocht amuseren. Het positieve amusement was vaak een strijdpunt van de strekkingen die voor hen opkwamen.

3.2.2. Amusement ten slechte

Na dit stuk over gezond amusement en vermaak dat uit verschillende hoeken werd aangeraden, kunnen we eenzelfde deel samenstellen met voorbeelden waar bepaald amusement werd afgeraden tot zelfs verketterd. Bepaalde overheden en partijen konden bepaalde soorten vertier op de wereldtentoonstelling niet smaken, in het bijzonder niet voor de arbeider. Het zouden ook hier de arbeidersgerichte partijstrekkingen zijn die het voortouw namen. De motieven waren dezelfde als in vorig deel. Het verheffen van de arbeider stond centraal. Men streed nu net om werklieden weg te houden van bepaalde plaatsen, van bepaalde feesten en bezienswaardigheden. Verschillende partijen zouden de arbeiders, vaak redelijk parallel, maar overgoten met een persoonlijk sausje, in min of meerdere mate willen weghouden van bepaalde zaken. Men zou niet enkel oproepen tot opbouwend vertier maar ook bepaalde vormen van amusement en van wat er mee gepaard ging, afzweren en zien als des duivels (al dan niet letterlijk) voor de werkman. Ook op de wereldtentoonstellingen

¹⁶⁸ NICHELS, A., *Voor en tegen den Sport. Vooruit*. Dinsdag 25 april 1905, n°113, p.1.

vonden tal van activiteiten plaats die de sociale strekkingen poogden uit te roeien. De voor bood ook ruimte, vaak binnen congressen, net om bepaalde wantoestanden aan banden te leggen. Op maandag 2 juni 1913 trok een bokswedstrijd georganiseerd op de voor van Gent volgens een *'burgersblad'* 9.500 toeschouwers. Op dit Europees kampioenschap kwam Bombardier Wells, een Engelsman, tegenover de Franse Georges Carpentier te staan (*zie bijlage, n°22*). In de vierde ronde, *'na een minuut en half op den kin en de maag van Wells gebokst te hebben met al zijne krachten'*, zakte Wells onderuit. Zijn knock-out betekende dat Carpentier kampioen werd, *'het geroep en getier, het 'vive Carpentier' dreunde door de zaal*. Het artikel in *Vooruit* hield zich niet tot een neutrale beschrijving van de match. Doorheen gans het artikel werd het gebeuren als dierlijk en barbaars omschreven. Men sprak erin over *'twee wilde dieren eene gunstige gelegenheid afwachtende om den tegenstrever een vuistslag toe te brengen in't gelaat...'*. Op het einde werd het beeld geschetst van een publiek dat juichte, zong en tierde terwijl Wells bewusteloos op de grond lag, *'misschien met verbrijzelde tanden en bekken'*, *'misschien door een dodelijke slag getroffen'¹⁶⁹*. De dag nadien volgde opnieuw een artikel waarin de bokspartij op de tentoonstelling werd bekritiseerd. Op de vraag of boksen dan misschien een goede lichaams oefening was, antwoordde men manifest negatief. In plaats van het boksen schoof men de gymnastiek naar voor via dewelke men op een humane manier aan lichaams oefening kon doen. Boksen had geen enkel nut. Het stond ook haaks op goede opvoedingsmiddelen. Want als boksen al een goed opvoedingsmiddel zou zijn, *'dan is het abattoir de beste aller scholen, om kinderen, braaf, goed en edelmoedig te maken. En elke onderwijzer weet dat het juist het verkeerde is, en de slachthuizen worden als plaatsen van gruwel en wreedheid geschuwd en terecht'*. Verder in het artikel gaf men nog af op liberalen en katholieken die hun lof uitten bij de boksmatch en de wedstrijd goed wisten te smaken. *'Als men vrouwen en kinderen uitgebuit, gemarteld en gedood heeft in mijnen en fabrieken, waarom zou men niet eens voor 't plezier twee reuzen zien vechten in volle vrijheid.'*¹⁷⁰. De dag nadien moest *Vooruit* bekennen dat ze toch niet alleen stonden in hun protesten. Ook de katholieke en liberale pers tekenden verzet aan tegen *'die barbaarschheid'*. Toch sprak *Vooruit* hen niet vrij. *Dat zij zich beperken tot enkel een schriftelijke aanklacht is aanneembaar*. Degenen die in de regering zetelden echter hadden de macht om reële actie te ondernemen.

'Zij kunnen dat, zij zijn de meerderheid, zij zijn't goevernement'. En als men een Victor Hugo dierf uit België te drijven, moest het een kleintje wezen om te beletten dat de Carpentiers en

¹⁶⁹ S.n. *De 'edele sport'*. *Vooruit*. Dinsdag 3 juni 1913, n°152, p.6.

¹⁷⁰ F.H. *De bokspartij te Gent*. *Vooruit*. Woensdag 4 juni 1913, n°153, p.1.

*de Wells er binnen komen en dat die heeren beleefd verzocht worden elders hunne tent te gaan opslaan*¹⁷¹.

De arbeidersbevolking alsook de kleinburgerij kreeg dan weer een pluim omdat ze zich quasi afwezig zouden hebben gehouden van de brutaliteiten.

*'Dit toont aan dat na de werklieden, de kleine burgerij nog op een hooger zedelijk peil staat dan de hoogere bourgeoisie en aristocratie die de pretentie heeft aan iedereen, vooral aan de kleinen, lessen te spellen, die deze gelukkig toonen te kunnen missen*¹⁷².

Op de tentoonstelling te Antwerpen van 1894 kon het publiek genieten van de kunsten van enkele bukdanseressen. De katholieke zijde zou deze dansen echter als 'smeerlapperij' afdoen en als 'een beschamend vertoon voor het volk'.¹⁷³ Op de derde Belgische foor werd een 'internationaal (het tweede) congres tegen zedeloze literatuur' gehouden. In het Paleis der Akademiën kwam men onder bescherming van de regering bijeen onder het voorzitterschap van staatsminister Beernaert. Een van de zaken die op de samenkomst werd gestipuleerd, was de noodzakelijkheid van een wereldbond ter bescherming tegen 'zedeloze literatuur'.¹⁷⁴ Vele arbeiders waren tot analfabetisme gedoemd. Sowieso is het fenomeen tekenend. Sommige vormen van amusement werden door het Comité van de tentoonstelling zelf ingeperkt of verboden. Ondanks een aanbod van een miljoen frank weigerde het Comité twee Waalse speelhuizen een plaats in de hovingen van de expo¹⁷⁵. Gedurende dezelfde foor berichtte men van een nieuwe maatregel op de foor. Alle lokalen waar voor geld gespeeld werd, moesten vanaf dan (12 augustus 1894) om twaalf uur sluiten. 'Hadden zij zondag twee uur eer gesloten', zo berichtte het Volk, *de Hillander die 1400 fr. in den 'Indien' verloor, zou ze thans nog hebben. Zeer moraal*¹⁷⁶! Een zaak waar ook zeer veel om te doen was en die we ook kunnen duiden in het kader van ontspanning en amusement zijn de cabarets en daaraan verbonden de alcohol en de strijd er tegen.

In 1897 organiseerde men op de tentoonstelling een competitie. De Belgische regering schonk 300.000 frank aan prijzengeld te verdelen over degenen die met het meest bevredigende antwoord kwamen opdagen op ongeveer 408 vragen of problemen gerelateerd aan de

¹⁷¹ F.H. *Nog de bokspartij. Vooruit*. Vrijdag 6 juni 1913, n°155, p.1.

¹⁷² F.H. *De bokspartij te Gent. Vooruit*. Woensdag 4 juni 1913, n°153, p.1.

¹⁷³ S.n. *Binnenland; Antwerpen. Het Volk*. Vrijdag 27 juli 1894, n°172, p.2.

¹⁷⁴ S.n. *Van alles wat. Het tweede internationaal congres. Het Volk*. Woensdag 7 juli 1897, n°156, p.1.

¹⁷⁵ S.n. *Binnenland; Antwerpen. Het Volk*. Zondag en maandag, 6 en 7 Mei 1894, n°104, p.3.

¹⁷⁶ FELIX. *Brieven uit Antwerpen (Van onzen briefwisselaar). Goede maatregel. Het Volk*. Dinsdag 21 augustus 1894, n°198, p.2.

verschillende onderdelen van de foor. Er waren technische problemen. Zo zocht men het beste design voor *hygiënische* fietszadels voor mannen en vrouwen of een systeem voor antivriesproducten voor openbare wegen. Een van de vragen relateerde aan de school. Men vroeg naar een leerprogramma ter preventie van alcoholmisbruik¹⁷⁷. Alcohol was al gauw een belangrijk strijdthema op de tentoonstelling en zou dat blijven. Een van de congressen dat plaats vond op de tentoonstellingen was '*le congres contre l'alcoolisme*'. We gebruiken hier nu een congres uit 1913 als voornaamste bron. Maar ook eerdere tentoonstellingen boden al onderdak aan dergelijke congressen (cf. congressen tegen alcohol in Brussel)¹⁷⁸. De plaats van alcoholisme en vooral van de strijd tegen alcoholisme in de sociale kwestie lijkt nogal ambigu. Alcoholisme was inderdaad een probleem, ook al werd dit probleem wel wat overdreven en te pas en te onpas op tafel gelegd. Alcohol ging niet bepaald gepaard met zedelijkheid, een deugd die socialisten en katholieken hoog in het vaandel droegen. Alcohol was niet productief. Vele strekkingen hadden dus wel een motief om voor de afschaffing van alcohol te pleiten. Daartegenover stond dat alcohol wel fungeerde als zondebok. Als de arbeiders hun geld verkwistten aan overmatig drankgebruik hadden ze de ellende aan zichzelf te danken. Hogere lonen hadden dus geen enkele zin.¹⁷⁹. Bekijken we eens het congres. Dit congres beweerde een congres te zijn dat ijverde voor een vooruitgang in de sociale welvaart van de arbeider, men wilde de arbeiders van de drank afhelpen. Wanneer we op de wereldtentoonstelling van Gent de congressenreeks van *de Ligue Antialcoolique* overlopen, zien we binnen het congres als belangrijk deelthema de strijd voor de limitering van het aantal cabarets. Twee dagen duurden de besprekingen. Het ging uit van een lokaal Gents comité, *le Ligue Antialcoolique*, maar werd geruggensteund door tal van andere verenigingen. Het is belangrijk dat ook heel wat arbeidersverenigingen en mutualiteiten van ieder van de verschillende zuilen meeliepen in de openingsoptocht. Na twee dagen van voordrachten door een hele reeks sprekers, vaak afkomstig uit katholieke hoek, volgden oplossingen als hoge alcoholtaksen en vooral het limiteren van cabarets. We kunnen dus besluiten dat deze symposia niet zozeer het leven van de arbeiders wilden aangenamer maken. Ze wilden het leven zedelijker maken. Het ging om een breed maatschappelijk probleem, maar in de gesprekken leek dit probleem niet structureel en vanuit een sociaal-economisch kader te worden opgelost. Men zorgde er niet voor dat de financiële toestand van de arbeider verbeterde en hun toestand aldus minder uitzichtloos werd. De voornaamste maatregel zou de

¹⁷⁷ FINDLING, J. (ed.); PELLE, K.D. (assistant ed.), *Historical Dictionary of World's Fairs and Expositions, 1851-1988*, New York, Greenwood, 1990, p.143.

¹⁷⁸ S.n., s.n. *Het Laatste Nieuws*. Dinsdag 28 juni, 1910, n°179, s.p.

¹⁷⁹ REYNEBEAU, M., *op.cit.*, p.28.

afschaffing van cabarets inhouden, hetgeen het leven van de arbeider er nog eenzijdiger en ellendiger op maakte. Structurele oplossingen die armoede verminderden, waardoor ook het alcoholisme zou afnemen, kwamen er niet¹⁸⁰. Dit was een probleem dat ook bepaalde socialisten al vanaf de eerste congressen benoemden.

*'... De eerste pogingen waren van verschillende aard: een bond tegen het alcoholisme werd gesticht; matigheidsgenootschappen kwamen tot stand, zelfs in verschillende scholen, en ik moet bekennen dat de uitslagen niets beteekenen. Het getal drankhuizen is wel verminderd, maar het zou eene groote dwaling wezen te denken dat het verbruik van sterke dranken eenigermate is afgenomen....Men schrijft en spreekt, men sticht bonden, men maakt wetten, maar men durft de oorzaak niet aan. Het drankmisbruik kan en zal alleen uitgeroeid worden door het Socialisme, dat al deze pogingen zal volledigen door de arbeidsregeling, eerstens door de vermindering der werkuren, met eene aanzienlijke verhooging der loonen. Het Socialisme zal door zijne maatregels de afgrijselijke armoede wegnemen, die de bron, de oorzaak is van het drankmisbruik'*¹⁸¹.

*'Congres tegen het alcoholisme. Zaterdag in zijne laatste zitting heeft het congres de volgende wenschen uitgedrukt: Het krediet, ingeschreven op het budget van het ministerie van landbouw, om het alcoholisme te bestrijden, te brengen op 500000 frank; aan het bestuur van ijzerenwegen posten en telegrafen de toelating te vragen anti-alcoholische tafereelen in de staties en dienstlokalen te mogen hangen; in iedere gemeente van het land, door de onderwijzers, anti-alcoholische bonden tot stand te zien komen; de vrouwen toe te laten deel te maken van de beschermkomiteeten der werkmanswonen. Waarom het kwaad in de ziel niet aangetast en naar betere lotsvoorwaarden den werkenden stand gezien'*¹⁸²

In de pers werd ten slotte vaak geklaagd dat de ene vorm van amusement wel subsidie kreeg en de andere niet. Dit hangt vaak samen met het getrokken onderscheid tussen *goed* en *slecht* amusement.

'Het komitee der tentoonstelling met den droefkluchtigen czaar Demot aan't hoofd komt de subsidie te weigeren van 50,000 fr., aangevraagd om zes groote muzikale feesten te geven. Die 50,000 fr. worden geschonken aan den Panopticum militaire, een private onderneming, zijnde eene collectie kriegsuniformen uitgestald door eene maatschappij die in krijgsbenodigheden doet. Men weigert de toelage en men schonk 500.000 fr. aan de milioenrijke handelsmaatschappijen van Congo om eene tentoonstelling in te richten waaruit zij alleen profijt zullen trekken. Men schonk 300.000 fr. voor de volksspelen van Tervueren bij welke inhuldiging 121 personen tegenwoordig waren. Men schonk 50, 000 fr. voor een velodroom die zesmaal zal benutigd worden en dan door den klerikalen heer Parmentier voor eigen rekening worden opengehouden. Men schonk 38.000 fr. om prijzen aan wielrijders te geven; men gaf subsidiën voor bokspartijen, voor bolspel, voor raketspel, voor kegelspel, maar om den roem onzer Belgische toonzetters wereldkundig te maken, om de meesterstukken van Benoit, Gevaert, Tinel, enz. op te voeren, schenkt men geen cent! De nationale kunst moet

¹⁸⁰ S.n., Congrès contre l'alcoolisme, tenu à Gand, les dimanche 28 et lundi 29 septembre 1913, à l'occasion de l'Exposition universelle. Rapport, Gand, Het Volk, 1913, pp.10-60.

¹⁸¹ S.n. Arbeidsregeling en Drankmisbruik. Vooruit. Zaterdag 28 april 1894, n°99, p.1.

¹⁸² S.n. Luik. Vooruit. Maandag 28 augustus 1905, n°239, p.3.

wijken voor een belachelijken panopticum , eene rarekiekenkas van de foore! 't Is bedroevend, 't is schamelijk¹⁸³.

Ook zien we dus vaak de klacht dat geld, waarmee men (sociaal) nuttigere dingen had kunnen doen, naar amusement ging tout court. Zo bevroeg men in *Vooruit* de vreemde ambitie van de bokser om zich in de ring te wagen en de kans te lopen alle tanden te verliezen, half dood te worden geslagen of erger. De vreemde ambitie werd echter minder duister, aldus *Vooruit*, als men wist dat er voor 'den match van zondag' (zie eerder) '90 000 ballekens' uitgelooft werden. Zestigduizend voor de overwinnaar, de rest ging naar de verliezer. Men contrasteert fel door te wijzen op 'welke moeite het kost om eenige duizende franken los te maken, voor onderwijs, liefdadigheid, openbare werken, sociale instellingen, enz'. 'Als men dat overweegt komt het schandaal nog meer en beter uit, en wij meenen dat het onze plicht is erop te wijzen'.

4. Samengevat

Dure elitefeesten werden op de tentoonstelling gevierd. Vele bals waren niet voor de volksklasse weggelegd. Op vele feestelijke inhuldigingen werd de arbeider geweerd. Niet ieder vermaak op de foren was voor de arbeider weggelegd... maar er was wel degelijk *volks* vermaak. Volgens sommigen deden arbeiders beter niet aan amusement... toch zou dat de kleine man niet tegenhouden. Ook voor vele voorstanders van amusement voor de kleine man was het nog niet gelijk welk amusement ze bezochten. Sommig amusement werd gepromoot ter verheffing van de arbeider, ander werd uitgespuwd. De werkman echter amuseerde zich op de foor en sloeg de *wijze raad* van zijn *voortrekkers* meer dan eens in de wind.

¹⁸³ S.n. *Panopticum en Nationale Kunst*. Het Laatste Nieuws. Zondag 9 mei 1897, n°129, p.1.

There is one rule for the industrialist and that is: Make the best quality of goods possible at the lowest cost possible, paying the highest wages possible.

Henry Ford¹⁸⁴

V. Consumptie op de tentoonstelling

In 1897 werd de Brusselse pers uitgenodigd om voor de eerste maal ‘*de groote electrische zon*’ te zien draaien. Het ging om een verlicht rad voorzien van 5000 elektrische gloeilampen. ‘*Zonder eenige overdrijving*’, zo deelde de aanwezige pers mee, ‘*dat het vuur-rad eene echt merkwaardige uitvinding is, een veelkleurige magieke lichtwerking, die meesterlijk in beweging wordt gezet en de allerschoonste lichtfiguren weergeeft*¹⁸⁵’. Dezelfde krant berichtte in hetzelfde jaar hoe de laan van Tervuren door de ‘*fee van de elektriciteit*’ verlicht zou worden. ‘*Eene machien van 125 paardenkracht levert den noodigen stroom voor de 125 booglampen op de laan verspreid*¹⁸⁶’. De elektriciteit kreeg al gauw een apart paviljoen volledig gewijd aan haar kunde. Op de werelddtentoonstelling van 1885 te Antwerpen was er telefonisch contact met de Waux-hall te Brussel. Parallel zou men in 1888 te Brussel muziek horen uit de opera van Parijs¹⁸⁷. De tentoonstelling van 1913 liet het publiek toe om de werking van de draadloze telegrafie na te gaan. Naast nieuwe technieken vonden ook heel wat producten hun oorsprong in de negentiende eeuw; denken we aan de wasmachine, de naaimachine, het plastic, vaccins, de film etc. Charles Péguy, de Frans dichter en prozaïst, overigens afkomstig uit het arbeidersmilieu¹⁸⁸, zou zeggen dat de wereld tussen 1880 en 1914 meer veranderd was dan sinds de Romeinen¹⁸⁹. Nieuwe technieken en producten werden gepromoot, geïnstitutionaliseerd en verspreid door de expo’s (*zie bijlage, n°23*). Niet al deze technieken echter vonden meteen ingang in ieders leefwereld en huisgezin. Zeker de armere bevolkingslagen zouden vaak weerhouden worden van de innovaties die de voor predikte. De gloeilampen die het vuurrad versierden, vormden een grote vooruitgang. Pas langzaam echter zou elektriciteit doordringen in het Europese gezin, nog langzamer in het Europese arbeidershuishouden¹⁹⁰. De arbeider rond de eeuwwisseling bezat geen wasmachine of telefoon, hetgeen niet wegnam dat de vernieuwingen en het feit dat de voor ze institutionaliseerde hem/haar voordelen kon bieden. In een goed verlichte fabriek zouden zich

¹⁸⁴ www.best-quotes-poems.com

¹⁸⁵ ARGUS. In *Brussel-Kermis*. *Het Laatste Nieuws*, Zondag 23 mei 1897, n°143, p.1.

¹⁸⁶ S.n. In *de Tentoonstelling*. *Het Laatste Nieuws*, Maandag 14 juni 1897, n°165, p.2.

¹⁸⁷ DENECKERE, G., *op.cit.*, p.20.

¹⁸⁸ Microsoft ® Encarta ® Encyclopedie Winkler Prins © 1993-2004 Microsoft Corporation/Het Spectrum. Alle rechten voorbehouden.

¹⁸⁹ Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, *op.cit.*, p.30.

¹⁹⁰ *ibid.*, p.34.

minder arbeidsongevallen voordoen. Singer-naaimachines zorgden voor grotere en goedkopere productie in bedrijven en leidden tot een hogere verloning¹⁹¹. Veel bleef buiten het rechtstreekse bezit van arbeiders, ook al had het dus soms wel degelijk invloed op zijn/haar leven (cf. invoer straatverlichting). De tentoonstelling ging evenwel niet volledig aan de lagere klassen voorbij, een veelheid aan producten kende een steeds bredere verspreiding.

‘Het Huis Delhaize, frères et Co, uithangbord ‘Le Lion’, maakt het publiek bekend dat de Chocolade, die het fabriceert op de tentoonstelling, aan den prijs van fr. 0,85 het pak van 500 grammen, in twee tabletten, insgelijks verkocht wordt in zijne 375 andere hulphuizen. Dezelfde chocolade in een enkel tablet van 500 gr. wordt voor fr. 0,80 verkocht’¹⁹².

‘Wanneer Mr. Francotte deze tentoonstelling verliet, stelde hij met genoeg vast dat die Tentoonstelling van Luik een nieuw en groot succes was voor het huis Delhaize Gebroeders & Cie. En dat deze inrichtingen waarlijk waardig waren van de heden wereldgekende faam. Men weet dat het huis Delhaize Gebroeders & Cie. verleden jaar Buiten Prijskamp was, als Lid der Jury in de Tentoonstelling van St. Louis (Vereenigde Staten van Amerika), na de grooten Prijs te Parijs, in 1900, te hebben bekomen’¹⁹³.

Jules Delhaize, een hoogleraar in de handelswetenschappen, bracht een revolutie teweeg in de Belgische voedingsindustrie. Hij ging samen met zijn broer Edouard en schoonbroer Jules Vieujant een netwerk van vestigingen uitbouwen. Alle winkels werden gekenmerkt door het gebruik van dezelfde prijs. Tussenpersonen werden overbodig gemaakt door de opening van een depot. In 1883 startte de onderneming zelf een aantal fabrieken op. Daar vervaardigde men producten van het eigen merk (chocolade, koekjes, koffie...). Men wilde produceren tegen de beste prijs. Tussen 1883 en 1914 nam de onderneming steeds spectaculairdere proporties aan. Over gans het land verspreidden zich zo’n vijfhonderd vestigingen met een identiek uitzicht. Er was en is het *Delhaize De Leeuw* logo, men mikte op terugkerende reclame, op de voorstelling (en het nastreven) van de beste producten tegen de beste prijzen¹⁹⁴. De gebroeders Delhaize waren geen uitzonderingen op de tentoonstellingen waar we ze telkenmale terugvinden. Ze waren een voorbeeld van een typisch fenomeen. Men organiseerde zich constant grootschaliger. Er vormden zich kartels en ketens. De productie verhoogde met een daling van de prijzen tot gevolg¹⁹⁵. Dit fenomeen zorgde er samen met de economische klim voor dat massaconsumptie zich zou verspreiden. De consumptiemarkt bleef

¹⁹¹ *ibid.*, p.41.

¹⁹² S.n. *Nieuwstijdingen; Het huis Delhaize, frères et Co. Het Laatste Nieuws*, Zaterdag 26 juni 1897, n°177, p.2.

¹⁹³ S.n. *In de Tentoonstelling te Luik. Het Laatste Nieuws*, Donderdag 6 juli 1905, n°187, p.2.

¹⁹⁴ S.n., “History”, s.p.

(http://www.delhaizegroup.com/divclasssdg_MenuText_RedTHEGROUPdiv/History/tabid/86/Default.aspx)

¹⁹⁵ Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, *op.cit.*, p.31.

niet enkel binnen het handbereik van elites. Ook lagere bevolgingsklassen konden steeds makkelijker ‘gaan verbruiken’. Het commerciële aspect nam toe en democratiseerde op sommige vlakken. Walter Benjamin sprak over de wereldtentoonstellingen als ‘*de bedevaartsoorden van de warencultus*’. In Coppens wordt het als volgt samengevat: ‘*Verbruiksgoederen-Liebigblokjes of koekjes van De Beukelaer op de Antwerpse wereldtentoonstelling van 1885 – werden torenhoog tot pièce montées geassembleerd of in protserige vitrines geëtaleerd, schrijven, waarin een kritische bezoeker als Karl Marx een glimp van de religieuze weerschijn van de Waar opving*¹⁹⁶. Niet alles op de tentoonstelling bleef enkel voor de grote man weggelegd, het was ook op vlak van consumptie niet enkel en steeds minder een miljonairsbeurs waar enkel zeer rijke industriëlen aan te pas kwamen. Het ging om een steeds breder gala aan producten (*zie bijlage, n°24*) en om een steeds breder gala aan producten die ook voor de kleinere man betaalbaar waren.

‘Voor slot moeten wij nog een brusselsch schoenmaker vermelden, die het in den goedkoop het verst heeft gebracht dat wij ooit zagen.’¹⁹⁷

Een reclamecampagne in dagblad *Vooruit* vormt een ander mooi voorbeeld van de opkomende consumptie die we kunnen linken aan de wereldtentoonstelling. De Magazijnen van *Vooruit* werden geadverteerd met de slogan: ‘*Met de Wereldtentoonstelling te Gent zal iedereen trachten netjes en deftig te wezen. Daarom koope men ALLES, zonder uitzondering, in de Magazijnen van Vooruit*¹⁹⁸’ (*zie bijlage, n°25*). Zoals we zeiden was er een grote diversiteit binnen de groep arbeiders. Al wie niet té laag op de maatschappelijke ladder stond, kon zich tot de *goedkope* massaproducten wenden. Nieuwe vormen van reclame en publiciteit richtten zich tot bredere lagen van de bevolking¹⁹⁹. We kunnen de arbeiders onderzoeken als een nieuwe groep van consumenten. De wereldtentoonstellingen waren knooppunten van handel. Heel wat bedrijven bezetten standen ter promotie van hun product. De producenten gingen zich breder richten. Een steeds bredere groep werd kapitaalkrchtig genoeg om te consumeren. In het kader van een opkomende massaconsumptie en massificatie zien we wel hoe bijvoorbeeld gigantische hallen werden opgetrokken met goedkope producten²⁰⁰. Hoe de markt ook op de tentoonstellingen niet enkel en alleen voor de elite gereserveerd bleef. Weiden we, afgaand op een artikel in *Vooruit* getiteld ‘*De Wereldtentoonstelling socialistisch*

¹⁹⁶ COPPENS, C; DEREZ, M; BOUSSET, G., *op.cit.*, p.6.

¹⁹⁷ S.n. *Wereldtentoonstelling van Antwerpen. Vooruit*. Donderdag 11 juni 1885, n°117, p.3.

¹⁹⁸ S.n. *Magazijnen van Vooruit. Vooruit*. Dinsdag 20 mei 1913, n°139, p.6.

¹⁹⁹ DENECKERE, G., *op.cit.*, p.32.

²⁰⁰ Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, *op.cit.*, p.81.

bekeken’ finaal nog even uit over hoe de werldeftoonftelling ook rechtftreeks het consumptiepatroon van de volksklaffe beïnvloedde. We toonden reeds aan hoe de werldeftoor op zeer korte termijn werk bood aan de arbeiders en de consumptie dus positief beïnvloedde. Daar stemde *Vooruit* eerst mee in, dan verandert de toon. *‘De Toonftelling heeft gedurende een paar jaren werk bijgebracht voor Gent en voor elders. De patroons hebben, zoo niet geld gefchept, toch gemakkelijk en rijk hun brood gewonnen. ’t Zij hun gejongd!’* En dan met enige overdrijving: *‘De werkmenschen hebben daar bitter weinig van geprofiteerd. Hier en daar een centiemken meer en veel overwerk, en ’t is al. ’t Spijt ons’*. Op lange termijn zag *Vooruit* ook wel heil in de wellusten van de toonftelling. *‘Wij loochenen niet, dat de expositie onzen handel of onze fabrieken kan en zeker zal bevorderen. Het tegendeel ware onverftaanbaar en onbegrijpelijk’*. Op middenlange termijn echter betekende de toonftelling een ramp voor de plaatselijke arbeider en werd een serieuze domper gezet op haar portemonnee. *‘Elke toonftelling wordt gevolgd door eene periode van duur leven. De handelaars zijn, zooals men in Gent zegt, “de sloef” gewend, ’t is te zeggen de groote massa vragers’*. De grote vraag zorgde voor hoge prijzen. En wanneer plots de grote vraag zou wegvallen, zou het niet enkel pijn doen voor de handelaars die plots minder verkochten. De prijzen zouden nog steeds hoog zijn. De consumptie van velen zou nog verder dalen. De verliezen zouden afgewimpeld worden op de lagere klassen met het beknibbelen op de lonen tot gevolg.

‘Dat is het gevolg geweest van alle toonftellingen, waarna de burgerij zich sterker gevoelt en de werkende klaffe zooveel appels als peren heeft!’ Bij de hotelhouders is het (nu) alle dagen ‘kotteken vol’, goed betaald en wel vare de rest. Groentemannen en –vrouwen, herbergiers, vischverkoopers, enz., dat heeft al eene bakke op zolder. Vlasbewerders, wevers, metaal-en houtbewerders, schilders en gemengde stielen, wat hebt gij op zolder? Gij hebt just niemendalle! En na de Expositie zal het volgende gebeuren, wat overal gebeurt, er zal komen: Een dure tijd; De huishuren zullen opslaan; De lonen zullen ftrekking hebben om te verlagen!’

Vooruit waarschuwt om economisch vooruit te zien²⁰¹.

Katrien Gielis maakt in haar onderzoek *Olympische Spelen-werldeftoonftellingen: impact op de regionale ontwikkeling* onder andere een analyse van de kosten en baten van deze evenementen. Uiteindelijk zal ze haar bevindingen ftroken met de expo ‘58 en neemt ze Sevilla 1992 als casus. Toch kunnen we sommige zaken extrapoleren en gaan sommige van haar inzichten ook voor ons verhaal op. Op verschillende niveaus bekeek ze de pro en

²⁰¹ F.H. *De Werldeftoonftelling socialistisch bekeken. Vooruit*. Woensdag 21 mei 1913, n°139, p.1.

contra's van een dergelijke tentoonstelling. Op regionaal en nationaal niveau, op het vlak van de organisatie... Ze dacht na over inkomgelden, de organisatiekosten, het personeel, milieukosten. Het culturele en nationale bewustzijn steeg, er was een toeristenboost²⁰². Voor ons is vooral wat ze vertelt over de gevolgen voor de plaatselijke bevolking hier interessant. Het staft de bevindingen in *Vooruit*. Als 'baten' ziet ze hoe de inwoners van de regio betere voorzieningen krijgen en uitgebreidere ontspanningmogelijkheden ontstaan. De tewerkstelling stijgt, doch dit is meestal een tijdelijk effect. Het dagelijkse leven echter wordt duurder, hoewel men mag aannemen dat de prijzen een tijd na het evenement uiteindelijk opnieuw zullen dalen. Veel van de kosten van de tentoonstelling worden ook afgewenteld op de inwoners door middel van verhoogde belastingen²⁰³. Een ander nationaal probleem is dat de centrale regering zich gedurende een aantal jaren enkel op de betreffende regio gaat richten en dat de anderen verwaarloosd worden. In die lijn denken we ook aan de klacht dat geld dat naar de tentoonstelling gaat, geld is dat niet aan sociaal werk wordt besteed²⁰⁴.

Concluderen we dat massaconsumptie haar intrede deed op de tentoonstelling en dat ironisch genoeg consumptie voor de inwoners van de tentoonstellende steden tijdelijk iets moeilijker werd door de wereldfoor.

²⁰² GIELIS, K., Olympische spelen - Wereldtentoonstellingen: impact op de economische regionale ontwikkeling, Leuven, KUL; Faculteit economische en toegepaste economische wetenschappen; Departement toegepaste economische wetenschappen, 1993, 141p.

²⁰³ ibid., p.64.

²⁰⁴ ibid., p.74.

► Synthese, analyse en vooruitblik

De tentoonstelling werd in deze periode geen plaats waar alle proletariërs aller lande zich verenigden en een onderonsje hielden. Het bleef een zeer burgerlijke bedoening. Toch volgde een zeer geleidelijke democratiseringstendens. De tentoonstelling was niet *enkel* meer weggelegd voor de meer begoeden van de maatschappij. Langzaamaan kon de kleine man ook steeds vaker (\neq en masse) de tentoonstelling bezoeken. Door verbeterde condities werd het makkelijker om de foor te bezoeken (o.a. door de betere lonen, bredere vereniging). Er werden initiatieven opgericht om ook arbeiders te laten meeprofiteren van de tentoonstelling. Dit omdat men de arbeider technische kennis wilde bijbrengen en zo de productiviteit wilde verhogen. Dit volgens sommigen net omdat men credo's van vlijt en rust wilde opdringen via de verschillende paviljoenen of (hier komen we op terug) omdat men steeds vaker het samengaan van arbeid en kapitaal wilde inlepen bij bezoekers van meerdere lagen. Sommige groepen wilden de arbeider via de tentoonstelling moraliteit en zedelijkheid bijbrengen. Een ander motief voor deze initiatieven is dat men met een breder publiek meer inkomsten kon verkrijgen (de arbeider werd ook steeds meer als consument gezien). Het gaat om een samengaan van verschillende verklaringen, waarvan we er sommige nog verder zullen belichten. Buiten deze democratisering wat betreft toegankelijkheid verbreedde ook de rol die de arbeider-bezoeker kon spelen op de tentoonstelling. Ze werd van arbeider-leerling tot arbeider-toerist. Niet enkel de machinehal werd bezocht. Men trok niet alleen ter verbetering van de persoonlijke productiviteit naar de foor. Of men dat nu wou of niet de volksklasse ging zich, in een periode waar massa-amusement aan de orde kwam, ook steeds meer amuseren op de foor.

VI. Het preïndustriële dorp

Voor we via een omweg straks bij de industriële onderdelen en het Sociaal Paviljoen van de werltdtentoonstelling belanden, willen we graag eerst focussen op wat we hier duiden als de preïndustriële paviljoenen. Deze paviljoenen geven ons opnieuw de mogelijkheid om te reflecteren over de arbeider en de sociale kwestie op de tentoonstelling. Uiteindelijk zullen we deze onderdelen ook kunnen duiden in het verhaal van een sociaal veranderende maatschappij waar ondanks democratiseringen en verbeteringen nog veel werk aan de winkel was. Ze zullen opnieuw een uiting zijn van een maatschappij in beweging. We behandelen eerst het Kongolese dorp op de tentoonstelling en bekijken vervolgens de tendens om terug te grijpen naar het verleden op de wereldforen.

*Ze kunnen zichzelf niet vertegenwoordigen, ze moeten vertegenwoordigd worden*²⁰⁵.

1. De negerhut en de werkmanskolonie

Waren er parallellen tussen de Kongolezen en de arbeiders in maatschappij en tentoonstelling? Voelden de arbeiders enige verbondenheid met de Kongolezen?

1.1. Antropologische visie op de ander

Het eerste Belgisch antropologisch instituut ontstond in 1882. *De Société d'Anthropologie de Bruxelles* (SAB) richtte zich aanvankelijk, naar Frans model, vooral op de fysieke antropologie. Een tak waarbij men de mens op basis van fysieke parameters categoriseerde (vaak in termen van ras). De fysieke kenmerken werden ook stevast gekoppeld aan bredere sociaal-psychologische kenmerken²⁰⁶. Voorloper met de welluidende naam Jean-Baptiste-Julie d'Omalius d'Halloy vertrok vanuit de superioriteit van het 'zelf'. Zo zou hij proberen de hele wereldbevolking op te splitsen in verschillende rassen, takken, families en volkeren. Deze geoloog besloot dat het blanke ras met zijn mooi geproportioneerd gezicht, fijne lippen en grote ogen het hoogst stond op de ontwikkelingsladder. Ook binnen het blanke ras werden opdelingen gemaakt. Deze stroming kwam aanzetten met de term degenererende rassen. Vlamingen of Walen, criminelen, fysiek misvormden, arbeiders (!) en gekoloniseerden; allen vormden ze *de ander*²⁰⁷. Al deze groepen vertoonden overigens vaak ook nog eens gelijkaardige fysieke en morele kenmerken. Deze overlappende categorieën vormden een tegenstelling tegenover het burgerlijke *zelf*. Aan het darwinisme werd door sommigen een mouw gepast door te stellen dat iedereen inderdaad van de aap afstamde, maar dat sommigen, met name deze minderwaardige rassen, zich toch nog dicht bij dit oerstadium bevonden. Prehistorische culturen, arbeiders, dieren en Afrikanen, allen stonden volgens de vergelijkende methode op hetzelfde niveau²⁰⁸. In een studie over de Hottentotten geschreven door ene Lombroso en gepubliceerd in het *Bulletin* van SAB werd dieper ingegaan op hun *typische* steatopygie (een opeenhoping van vetweefsel op de billen). Hij trok, met oog op een *beter* begrip de parallel tussen dit verschijnsel, de bulten van kamelen en zeboes en vergeleek

²⁰⁵ SAID, E., *Orientalism*, New Delhi, Penguin books India, 2001, p.25.

²⁰⁶ COUTTENIER, M., *Congo tentoongesteld*, Leuven, Acco, 2005, p.23.

²⁰⁷ *ibid.*, p.27.

²⁰⁸ *ibid.*, p.60.

daarop ook nog eens met de bochels bij werklui. Lombroso onderzocht verscheidene kruiers die een bolle rug kregen door het torsen van zware lasten²⁰⁹. Afrikanen, arbeiders, gehandicapten,... allen werden ze gezien als atavismen die konden helpen in de zoektocht naar een antwoord op vragen die de wetenschap al lang achtervolgde. Vanuit de westerse bevoorrechte positie werden niet-blanken als primitieven gezien. Dit primitivisme was ook aanwezig binnen de blanke samenleving. Bovenaan de hiërarchie stond de blanke, mannelijke, burgerlijke cultuur. Deze klasse, dit *ras*, stond hoger dan de meer natuurlijke (= primitieve = eerder achterlijke) lagen²¹⁰. Met de oprichting van de eerste posten in Kongo zou de Belgische antropologie de kans zien om meer informatie te verwerven over de Afrikaanse inheemsens. De kolonisatie zou echter niet meteen het ontstaan betekenen van wetenschappelijke missies naar het hart der duisternis. Niet via rechtstreeks contact, maar via teruggekeerde koloniale verkregen zij hun nieuwe *kennis*²¹¹. De fysieke antropologie zou steeds vaker en fundamentele tegen onoverbrugbare contradicties stoten. De theorieën waren vaak rechtstreeks in strijd met de ervaring. Fysieke categorieën bleken niet altijd voor iedereen geldig en ook de morele gevolgen die men eraan koppelde, schenen soms toch plots te sterke veralgemeningen te zijn. Evenwel zou deze invalshoek tot het einde van de negentiende eeuw niet verdwijnen²¹². Velen hielden er aan vast en probeerden halsstarrig hun gelijk te bewijzen. Het uitdoven van de fysieke antropologie zorgde er niet voor dat de kloven tussen *de verschillende rassen* gedicht werden. Ook de nieuwe onderzoeksvormen (etnografie werd populair)gingen niet uit van gelijkheid²¹³. De typisch menselijke eigenschap tot categoriseren (en de wetenschappelijke onderbouw die men zocht voor verschillen) is maar een aspect van de tendens tot veralgemening en vaak ronduit fantasie. Ook de wereldoor zou de weg naar een groter begrip niet tonen en de kloof niet dichten. Dit ondanks de *rechtstreekse* ontmoeting tussen de *hogere* laag en de *degenererende* arbeiders en Kongolezen.

1.2. Arbeiders kijken en Kongolezen voederen op de tentoonstelling

Al vanaf de eerste wereldtentoonstelling werd op de foor een Kongolese afdeling ingericht. In 1894 vond deze afdeling en vooral het negerdorp uitbreiding. Daar waar in 1885 slechts een

²⁰⁹ *ibid.*, p.59.

²¹⁰ *ibid.*, p.60.

²¹¹ *ibid.*, p.64.

²¹² *ibid.*, pp.77-80.

²¹³ *ibid.*, p.81.

kleine groep zwarten werd overgebracht uit hun geboorteland, zouden in 1894 zo'n 144 Kongolezen hun opwachting maken. Op de eerste wereldtentoonstelling was populair exotisme verre van afwezig. Maar daar waar de organisatoren in 1885 nog de indruk trachtten te wekken dat het met de komst der zwarten om een diplomatiek gebeuren ging, lag de nadruk in 1894 veel sterker op het spektakel²¹⁴. De rol bijvoorbeeld die stamhoofd Massala speelde op de eerste foor verdween volledig. De contacten tussen de Kongolezen en hoogwaardigheidsbekleders bleven uit. Ze werden nu nog vollediger vermaakt tot enkel tentoonstellingsobjecten. In 1897 maakten 267 Kongolezen hun opwachting. Op deze voorlopig laatste²¹⁵ tentoonstelling waar men Kongolese *living exhibits* tentoonstelde werd het niet anders.

Dit betekende niet het einde van koloniale *living exhibits*, andere landen voerden hun koloniale mee of kenden bezoekers uit den verre vreemde. De wereldfoor van Gent kende bijvoorbeeld het bezoek van Senegalezen. Ook op latere tentoonstellingen waren de mechanismen werkzaam die we hier beschrijven.

De spektakelwaarde primeerde en domineerde²¹⁶. Daar waar de koloniale tentoonstelling uit meer bestond dan enkel het negerdorp, dan enkel de komst van de koloniale (een etnografische verzameling, het aanschouwelijk maken van de economische voordelen van de kolonie,...) zullen we het hier vooral hebben over deze *levende onderdelen* van de tentoonstelling. De Kongolezen waren niet de enige *living exhibits*. Op de hier besproken tentoonstellingen zouden ook arbeiders opdraven. Men kan hierin een onderscheid maken tussen twee soorten arbeiders. Je had de arbeiders die we zullen bespreken bij de hal der machines. Deze arbeiders dreven bepaalde machines aan maar waren niet altijd even belangrijk voor de bezoekers of alleszins minder belangrijk dan de arbeiders die men an sich tentoonstelde (degenen die men bewust etaleerde en die de volledige focus op zich droegen). Het Paviljoen van de Huisnijverheid op de tentoonstelling van 1910 is een mooi voorbeeld. Binnen in het paleis kon de bezoeker kennis nemen van taken als borduren. Men kon een smid en vele andere beroepsgroepen aan het werk zien²¹⁷.

²¹⁴ DELVOU, M., *op.cit.*, p.96.

²¹⁵ In 1930 zal de trend om het publiek de Belgische kolonie *in real life* te laten bezichtigen heringezet worden.

²¹⁶ COUTTENIER, M., *op.cit.*, p.154.

²¹⁷ LANGUY, X., "Les grand thèmes des cartes postales de l'exposition", s.p.
(<http://users.telenet.be/expo1910/expofirst.html?htm/expothemes.html>)

1.3. Een vergelijkende analyse tussen de gerepresenteerde arbeiders en Kongolezen op de tentoonstelling

Hier maken we een vergelijkende analyse. Voor wat de Kongolezen betreft, gebruiken we vooral Couttenier als bron. De informatie over de arbeiders komt vooral uit onderzochte kranten.

1.3.1. Fysieke gelijkenis

Voor de foor van 1885 werden namaakthutten opgetrokken waarin de Afrikanen verbleven. Ze werden geacht ter vermaak van de bezoekers in dit negerdorp taferelen uit hun dagdagelijkse leven op te voeren²¹⁸. De daaropvolgende tentoonstelling werden ‘*inheemse*’ woningen gebouwd temidden van een tropische plantentuin vol palmbomen en bananenplanten. Prauwen voeren langs op de speciaal aangelegde vijvers, inclusief een kleine waterval en wat rotsen²¹⁹. (zie bijlage n°26 en 27). Ook in 1897 werden de zwarten in drie uit bamboe opgetrokken Afrikaanse dorpen in hun *natuurlijke* leefomgeving tentoongesteld²²⁰. De representatie van de arbeider was uiteenlopend. Vaak werden ze getoond als rader in een goed draaiende industrie. Er waren arbeiders te zien, maar het woord *etaleren* is hier vaak niet op zijn plaats. Men focuste niet eenzijdig op hen. Vooral het industriële proces waar ze deel van uitmaakten, stond in de schijnwerper. Vaak waren ze gewoon ook afwezig. Toch vonden we ook voorbeelden waarbij de fysieke representatie duidelijke overeenkomsten kende. Op de tentoonstelling van de huisarbeider kon men doorheen verschillende kamers wandelen om de arbeider zijn dagdagelijkse bezigheid te zien beoefenen (zie bijlage, n°28 en 29). Hun *natuurlijke habitat* werd nog sterker op de voorgrond geschoven door het optrekken van arbeidershuisjes buiten het paviljoen. Naast het Paviljoen van de Huisarbeid stonden kleine arbeidershuisjes. De toeschouwer kon binnen en rond deze huisjes onder andere een linnenwever van Heule-les-Coutrai zien. Er was het huis van de wapensmid van Luik met een duiventil op het dak. Naast dit huisje bevond zich de touwslager van Hamme²²¹.

²¹⁸ COUTTENIER, M., *op.cit.*, p.94.

²¹⁹ DELVOU, M., *op.cit.*, p.96.

²²⁰ COUTTENIER, M., *op.cit.*, p.154.

²²¹ LANGUY, X., “Les grand thèmes des cartes postales de l’exposition”, s.p.
(<http://users.telenet.be/expo1910/expofirst.html?htm/expothemes.html>)

1.3.2. Ondichtbare kloof

De voorzitter van het uitvoerend comité van de expositie te Antwerpen in 1885 rondde zijn speech ter ere van de opening der tentoonstelling als volgt af: *‘Mogen de volkeren, ooit verenigd door universele broederlijkheid,... alle op vreedzame wijze samenwerken aan de gemeenschappelijke belangen, zonder enige vorm van antagonisme, één enkele gemeenschap vormen... En deze wensen, Sire, zijn geen illusie. Op de Conferentie van Berlijn hebben ze algemene bijval ondervonden. Is het Grote Werk waarmee Uwe Majesteits naam onlosmakelijk is verbonden, immers niet gebaseerd op diezelfde pacifistische idee van Vrijheid en Eendracht?’* Deze toespraak vond echter nauwelijks aansluiting bij de werkelijkheid. Universele broederlijkheid was ver te zoeken in de toenmalige maatschappij. Het lot van de arbeiders en vele inwoners van de kolonies sloot niet aan bij deze rooskleurige redevoering. Ook op de wereltentoonstelling in datzelfde jaar bleef deze rede *‘holle fraseologie’*²²². De *werkmanskolonies* (deze term houdt zelf al een parallel in²²³) en de koloniale dorpen hadden alleszins al een grote gelijkenis. Ze stonden mijlenver verwijderd van de leefwereld van het leeuwendeel van de bezoekers.

*‘De wollenbewerksters, bijvoorbeeld, zaten daar mager, met een verdort aangezicht, met eenige katoenen prullen om het lichaam aan hunne bezigheid, terwijl tegenovergesteld, de jonge rijke paarkens, in fijne wollen en zijden kleederen gehuld, salons of bals bezoeken’*²²⁴.

Dat ook de ontmoeting tussen de westerling en de Kongolees er geen was van broederlijke gelijkheid ligt nog meer voor de hand. De kranten werden overstelpt met berichten over de vreemde gebruiken van dat primitieve ras. Hun anders zijn en enkel hun anders zijn werd in de verf gezet. Voor de meeste bezoekers van de tentoonstelling betekende Antwerpen 1885 de eerste kennismaking met de (inwoners van de) kolonie²²⁵. Ook zou slechts weinig gegoed lid van de burgerij al ooit een thuisarbeider hebben ontmoet. Beide ontmoetingen zouden in min of meerdere mate plaatsvinden in een sfeer van exotisme. Voor wat het koloniale negerdorp betrof, lag zeker na 1885 de focus op exotisch amusement. In ‘94 kwamen de zwarten

²²² DOOM, R., “De wereltentoonstellingen en de Koloniale propaganda”. IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), De panoramische droom: Antwerpen en de wereltentoonstellingen, Antwerpen, Antwerpen 93, 1993, p.201.

²²³ *‘De inhuldiging der Werkmanskolonie, in het Scheyvenpark, zal plaats hebben zaterdag 11 juni, ten 2 ½ ure namiddag, en die der turksche afdeeling, denzelfden namiddag, ten 4 ure’.* (S.n. *De Tentoonstelling te Brussel; inhuldigingen. Vooruit*. Vrijdag 10 juni 1910, n°159, p.6.

²²⁴ S.n. *De verkoopers van ‘Vooruit’ in de tentoonstelling van Brussel. Vooruit*. Donderdag 11 augustus 1910, n°221, p.3.

²²⁵ COUTTENIER, M., op.cit., p.91.

allemaal uit *'minder geciviliseerde'* gebieden. De zwarten hier waren exotischer, stonden nog verder van de toeschouwer, waren spectaculairder²²⁶. In het beste geval voelde men een soort aantrekking tot de *nobeles wilde*. Deze aantrekking had ook een seksueel kantje. De schaars geklede koloniale vormen vormden een uitzonderlijkheid in een periode waarin het naakt afbeelden van blanke vrouwen nog als een doodzonde werd beschouwd.

*'Vrijdag was er eene overgrootte menigte te Tervueren en het is of de blanken afscheid willen nemen van de Congolanders die weldra zullen vertrekken. De vrouwen vooral zijn nieuwsgierig, en men verklaart zelfs dat eenige Brusselsche mondaines hun hart heviger voelen kloppen voor dezen of genen chocolaadkleurigen doch welgebouwd zonnebroeder uit Congo'*²²⁷.

Een andere houding was er een van een soort angst. De primitieven vormden een soort schrikbeeld waar vaak net weer aantrekking vanuit ging. Alleszins speelde de ontmoeting zich af als een contact met de primitieve, exotische ander die behoorde tot een trap van de mensheid die gewoon wat achter zat op het westerse, blanke model of tot een fundamenteel achterlijk volk behoorde²²⁸. Bij het aanschouwen van de arbeider kunnen we ook exotisme veronderstellen. Het blanke arbeidersvolk stond misschien iets dichterbij de burgerij dan de *zwarte wilde*, toch was de kloof gigantisch en werd ze slechts zelden overbrugd. De burgerij voelde zich fundamenteel gescheiden van de arbeider en bevestigde dit ook in alles. Iedereen kent het ideaal van de bleke huid die gegoede vrouwen nastreefden om zich te onderscheiden van de grauwe arbeider. In de Belgische afdeling van Antwerpen 1885 bevond zich een replica van een koolmijn met donkere, lange gangen. Dit tochtje door een mijn maakte indruk: *'Men weet dat er niets te vreezen is en toch siddert men onwillekeurig'*. Er waren vrouwen die het er toch maar niet op waagden²²⁹. Dit demonstreert dat men de gevaren van het leven van de arbeider op sommige plaatsen toch enigszins tastbaar maakte. Maar we leren nog iets anders. Vrouwen en mannen uit de gegoede klasse gingen even kijken hoe het was om arbeider te zijn. Ze sidderten erbij. Dat er bij velen een vorm van plezier zou komen kijken bij dit andere, gevaarlijke, vreemde leven is niet zo onwaarschijnlijk. Ook het zien van het ganse industriële leven (machinehal) dat voor veel arbeider dagelijkse kost was, was een vorm van exotisme. Vreemde vruchten als bananen, het binnenpiepen in het huisje van een arbeider, wild dansende primitieven, het aanschouwen van een weefmachine in werking, het was een

²²⁶ DELVOU, M., *op.cit.*, p.98.

²²⁷ S.n. *Het vertrek der Congoleezen. Het Laatste Nieuws*, Zondag 29 augustus 1897, n°241, p.1.

²²⁸ COUTTENIER, M., *op.cit.*, p.60.

²²⁹ S.n. *Wereldtentoonstelling van Antwerpen. Vooruit*, Donderdag 11 juni 1885, n°117, p.3.

wereld die de hunne (dit gold voor het grootste deel van de bezoekers) niet was en die verbazing, afschuw en amusement opriep.

1.3.3. De passiviteit van de tentoongestelde

1.3.3.1. De monddode gerepresenteerd

‘Ze kunnen zich niet vertegenwoordigen, ze moeten vertegenwoordigd worden’.

Dit citaat uit het werk van Said²³⁰ is ook toepasbaar voor besproken groepen op de wereldoor. Said toont aan dat tussen *het Oosten* en *het Westen* in de literatuur (zowel in de wetenschappelijke literatuur als in fictieverhalen over dit Oosten) consequent een onwezenlijke tweedeling werd en wordt opgetrokken tussen *wij* en *zij*. Zij zouden fundamenteel anders zijn. De ander wordt overstelpt met stereotype beelden en kenmerken. Het Oosten was/is primitief, agressief en seksueel ongeremd. De oosterling vervalt tot een sheherezade, tot een cliché, tot een schim van zichzelf of tot een compleet fout beeld. Hetzelfde deed zich voor op de werltdoontoonstelling. Voor de koloniaal is dit makkelijk aan te tonen. Illustratief was de omheining die de zwarten van de blanke bezoeker scheidde²³¹. Aan de ene kant stond de blanke westerling, aan de andere kant de zwarte primitief. Contact tussen beiden werd vermeden. De ideologische scheiding werd nog eens veruitwendigd en versterkt in de praktijk. De tentoontoonstelling gaf zogezegd een waar beeld van de Kongolees en zijn *toestand*. Een gids door de tentoontoonstelling beschreef hoe de *‘wijk der Zoeloes, de Egyptische wijk, het grootsch Diorama van Congo en daarnaast het dorp uit Congo, bewoond door echte Congolanders’* hen *‘een volmaakte nabootsing voorstelt van het leven in die verre streken nu door zoo nauwe banden aan België verbonden’*²³². Deze volledigheid is echter aan nogal wat kritiek te onderheffen. Het volledige beeld van de zwarte bestond uit een primitief achter een omheining die zijn dagdagelijkse bezigheid uitvoerde d.w.z. die een toneeltje opvoerde ten believen van het publiek. Zoals we al meermaals illustreerden, zag het publiek hen niet als veelledige personaliteiten maar als exotismen. Een bordje weerhield hen ervan om de *‘Congolanders’* nootjes toe te werpen²³³. Enkel in 1885 kunnen we zeggen dat de Kongolees nog enige stem had. Koning Masala en zijn gevolg werden ontvangen door de

²³⁰ SAID, E., *op.cit.*, p.25.

²³¹ COUTTENIER, M., *op.cit.*, p.155.

²³² MOERMAN, L; COMBAZ, G., Anvers et l'exposition universelle de 1894 = Antwerpen en de werltdoontoonstelling van 1894 = Antwerp and the universal exhibition of 1894 = Antwerpen und die Weltausstellung von 1894, Brussel, E. Lyon-Claesen, 1894, p.113.

²³³ COUTTENIER, M., *op.cit.*, p.155.

koning en hoge pieten²³⁴. Ze waren ook maar met twaalf wat hun individualiteit misschien vergrootte. Al waren deze ontmoetingen er ook toen geen tussen gelijken en fungeerden ze ook al als gekooiden waarnaar het publiek aapje kwam kijken. Op sommige plaatsen in het Sociaal Paviljoen (zie verder) werd de arbeider een actievare rol toegedicht. Ze werden niet zozeer vertegenwoordigd maar gingen zichzelf vertegenwoordigen of werden ten minste vertegenwoordigd door afgevaardigden waar ze achter stonden. Ze waren niet meer enkel de naamloze kracht die de machine bediende en zelfs niet meer de vreemde, grauwe katoenspinsters. Ze onderscheidden zich hier van de Kongolezen doordat hen een stem werd geschonken. Ze konden zelf spreken en verwierden van mysterieuze sheherezades die men kon kneden naar eigen wil tot een groep waaraan men niet zomaar voorbij kon gaan en waarmee rekening moest worden gehouden. Niet dat de arbeider altijd zo'n luide stem kreeg. We mogen nooit uit het oog verliezen dat de wereldtentoonstellingen er ook –en blijvend- waren om te kunnen uitpakken met de economische vooruitgang, ter meerdere ere en propaganda van de industrie. De arbeider werd vaak ook op een andere manier monddood gemaakt. Hij was op vele plaatsen namelijk gewoon afwezig of onbelangrijk. Ook zou de stem van de arbeider vaak niet luid genoeg klinken om kloven te dichten. Maar waar de arbeider op bepaalde plekken van de tentoonstelling nog de nadelen van of een uitweg kon tonen uit het kapitalistisch proces zoals het toen werd georganiseerd of men alleszins de positieve kanten van sociale verbetering belichtte (komen we nog op terug), werden de nadelen van het kolonialisme verborgen achter zwarten die om muntjes doken. Er was geen plaats voor een antikoloniale kritiek op de tentoonstelling. Om dit onderdeel af te sluiten wouden we nog opmerken dat alleen al het feit dat men enkel brave, meegaande Kongolezen selecteerde ervoor zorgde dat men sowieso al een vertekend beeld van de bevolking kreeg. Ook wat de arbeiders betrof, die toch al in belangrijkere mate (maar nog niet volledig) zichzelf representeerden, was deze groep geen volledig monster van de maatschappij (zie verder).

1.3.3.2. Over de mogelijkheid tot leren en volksverheffing

De sociaalgerichte partijen hadden beiden tot doel de arbeidersbevolking op te voeden. Dit was een thema dat we door heel deze thesis frequent terugvinden. Er was het socialistische project tot *beschaving* van de proletarische achterban²³⁵. Ook de christen-democratische partij

²³⁴ *ibid.*, p.94.

²³⁵ WITTE, E; NANDRIN, J; GUBIN, E; DENECKERE, G., *op.cit.*, p.471.

wilde de arbeiders *opvoeden*. Deze tendens zien we onder andere terug op de tentoonstelling in de congressen om alcohol te vermijden, in de strijd tegen de boksmatch, ... Op de tentoonstelling zien we duidelijk de strijd voor de volksbeschaving weerspiegeld. Ook de koloniale beschavingsdrang werd geïllustreerd op de tentoonstelling. Het hele project was er op gericht om te tonen hoe de kolonialeen nood hadden aan beschaving. Vanuit een ontwikkelingsdenken zou de westerse beschaving de zwarte tonen hoe alles moest en hoorde. Twee maal werden de *degeneratieve rassen* neergezet als op te voeden groepen.

Bij beide partijen heerste in sommige groepen twijfel over de mogelijkheid tot opvoeden van deze partijen. Volgens sommigen konden de degeneratierassen niets leren ondanks de tegenwerping van sommigen dat de Kongolezen slimmer zouden zijn dan andere Afrikaanse volkeren. Ook de arbeiders zouden hun boerse gewoontes eigen aan hun ras niet achter zich kunnen laten. De stellingen van rasdenkers zouden echter langzaamaan verworpen raken²³⁶.

1.4. De arbeider tegenover de koloniaal

Er zijn dus gelijkenissen maar ook wel wat verschillen te vinden rond de representatie van arbeiders en Kongolezen op de werelddtentoonstelling. Toch zouden we misschien ergens kunnen vermoeden dat beide *onderdrukten* zich met elkaar verbonden voelden. De kloof tussen het werkvolk en de inwoner van de zwarte kolonie was echter even groot als tussen de Kongolezen en de blanke burgerij. Laat staan dat arbeiders verwanten zagen in degenen die in vele artikels wel vermeld werden als hun *zwarte broeders*. Integendeel zelfs. De socialistische kranten zouden de Kongolezen op de eerste werelddtentoonstelling zeker niet enkel vriendelijke woorden gunnen. Racisme en jaloezie leken schering en inslag in de berichtgeving van *Vooruit*. Ook voor de christelijk geïnspireerde arbeiders vervielen de Kongolezen tot exotische rariteiten.

1.4.1. Politieke visie op de Kongo

Zowel de katholieke als de liberale partij steunde de Kongopolitiek van hun vorst zeker niet voor de volle honderd procent. Ze vreesden de financiële kost en de gevolgen voor de Belgische neutraliteit die de uitstap zou hebben. Leopold II was echter niet te houden en zocht

²³⁶ DOOM, R., “De werelddtentoonstellingen en de Koloniale propaganda”, IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), *op.cit.*, p.201. / WITTE, E; NANDRIN, J; GUBIN, E; DENECKERE, G., *op.cit.*, p.471.

de steun voor zijn Kongo-Vrijstaat elders. Radicale liberalen en christen-democraten zouden tot 1906 negatief staan tegenover het kolonisatieproject. Wanneer de socialisten in 1894 parlementaire vertegenwoordiging verkregen, zouden ook zij zich keren tegen het koloniale beleid. De andere partijen stonden minder eenduidig tegenover de kolonie²³⁷. Een groot deel van de Belgische bevolking kon amper het hoofd boven water houden. De socialistische pers trok vooral in dit kader van leer tegen Leopold II en zijn Kongo. Het project werd gezien als verspilling van geld dat men zeer goed kon gebruiken om het lot van de arbeiders in eigen land te verbeteren, om de werkloosheid te bestrijden²³⁸. Deze houding zien we ook weerspiegeld in het fulmineren door *Vooruit* tegen de bezoekende Kongolezen van 1885.

1.4.2. De Vooruit en koning Masala

De *Vooruit* beschreef op zaterdag 16 mei 1885 de aankomst van ‘onze broeders’ uit den Kongo. De zwarten brachten een aantal dieren en voorwerpen uit hun land mee. Men berichtte dat er een koning bij was. Verder werd vermeld dat diezelfde koning Masala tegelijk een sigaar en een sigaret rookte. Al snel maakte *Vooruit* de vergelijking met hun eigen slokop-koning²³⁹. De krant meldde benieuwd te zijn om ‘onze nieuwe broeders’ eens van nabij te zien. Men leek positief over de komst van de Kongolezen. Maar men zag ze niet echt als gelijken en zeker niet als medestrijders in de hang naar ontvoogding en rechten. De nieuwsgierigheid en oog voor rariteit illustreert nogmaals duidelijk de zwang naar het vreemde, naar exotisme. Al gauw echter kwamen er eerder bitsige commentaren op het verblijf van de Kongolezen. De burgerbladen voerden na de komst der Kongolezen een felle polemiek over het feit dat de twaalf aanwezige Kongolezen te veel en te dicht opeen moesten leven en dat men niet genoeg aandacht besteedde aan hun gezondheidstoestand. De Kongolezen zouden te weinig leefruimte krijgen en de behandeling zou te wensen over laten. *Vooruit* echter noemde deze hetze ‘ongehoord en ronduit burgerlijk’. Men fulmineerde heftig tegen deze ‘liefde voor een dozijn zwarten’. De arbeiders waren er namelijk veel slechter aan toe. Naar hen kraaide echter geen haan.

‘...en als de socialisten vragen om de jonge meisjes en vrouwen uit de mijnen te laten, waar de gestadige omgang met de mannen in donkere gangen tot zedeloosheid aanzet, zijn wij de slechteriken, als wij een wet vragen tegen den kinderarbeid, wil men er niet van hooren, als

²³⁷ DELVOU, M., *op.cit.*, pp.106-107.

²³⁸ COUTTENIER, M., *op.cit.*, p.93.

²³⁹ S.n. *Wereldtentoonstelling van Antwerpen. Vooruit*. Zaterdag 16 mei 1885, n°96, p.2.

*wij gezonde werkmanshuizen eischen, laat men ons naar den weerlicht loopen of neemt men de plannen aan voor cités, in wier duivenpieren men zich noch roeren noch keeren kan*²⁴⁰.

Men vond de aanklacht ook volledig onterecht. Er werd op gewezen dat de ‘*Congolanders*’, ‘*naar het schijnt*’ vier kamers ter beschikking kregen. Ze zouden logeren op de tweede toren ‘*van een der forteressen*’. Men herbergde de Kongolezen juist boven de bakkerij zodat ze het altijd warm zouden hebben. Dit kritische artikel besloot met een beschrijving van de vreemde grillen van de Kongolezen. Ze deden gewoon hun zin, en *hun zin doen* stond vaak synoniem voor schandelijk gedrag.

*‘De Congolanders willen wel met lepels en vorken eten; alsook sletsen dragen, die zij dikwijls uitdoen om barevoets te loopen. Van rokken willen de vrouwen niet weten en de mannen hebben schrik van eene onderbroek; hoogstens willen zij wollen schorten dragen. Het schijnt dat men al de moeite der wereld heeft gehad om hen er toe te krijgen zich te wassen*²⁴¹.

Hier blijkt de relativiteit van het al. Men wenste gelijkheid en dichtung van de kloof tussen de klassen. Verder dan de eigen groep ging het ontvoogdingsdenken als idee echter niet. Men verweet de burgerij de koloniale te vertroetelen. Vrouwen uit de gegoede klasse gingen zich inzetten voor die ‘*Congolanders*’, aan liefdadigheidswerk doen. Ze gingen geld inzamelen ten voordele van de zwarte bezoekers.

*‘Daar worden door de rijke dames potlooden, papier enz. ten hunnen voordele verkocht en geheel dikwijls loopt een onzer ‘freulen’ met eene negerin aan de arm, aldus haare aanbiedende. Wat comedie! Met zwarten aan den arm loopen en op de arme Belgen spuwen of hen verachten! Ziedaar de logiek onzer aristokratie*²⁴².

De antikoloniale *Vooruit* vond de houding van de burgerij maar hypocriet. Ze roofden hun land leeg, stalen hun grond, bezittingen en vrouwen. Deze laatsten werden de bijzitten der beschavers. Ze stelden schandelijk gedrag in de Kongo zelf maar gingen de twaalf gezanten plots behandelen als koningen. (*En zeggen dat die kerels (die schandelijk gedrag stellen), de oogen ten hemel heffen, of schreeuwen als varkens die men keelt, als wij hier de schoolsoep en verplichtend onderwijs eischen voor onze kinderen en dat zij protesteeren in naam van de vrijheid van den huisvader en de schoone ziel van het kind*²⁴³.) De Kongolezen maakten

²⁴⁰ S.n. *Wereldtentoonstelling van Antwerpen. Vooruit*. Vrijdag 22 mei 1885, n°101, p.2.

²⁴¹ S.n. *Wereldtentoonstelling van Antwerpen. Vooruit*. Vrijdag 22 mei 1885, n°101, p.2.

²⁴² S.n. *Wereldtentoonstelling van Antwerpen; Het paviljoen der Congoleezen. Vooruit*. Woensdag 8 juli 1885, n°140, p.2.

²⁴³ S.n. *In Congo; Hoe men de negers beschaaft.- Niet twijfelachtige getuigenis.- Het familieleven der beschavers. Vooruit*. Donderdag 1 november 1894, n°238, p.1.

busreizen, mochten naar de zoo en het circus²⁴⁴, ze ontmoetten hoogwaardigheidsbekleders, tot de koning toe²⁴⁵.

‘Dat de Congolanders de plooiën uit hunnen leven hebben gelachen, hoeft bijna niet gezegd te worden. De clowns en de tuimelaars vonden het meest bijval. De artiesten drukten de hand van den hoofdman der Basokos, Schwabelé die ze op de armen goed overtastte om zich te overtuigen dat het wel menschen waren. De olifanten verwekten opziens. De zwarten kennen die dieren enkel door de verwoestingen die zij in Congo aanrichtten. Ook groeide hunne verwondering aan wanneer zij de kunsten zagen door die kolossen verricht’²⁴⁶.

Niet dat we hier een Lombrosiaanse link willen leggen tussen Kongolezen en dieren, toch merken we hier op dat we tegenover de dieren op de tentoonstelling een gelijkaardige reactie waarnemen. We kunnen de houding tegenover dierenwelzijn doorheen de exposities op twee manieren aantonen aan de hand van de tentoonstelling. Ten eerste kwamen vanuit de ‘burgerbladen’ klachten tegenover enkele misdaden tegen het welzijn van het dier. Zo lezen we in *het Laatste nieuws* over een ezeltje in de straat van Caïro waarop de toerist voor enkele centiemmen een tochtje kon ondernemen door de hoven van de tentoonstelling. ‘Maar, waar de vreugde ophoudt’ zo waarschuwde men, ‘dat is, waar de mishandeling van de ezels begint’. Vele van de drijvers zouden ongemeen hardhandig met de dieren omgaan. ‘Sommige drijvers hebben er een handje van om de arme dieren zoo onbarmhartig af te rossen dat men de oogen afwendt om deeze brutaliteiten niet te moeten aanschouwen’. De krant verzocht de tentoonstelling om een einde te stellen aan de ‘de afbeuling van de Egyptische langoren²⁴⁷’. *Het Volk* bestreed dan weer de stierengevechten die plaats vonden op de tentoonstelling van 1894. Uiteindelijk werd een regeling getroffen die toch nog niet aan de voorwaarden van de krant voldeed. Er kwam een reglementering. De beboeting bij het schaden van de wet lag enkel niet hoog genoeg (130 fr.), zodat sommigen toch maar beslisten enkele stieren te doden bij de spelen: ‘Had men het eenvoudig verboden, dan was de deur gesloten voor alle verder misbruik²⁴⁸’. Ondanks de commentaren die er kwamen op de tentoonstelling als zijnde dieronvriendelijk of alleszins op de voor als onderbrenger van dieronvriendelijke praktijken bood de tentoonstelling ook een plaats voor een welwillende houding tegenover het dierenwelzijn. Zo werden er congressen gehouden ter verbetering van het dierenwelzijn. In

²⁴⁴ COUTTENIER, M., *op.cit.*, p.95.

²⁴⁵ *ibid.*, p.94.

²⁴⁶ S.n., s.n. *Het Laatste Nieuws*. Zondag 3 juni 1894, n°154, s.p.

²⁴⁷ X. *Wereldtentoonstelling van Antwerpen; Straat van Kairo*. *Het Laatste Nieuws*. Vrijdag 25 mei 1894, n°145, p.1.

²⁴⁸ FELIX. *Brief uit Antwerpen (van onzen briefwisselaar)*. *Expositie nieuws*. *Het Volk*. Donderdag 13 september, 1894, n°216, p.2.

Luik bijvoorbeeld vond *'het internationaal congres ter bescherming der dieren'* plaats. Een honderdtal afgevaardigden gingen praten over de bescherming van de trekdieren en over het verzenden van vee²⁴⁹. De socialisten morden sterk over deze opschuddingen. In 1905 ontstond commotie wanneer *'menschenvrienden'* op bruggen plakaten aanplakten met het opschrift *'Behandelt de Werkers met zachtheid'*. Deze positioneerden ze net onder enkele affiches met de slogan: *'Behandelt de dieren met zachtheid'*. Het cynisme van de actie was duidelijk. Ene Antony die dit verhaal berichtte, schreef als volgt:

*'Al die leveraars der honden –en paardenzaak hebben steeds in den waan verkeerd dat de nuttige menschen (werkers) geene bescherming noodig hadden; die weten niet eens hoeveel kinders er stillaan vermoord worden in de ongezonde fabrieken; ja, die elegante heerkens en juffertjes achten het wel noodig dat hun troetelhondjes een kleedje dragen om zich tegen de onaangenaamheden van het klimaat te beschermen, maar diezelfde hommels kijken er niet eens naar of het wichtje van den arbeider wel een hemdeken heeft om zijne naaktheid te dekken'*²⁵⁰.

Men vond de commotie die ontstond rond het ezeltje van Cairo of de stierengevechten ongepast en typisch burgerlijk. De arbeider verhongerde en de burgerij kloeg om een ezeltje (merk de duidelijke parallel op met de houding tegenover de Kongolezen en hun *dames protectrices*). Het congres ter bescherming der dieren werd becommentarieerd met een *'wanneer zien wij er een houden ter bescherming der menschen'*²⁵¹.

Merken we finaal op dat de commentaar van *Vooruit* een eenzijdige commentaar was. Er waren voor de *'Congolanders'* heel wat nadelen verbonden aan hun bezoek aan de tentoonstelling. Sommigen overleefden hun reis zelfs niet.

*'De heerschende koude doet veel nadeel aan de Congolanders alhier. Velen van hen zijn nog ziek geworden. De Zoeloes wederstaan beter aan de guurheid van het weder en zetten hunne dansen en krijgsgezangen voort in hun Adamskostuum'*²⁵².

*'Twee Congoleezen welke tijdens den overtocht ziek geworden waren, zijn in het gasthuis van Stuyvenberg overleden. Zij werden woensdag morgend begraven. De toestand der drie andere zieken is betrekkelijk goed. Onder deze is eene getrouwde'²⁵³ vrouw van 15 jaren oud'*²⁵⁴.

²⁴⁹ S.n. Luik. *Vooruit*. Woensdag 30 augustus 1905, n°241, p.3.

²⁵⁰ Antony. *Uit Luik; opschudding*. *Vooruit*. Vrijdag 12 mei 1905, n°132, p.2.

²⁵¹ S.n. Luik. *Vooruit*. Woensdag 30 augustus 1905, n°241, p.3.

²⁵² S.n. Antwerpen. *Congolanders*. *Het Laatste Nieuws*. Woensdag 23 mei 1894, n°143, p.3.

²⁵³ Het kan zijn dat het niet de bedoeling was, toch lijkt ons de vermelding dat het om een getrouwde vrouw van 15 jaar ging niet enkel neutrale informatie. Bedoeling of niet, het ligt bewust of onbewust weer in de lijn van het exotisme en zal vele lezers in het oog gesprongen zijn en een waardering aan hen hebben ontlokt.

²⁵⁴ S.n. Binnenland; Antwerpen. *Het Volk*. Vrijdag 18 mei 1894, n°113, p.4.

Ook door de arbeiders werden de Kongolezen als primitief en achterlijk bekeken. Dat ze, zoals we aantoonden in het kader van de tentoonstelling, in sommige opzichten op elkaar leken, ontging hen. Om af te sluiten zeggen we dat de tentoonstelling de Kongolezen uiteindelijk, misschien zelfs in tegenstelling tot de arbeidersklasse (dat is wat we hier onderzoeken), ondanks de commentaar van *Vooruit* meer kwaad dan goed deed.

Als men zich in een der oude herbergen van Oud- Antwerpen neerzet, wees overtuigd dat de stoelen spijkers hebben, want men blijft er vastgenageld, om al de schoonheden te bewonderen' zegde ons een redacteur van de Kolnische Zeitung.

Het Laatste Nieuws 1894²⁵⁵

2. De oude stad

Hoe kunnen we de historische dorpen lezen als een uiting van de ongenoegens van een maatschappij op wankele pijlers?

2. 1. Schets van het fenomeen

Op de Parijse tentoonstelling van 1889 bracht men de Franse revolutie tot leven. Figuranten namen de *Bastille* opnieuw in en men herleefde de gebeurtenissen rond *La Tour du Temple*. In Chicago trok men in 1893 ter gelegenheid van de expo Ierse en Duitse dorpen op, die de vele immigranten die van daaruit naar Amerika trokken onder de aandacht brachten²⁵⁶. Ook op de Belgische tentoonstellingen zou men, en in grotere mate, teruggrijpen naar het verleden. In augustus 1892, twee jaar voor de tweede expo op Belgisch grondgebied, trok een stoet door Antwerpen. De Belgische Academie van Oudheidkunde verbeeldde naar aanleiding van haar vijftigjarig bestaan de optocht van de Rederijkerkamers. Deze trokken uit ter gelegenheid van het Landjuweel van 1561. De groepen en wagens, de muziek en de vaandels lokten honderdduizenden toeschouwers. Door de grote bijval dat dergelijk spektakel oogstte, rees de idee om dergelijk schouwspel op de wereldtentoonstelling van 1894 over te doen. Uiteindelijk kwam men tot het besluit om een wijk van het Antwerpen uit de zestiende eeuw uit te beelden. Daar zou het leven en werk uit deze tijd worden vertoond, vervlogen feesten uit deze eeuw zouden het geheel opluisteren²⁵⁷. Deze wijk zou de climax van de tentoonstelling gaan vormen. De vrees dat de machine- en nijverheidshal niet meer zouden volstaan om de honger van het publiek te stillen, zorgde voor merkwaardige nieuwigheden als de eerder beschreven optredens, circussen, alsook voor afdelingen waar preïndustriële samenlevingen de hoofdrol speelden. We beschreven reeds de koloniale afdelingen. Hieronder ressorteerde ook Oud

²⁵⁵ HOSTE, J. *Nagalm der Plechtige Opening van de Wereldtentoonstelling te Antwerpen*. Het Laatste Nieuws. Maandag 7 mei 1894, n°127, p.1.

²⁵⁶ CAPITEYN, A., op.cit., p.153.

²⁵⁷ ROOSES, M., Oud Antwerpen, Brussel, Lyon-Claesen, 1894, pp.5-6.

Antwerpen²⁵⁸. Ook de volgende tentoonstellingen brachten hun verleden. Er was Bruxelles-Kermesse in 1897, Parijs volgde met Vieux Paris in 1900. Na Vieux Liège, en opnieuw Bruxelles-Kermesse op de foor van 1910, werd in 1913 Oud Vlaendren opgetrokken²⁵⁹.

Normaal keert men bij dergelijke evocaties vooral terug naar de Middeleeuwen wanneer Vlaanderen haar meest glorieuze periode kende. We lezen in een recent artikel in de Morgen (zie bijlage, n°30) hoe de *Herald Tribune* op haar beurt een artikel wijdde aan mensen die vandaag de dag de Middeleeuwen naspelen. Als uitleg wijst men naar de idee dat we het 'kneusje van Europa' zijn en dat we daarom terugkeren naar een meer glorieuzere periode uit onze geschiedenis. 'Toen Brugge en Antwerpen belangrijker waren dan Londen en Parijs, en de hele wereld jaloers was op Jan Van Eyck en de andere Vlaamse Primitieven²⁶⁰'. Ook de zestiende eeuw echter, een soort van overgangperiode tussen Middeleeuwen en Nieuwe tijd, was op vele vlakken nog een gouden eeuw voor Vlaanderen. In Antwerpen trok men ter gelegenheid van de foor zestiende-eeuwse dorpen op²⁶¹. Voor de evocatie van het Brusselse verleden trok men huisjes op uit de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw die omringd werden door een muur die de versterking van Brussel weergaf²⁶². De tentoonstelling van Gent refereerde naar de zestiende eeuw en ook vaak naar de late Middeleeuwen. De wereldtentoonstelling betekende de inhuldiging van het standbeeld van de gebroeders van Eyck in de Limburgstraat in Gent. Luik ging terug naar de twaalfde en dertiende eeuw en bouwde onder andere een campanile en een gotische kathedraal. De *Sacristie de Léau* uit de dertiende eeuw werd nagebouwd. Ook een *Hotel de Ville* gebouwd eind vijftiende eeuw herrees²⁶³. Oud Antwerpen bestond uit bouwsels die gedurende de tentoonstelling bewoond werden door 'poorters' en 'poorteressen²⁶⁴'. Een kanaal, bruggetjes, bomen, lantarenpalen en gekostumeerde figuranten bliezen leven in Oud-Vlaendren²⁶⁵. Het punt is duidelijk, men refereerde naar een vroegere glorieuze periode.

'Nauwelijks heeft men eenige stappen gezet binnen de aloude poort met ophaalbrug, die toegang verleent tot dit Vlaamsche Pompeïa, of men waant zich eeuwen teruggevoerd, in dit midden van oude gebouwen, huizen met afdaken, trapgeveltjes of spitse bovengevels,

²⁵⁸ DELVOU, M., *op.cit.*, pp.94-95.

²⁵⁹ CAPITEYN, A., *op.cit.*, p.153.

²⁶⁰ JV. *Middeleeuwen naspelen is Belgische passie, beweert 'Herald Tribune'*. *De Morgen*. Donderdag 5 april 2007, s.p.

²⁶¹ ROSSEL, E. (ed.), *op.cit.*, p.103.

²⁶² *ibid.*, p.106.

²⁶³ DREZE, G., *Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de Liège 1905. Histoire complète de l'Exposition de Liège*, Liège, imp. Aug. Bénard, 1905, p.424(vol I).

²⁶⁴ THIJS, A., "Oud Antwerpen 1894, een burgerlijke droomwereld", IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), *De panoramische droom: Antwerpen en de wereldtentoonstellingen*, Antwerpen, Antwerpen93, 1993, p.259.

²⁶⁵ CAPITEYN, A., *op.cit.*, p.157.

*gebouwd volgens de teekeningen van dien tijd, in hout, steen of kareel, waarop zelfs de oudheid op wonderbare wijze haren stempel heeft gedrukt. De verbeelding wordt nog versterkt door het leven en de bedrijvigheid, welke in deze tooverstad heerschen. Hare inwooners dragen de kledij der XVIe eeuw...*²⁶⁶

*'Zeshonderd personen namen aan den stoet deel, die onder alle opzichten zoo eigenaardig als prachtig was. Van den koer van het prinselijk paleis trok de stoet naar het stadhuis...
... vergezeld van eene eerewacht soldaten, de banierdragers der 'Vinaves' en van de stad en de ambachten der maalders, bakkers, wijngaardeniers, visschers, wevers, enz. enz. triomfantelijk naar de Beurs en verder de stede rondgeleid. Al deze groepen, te voet en te paard, met fluitspelers, tamboers, hoornblazers, beiaardspelers en bazuinblazers, in prachtige en trouw historische kleedij uitgedoscht, verwekten de algemeene bewondering en toejuichingen. Zondag gaat de stoet nog eens uit'*²⁶⁷.

Wanneer we de bronnen nagaan zien we dat men er ook echt in slaagde om van Oud Antwerpen en haar opvolgers centrale clous van de tentoonstelling te maken. De bronnen spreken bijna unaniem vol lof of het ganse gebeuren. Al van voor de opening van dit spektakel klonk uit alle hoeken verwachting en lof (zie bijlage n°31-33).

*'Oud Antwerpen, de clou der Wereldtentoonstelling of liever 'het kunstwerk dat alles bekroont' is overal ter sprake. Er wordt ons verzekerd dat eenige kapitalisten zouden voornemens zijn eene namelooze maatschappij te stichten om juist hetzelfde kwartier in Antwerpen te bouwen. Konde dit gedacht verwezentlijkt worden het ware het schoonste 'Boujuweel' der wereld tot stand brengen'*²⁶⁸.

De verwachtingen zouden worden ingelost. Er werd bericht over de talloze prachtige parades. Alle belangrijke congressen en feestelijkheden eindigden in dit 'mooiste deel der wereldtentoonstelling'. Oud Antwerpen was een van de populairste delen en zou ook steeds meer door de volksklasse worden bezocht. De populariteit van deze onderdelen bleek ook uit de liedjes die erover geschreven werden. In *het Volk* beschreef iemand hoe hij voor vijf cent onder andere de 'lof der kartonnen stad' hoorde bezingen. Dit meesterstuk, het resultaat van het feit dat liedjeszangers hun talent besteedden aan het bezingen van hier Oud Antwerpen, toonde volgens hem aan hoezeer Oud Antwerpen de volksgeest verworven had²⁶⁹. Ook het feit dat men plannen maakte om Oud Antwerpen in steen op te trekken laat duidelijk het belang zien dat men eraan hechtte.

²⁶⁶S.n. *Wereldtentoonstelling van Antwerpen. Bezoek aan de afdeelingen. Het Volk*, Zondag en maandag 6 en 7 mei 1894, n°104, p.1.

²⁶⁷ S.n. *Luik; de tentoonstelling. Vooruit*, Zaterdag 29 juli 1905, n°209, p.2.

²⁶⁸ S.n. *Kronijk van de dag. Het Laatste Nieuws*, Vrijdag 11 mei 1894, n°131, p.2.

²⁶⁹ FELIX. *Brief uit Antwerpen; van onze briefwisselaar. Vox populi. Het Volk*, Woensdag 8 augustus 1894, n°182, p.2.

‘Er is heel ernstig spraak Oud Antwerpen in steen op te trekken. Het kapitaal daar toe noodig zou reeds onderschreven zijn. Het zou daar ergens gevestigd worden op de gronden der huidige Tentoonstelling, uit honderd-zestig huizen bestaan en twee maal zoo groot zijn als het huidige Oud Antwerpen’²⁷⁰.

Het is een feit dat men het meest over de eerste versie van dergelijk fenomeen berichtte, de volgende editie was toch al weer net iets minder nieuw. Toch bleven *‘les vieux villes’* immens populair (zie bijlage, n°34). We spreken hier vooral over Oud Antwerpen, bij de andere evocaties zouden parallelle processen werkzaam zijn.

‘Dit aardsch-paradijs der Brusselsche tentoonstelling is en blijft het groote aantrekkingspunt. Alle avonden worden aldaar de nette, lieve, gezellige herbergen en allerlei winkels letterlijk door het volk ingenomen, maar ook, kan men niets aangenamer, gezelliger, plezieriger uitdenken dan dit Oud-Brussel met zijne honderde aantrekkelikheden van allen aard’²⁷¹.

Ook nog na 1913 kwamen er plannen om dergelijke oude stad/ landsdeel op te trekken. In 1910 sprak men al over een wereldtentoonstelling te Antwerpen in 1915²⁷²: *‘Men had gaarne 1913, gehad, daar het dan de vijftigste verjaring is der vrijmaking van de Schelde, doch Gent had reeds dat jaar gekozen voor zijne Wereldfoor’*. Ook op deze foer zou men teruggrijpen naar het verleden. Men zou de rederij van Antwerpen uit 1580 heropbouwen. Deze schilderachtige rede zou dan de hoofdingang van de tentoonstelling worden. Ook zouden de oude stadspoorten, ophaalbruggen en inhammen opnieuw uit hun as verrijzen²⁷³.

2.2. Het teruggrijpen naar het verleden. Welk verleden, wie, hoe en waarom?

De reconstructies werden van alle kanten geprezen. Uit verschillende hoeken werden ze anders gelezen. Iedereen leek fan van ze te zijn, hetzij om verschillende redenen. Zeer belangrijk was natuurlijk de amusementswaarde die het geheel ongetwijfeld moet geboden hebben. *Authentieke* werkhuisen²⁷⁴ werden opgetrokken, men plantte waterputten neer²⁷⁵. Voor het wijnhuis legde men een wijngaard aan²⁷⁶. Men plande tornooien, steekspelen en

²⁷⁰ FELIX. *Brief uit Antwerpen; van onze briefwisselaar. Expositie nieuws. Het Volk.* Donderdag 13 september, 1894, n°216, p.2.

²⁷¹ ARGUS. *In Brussel-Kermis. Het Laatste Nieuws.* Zondag 23 mei 1897, n°143, p.1.

²⁷² Deze tentoonstelling kwam er nooit.

²⁷³ S.n. *Eene Wereldtentoonstelling te Antwerpen. Vooruit.* Vrijdag 5 augustus 1910, n°215, p.2.

²⁷⁴ ROOSES, M., *op.cit.*, pp.47-48.

²⁷⁵ *ibid.*, p.51

²⁷⁶ *ibid.*, p.76.

tonelen.²⁷⁷ Toch moeten we het gegeven ook nog op een andere manier verklaren. Een manier om het gegeven uit te leggen is dat men er van hield vanuit een chauvinisme voor de eigen stad, of in geval van Oud Vlaendren, landsdeel. De periodes refereerden naar de zestiende – *Gouden*- eeuw of naar de Middeleeuwen en streelden, zo Delvou, de ego's van de inwoners en bezoekers²⁷⁸.

*'In de XVIe eeuw bereikte de stad Antwerpen het hoogste punt van bloei, dat zij kende in de tijden, welke de onze voorafgingen; zij was toen, na Parijs, de grootste gemeente van Noord-Westelijk Europa. Rond het jaar 1500 verliep de handel van Brugge naar hier en gedurende de zestig eerste jaren der eeuw groeide hare welvaart gestadig aan'*²⁷⁹.

Ook op andere evenementen zoals die van Luik beriep men zich op het eigen groots verleden²⁸⁰. Een andere motivatie die we kunnen noemen als reden voor het succes van dergelijke evenementen, vinden we in het feit dat ze veraf stond van de eigen wereld. Het publiek van Oud Vlaendren hield er niet enkel van vanuit een soort exotisme, een interesse in het vreemde. Hetgeen zeker ook een belangrijke drijfveer zal zijn geweest. Oud Antwerpen werd ook als een soort ideaalwereld gelezen, als een manier om zich af te zetten tegen de hedendaagse maatschappij. Bekijken we eerst even de inwoners van het Oud Antwerpen in 1894. In een artikel uit de *Panoramische droom* wordt Oud Antwerpen, een burgerlijke droomwereld genoemd. De 'poorters' die Oud Antwerpen bevolkten zouden zich door enkele maanden in de namaakstad in te trekken distantiëren van de veranderingen in de samenleving. De 'poorters' bestonden vooral uit de commerciële bourgeoisie en voor een deel zelfs uit de adel van rond de eeuwwende (zie bijlage, n°35). Deze gingen door deel te nemen aan de stoeten en feestelijkheden, door zich te verkleden als figuren uit Antwerpens *Gouden Eeuw*, een afzonderlijke gemeenschap vormen die tegemoet kwam aan hun 'behoefte tot zelfbevestiging' in een periode waar de massademocratie (in 1893 voerde men algemeen meervoudig stemrecht in) de meer gegoeden als het zwaard van Damocles boven het hoofd hing. Achteraf gezien had Oud Antwerpen, volgens Thijs, veel weg van een reservaat, waar gegoeden zich hergroepeerden voor een mentaal achterhoedegevecht tegen de democratisering die hun prestige en invloed bedreigde. We kunnen Oud Antwerpen dus lezen als een manier om zich af te zetten tegen de sociale veranderingen. Ene graaf de Marsy getuigde over Oud Antwerpen: *'De Antwerpenaars zijn verliefd op hun speeltje; de meest*

²⁷⁷ *ibid.*, p.31.

²⁷⁸ DELVOU, M., *op.cit.*, p.95.

²⁷⁹ ROOSES, M., *op.cit.*, p.22.

²⁸⁰ DREZE, G., *Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de Liège 1905. Histoire complète de l'Exposition de Liège*, Liège, imp. Aug. Bénard, 1905, 924p(vol II).

*elegante dames en ook de gouverneur en de burgemeester hebben in Oud Antwerpen somptueuze woningen waarin je al de geraffineerde luxe uit die tijd aantreft*²⁸¹. Een geheel andere benadering vinden we in een socialistische krant.

Uit Vooruit 1894:

*‘Onder al de merkwaardigheden van de schoone deelen der expositie, draagt volgens ons het Oude Antwerpen, waar men voor tien centiemen extra betaling binnen komt, den palm weg. De indruk van bij het binnentreden door de antieke Kipdorppoort is **verbazend**. Men waant zich onmiddellijk verplaatst in een onzer oude steden, zoo eigenaardig van uitzicht. Wij zijn geene gothieken, verre van daar, vooral niet van de koude, stijve gothiek, beheerscht door de gedachten en de opvatting der Kerk, vijanden van den breeden ronden vorm, eng in haren bouwstijl gelijk in hare gedachten. **Wij verkiezen dit Oud Antwerpen**, waarover hier en daar reeds de adem waait der Renaissance, die de koude gothiek verwarmt, afrondt, verbreedt en met den triomf der vrijheid van denken tot hare volle ontwikkeling komt. Het geheel is toch vol leven, vol afwisseling, vol speling van licht en lucht, vol kleuren. Bij een vergelijking verliezen het onze steden met hunne eentoonige rechte straten, hunne huizen in stijl Leopold II, vierkante blokken met gaten in gekapt. **Onzen eeuw van kapitalisme, van zenuwachtig werken, winnen, schacheren, stelen, vervalschen en ruineeren, zal zich waarachtig niet moeten beroemen de kunst tot een hoogen trap te hebben opgevoerd**. Deze taak is het socialisme weggelegd. Alhoewel de indruk van Oud Antwerpen nu bedorven wordt door de moderne kleedij der bezoekers: heeren met hooge hoeden, zwarte nauwsluitende frakken en dames in corsets gerijgd- toch blijft het effect **onvergetelijk**. Oud Antwerpen moet gezien worden bij zonneopgang, wanneer de oude stad rust of de middeleeuwsche meiden water komen putten aan de oude, van kunstig smeewerk voorziene waterputten. Onze vrienden die deze **welgelukte kunstonderneming** gaan zien, moeten wel in acht nemen dat al de huizen in karton zijn opgetrokken; de moderne nijverheid is ten dienste gesteld voor de hergeboorte van een deel van Oud Antwerpen’.*

Ook *Vooruit* hield van Oud Antwerpen, noemde de stad verbazingwekkend, welgelukt en onvergetelijk. Maar de krant las ze vanuit een andere overweging dan de inwonende burgerij. Ze las er ten eerste een zich afzetten tegen de gotiek in, wat de kunst was van de klerikalen die zij zo verachtten. Ten tweede troffen ze in Oud Antwerpen een maatschappij aan waarbij de eeuw van kapitalisme, vervalsing en ruïnering nog veraf was²⁸². Uit verschillende hoeken werd Oud Antwerpen gelezen als een zich positioneren tegen de problemen van de moderniteit. Uit verschillende hoeken werd Oud Antwerpen gelezen als een zich afzetten tegen de *sociale* problemen die kwamen met de moderniteit. Uyttenhove zegt het als volgt: *‘De angst voor de moderne ruïnes en de kwalijke maar onvermijdbare effecten van de*

²⁸¹ THIJS, A., “Oud Antwerpen 1894, een burgerlijke droomwereld”, IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), *op.cit.*, p.259.

²⁸² S.n. *Naar Antwerpen. Vooruit*. Woensdag 18 juli 1894, n°167, p.1.

voortgang werden bezworen door het geruststellende beeld van de geschiedenis²⁸³. Men voelde melancholie naar vroegere dagen, soms uit sociale overwegingen. 'Aux jours de printemps, aux matins d'été comme aux soirs d'octobre avec quelle joie on savourait la volupté exquise de mélancolie et de songe, d'errer dans cet enclos en recul des âges'²⁸⁴.

Om verschillende redenen werd een preïndustriële cultuur verheerlijkt en de reconstructies ervan verheerlijkt.

Willen we even de opmerking maken dat kritiek op de oude stadsdelen zeldzaam was, maar dat toch natuurlijk niet alle elementen van het verleden door iedereen verheerlijkt werden. Men ging terug naar het 'heldentijdperk' van Antwerpen. Of de socialisten de hertog van Alva bijvoorbeeld echter naast groot figuur ook als held zouden omschrijven, valt te betwijfelen. Vermoedelijk zullen ze dergelijk figuur eerder een negatieve connotatie hebben toegedicht. Zo hekelde *Vooruit* ook de verheerlijking van Albrecht en Isabella van Oostenrijk in een historische stoet (zie bijlage, n°36). Men citeerde ene Eugene Gens die in zijn *Geschiedenis van Antwerpen* uit 1861 aantoonde hoe de aartshertogen in onmacht waren om de maatschappelijke ellende en armoede een halt toe te roepen. Ze gingen niet de bron aanpakken, maar gaven af op de dramatische gevolgen. Zo wilden ze het bedelen uitroeien door middel van strenge edicten. Bedelaars werden aangehouden, geselsd, op de pijnbank gelegd of met honderden tegelijk het land uitgejaagd. (Men voegde toe dat tegelijkertijd de geestelijke bedelaars van alle gunsten der regering gebruik konden maken)²⁸⁵.

Hier gingen we maar op een beperkt, voor ons belangrijk thema van die verheerlijking dieper in. We bekeken enerzijds hoe men Oud Antwerpen verheerlijkte uit angst voor de sociale voortgang. Anderzijds paste Oud Antwerpen net in de sociale bewustwording. Velen zagen er een maatschappij in die gevrijwaard was van de problemen die de industriële samenleving steeds duidelijker met zich meebracht. Zo versterkten de oude stadsdelen net deze sociale bewustwording²⁸⁶.

²⁸³ UYTENHOVE, P., "De ruïne en het feest. De moderniteit van Oud Antwerpen en Oud België", IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), *De panoramische droom: Antwerpen en de wereldtentoonstellingen*, Antwerpen, Antwerpen 93, 1993, p.255.

²⁸⁴ DREZE, G., *Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de Gand en 1913*, Gent, Vanderpoorten, 1913, p.313.

²⁸⁵ MARIUS. *De Tentoonstelling der Vlaamsche Kunst te Brussel. Vooruit*. Maandag 5 september 1910, n°246, p.2.

²⁸⁶ TERRY, C., "Van elitaire beurs tot massamedium. Exposanten en publiek van de Antwerpse expo's", IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), *op.cit.*, p.74.

De Cramer René maakte in zijn werk *Wereldtentoonstelling van Gent. MCMXIII. Drapeaux, bannières; souvenir de la 'vieille Flandre'*²⁸⁷ verslag van de vlaggen en wimpels op de tentoonstelling. Wanneer we de verschillende vlaggen en wimpels op de tentoonstelling bekijken, krijgen we een mooi beeld van de ambachten die op de tentoonstelling werden afgebeeld.

*'De wijnschroeders hebben op hunne vlag eene wijnstelling op hermelijnen veld geplaatst. Even sprekend is het blazoen der Fruiteniers: een ladder tegen een appelaar opgeslagen en in het gras een paander. De Brouwers voeren hun schild gedeeld, in't eerste van keel, in het tweede gebalkt met zes stukken groen en goud, en over alles heen de zilveren brouwersschup. De Bakkers voeren van keel met drie ovenpalen met drie brooden, en waarvan de middelste bekroond is. Verder zal men de banier der Vischverkoopers van Brugge aantreffen, herkenbaar aan den roobaard op veld van keel, met het mes om dien te doorsnijden, en een paar wulken en een koppel oesters'*²⁸⁸.

De industrialisatie zou ook gedeeltelijk het einde betekenen van de hier verheerlijkte ambachten. De schijnbaar rijke, gelukkige ambachten en hun gemoedelijke leven en werk zal velen hebben aangetrokken en leek al zeker voor de sociaalgezinden sterk te contrasteren met het harde leven van bijvoorbeeld de fabrieksarbeider. Vermoedelijk konden vooral de katholieken zich vanuit hun corporatistisch denken hiermee scharen.

Het was niet zo dat ieder *'feest van de historische pastiche'*²⁸⁹, even grote waarheidsgetrouwheid nastreefde. Bij de ene tentoonstelling zal meer fantasie aan de orde zijn geweest dan bij de andere. Om maar een voorbeeld kunnen we de vergelijking maken tussen Bruxelles-Kermesse van 1910 en het Oud Vlaendren dat gebouwd werd voor de tentoonstelling van Gent. Bij de eerste tentoonstelling zette men niet als doel naar voor om getrouwe kopieën van gebouwen en plaatsen uit het oude Brussel te laten zien. Men wilde gewoon een algemeen gevoel opwekken. Men bracht het ganse oude Brussel. Een Valentin Vaerwijck had meer oog voor getrouwheid in die zin dat de gebouwen die hij in zijn Oud Vlaendren plaatste nog hadden bestaan. De pastiche kwam er door het bijeenbrengen van de talrijke kopieën van fraaie monumenten²⁹⁰. Wat de verschillende weergaven wel gemeen zouden hebben, was dat het uiteindelijk telkens geen getrouwe weergaven van het verleden

²⁸⁷ DE CRAMER, R., *Wereldtentoonstelling van Gent. MCMXIII. Drapeaux, bannières; souvenir de la 'vieille Flandre'*, Bruxelles, Société anonyme belge d'imprimerie, 1913, s.p.

²⁸⁸ *ibid.*, s.p.

²⁸⁹ UYTENHOVE, P., "De ruïne en het feest. De moderniteit van Oud Antwerpen en Oud België", IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), *op.cit.*, p.249.

²⁹⁰ CAPITEYN, A., *op.cit.*, p.155.

waren. Zoals we reeds meldden, primeerde de charme. De bezoeker kwam bij de verschillende tentoonstellingen in contact met grootse evocaties uit het verleden van stad of land, zag hoe de preïndustriële samenleving er een was van onbezorgdheid²⁹¹. In een tijd van verstedelijking en industrialisatie (de werelddtentoonstellingen waren hier in belangrijke mate geesteskindere van) greep men, zo Convents, terug naar *de goede oud tijd*²⁹². Ook na de eerste, vaak in de kranten besproken teruggreep naar het verleden op de werelddtentoonstelling zou de formule bij de verschillende fracties en bevolkingslagen succes oogsten. Iedereen voelde iets voor deze periode van welvaart en geluk .

*'Nul âme sensible à l'imprévu des rues tortueuses, à l'élégance des vieux pignons, au charme de la couleur n'a pu flâner sans émotion dans cette villette charmante et gracieuse'*²⁹³.

Soms verheerlijkte men het fenomeen vanuit zelfbescherming, soms vanuit een gevoel van economische groei die deze eeuw kenmerkte, soms vanuit een gevoel dat de moderne wereld niet alleen goede dingen bracht...

*'Dans ces 'régnes du silence' ou planait une vie lente et ouatée, l'anthithèse était exquise entre l'existence hâtive, bousculée et énervante où l'on toubillonnait il y a un instant et l'atmosphère apaisée et lénifiante donc ton se sentait baigné soudain, en pénétrant dans cette évocation aussi fidèle qu'artistique du passé de notre chère Flandre'*²⁹⁴ ...

soms vanuit een sociale betrokkenheid.

3. Finale bemerking bij het onderdeel: de preïndustriële beschaving

We reflecteerden over de visies die op de wereldforen naar voor werden geschoven op twee *preïndustriële* beschavingen. We zagen hoe bepaalde groepen om verscheidene redenen een vergane beschaving verkozen en afzetten tegen de industriële maatschappij met haar problemen. We volgden een compleet andere visie tegenover de beschaving van de Kongolese bevolking. Deze werd als achterlijk geduid ten opzichte van de industriële beschaving. Misschien was men zo positief ten opzichte van de oude eigen beschaving omdat het net om

²⁹¹ UYTENHOVE, P., "De ruïne en het feest. De moderniteit van Oud Antwerpen en Oud België", IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), *op.cit.*, pp.250-251.

²⁹¹ CAPITEYN, A., *op.cit.*, p.155.

²⁹² CONVENTS, G. "Van de verburgerlijking van het populair vermaak tot amusement voor iedereen", IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), *op.cit.*, p.238.

²⁹³ DREZE, G., *op.cit.*, p.313, (1913).

²⁹⁴ DREZE, G., *loc.cit.*

de *eigen beschaving* ging, omdat men fier was op het eigen verleden. Misschien (waarschijnlijk) is het geheel wat flouwer dan aanvankelijk voorgesteld. Ook hier weer was dualiteit koning. Sommige kijklustigen zullen wel degelijk een positief gevoel hebben gehad bij het zien van de zwarten. Bepaalde bezoekers zullen de Kongolese samenleving hebben geromantiseerd en hebben afgezet tegen hun eigen maatschappij. Aan de andere kant zullen sommigen de eertijdse *eigen* maatschappij toch vooral als een minder ver geëvolueerde maatschappij hebben aangevoeld. Net deze dualiteit is interessant en belangrijk. Aan de ene kant zien we een tentoonstelling die haar eigen industriële vooruitgang prees. Volgens De Cauter waren wereldtentoonstellingen pedagogische ondernemingen die de mensheid aanschouwelijk onderricht verschafte over de stand van de beschaving. Het leeraspect kreeg veel nadruk bij de eerste thematische afdeling die gewijd was aan de geschiedenis van de arbeid op de wereldtentoonstelling van Parijs van 1867. Deze historische benadering werd in volgende wereldtentoonstellingen aangevuld met eigentijdse objecten uit niet-westerse culturen om de vooruitgang in de westerse landen nog meer te accentueren. Het tentoonstellen van middeleeuwse pijlen uit Europa naast eigentijdse pijlen van Aziatische jagers plaatste deze niet-westerse en niet hedendaagse landen op een lijn. Het ging om achterhaalde voortbrengselen. De tentoonstellingen profileerden zich (hier) als aanhangers van de bestaande organisatie van gans het economische leven. De westerse wereld behaalde haar voorsprong op het achterlijke *niet hedendaagse westen* door haar efficiënte manier van werken. Door haar goed werkend industrieel klimaat, door de naar behoren functionerende methodes op het platteland, door haar bevredigende onderwijssysteem. De wereldtentoonstellingen bezongen de machines wier rendabiliteit zeer hoog lag, loofden de vooruitgang. Aan de andere kant voelden sommigen een soort drang naar deze samenlevingen. Velen prezen de oude samenleving, deden ze als een soort ideaal af. We nuanceerden zonet dat sommigen dit gevoel ook zouden hebben bij het zien van de *simpele* Kongolese samenleving. Dit laatste vonden we niet terug, maar het is wel aannemelijk dat sommigen er zo tegen aankeken. Het gaat hier om heel duale houdingen van een zeer duale maatschappij. De dubbele houding valt te verklaren. Het ging om een samenleving die veel voortbracht, maar toch ook zeker en ondanks de verbeteringen ontoereikend was. Een maatschappij die vooral op sociaal vlak op losse schroeven stond. Sommige zweren konden niet langer worden verstoep.

► Synthese, analyse en vooruitblik

We toonden reeds de veranderingen op vlak van de werkomstandigheden op de tentoonstelling. We bekeken een geleidelijke democratisering binnen de tentoonstelling. De preïndustriële dorpen en de omgang ermee demonstreerden opnieuw duidelijk dat het hier om een samenleving in beweging (niet in het minst op sociaal vlak) ging en dat dat angsten met zich meebracht (zowel voor behoudsgezinden als voor de vooruitstrevenden). Velen hadden het moeilijk met de veranderingen. Sommigen wilden de bestaande orde behouden, voor anderen verliep de ommekeer te traag.

We trekken naar de industriële delen van de samenleving, bezoeken het Sociaal Paviljoen en bekijken hoe de tentoonstelling omging met de veranderingen/problemen die zich ontoombaar presenteerden in de samenleving en hoe de tentoonstelling er ook een wezenlijke rol in ging spelen. Voor we deze paviljoenen aandoen, willen we nog even stilstaan bij enkele rode draden die doorheen ons onderzoek lopen. Rode draden die we hier behandelen omdat we ze al verschillende malen even zagen opduiken in vorige delen en omdat ze nog verschillende keren zullen terugkomen in wat volgt. Rode draden die, zoals we in onze eindconclusie zullen aantonen, belangrijk zullen zijn wanneer we alle punten samenbrengen en een overzicht op een hoger niveau optrekken. Na het thema van de overtuigende kracht van de tentoonstellingen te hebben behandeld, verdiepen we ons in de partijstrijd die op en rond de tentoonstelling heerste. We bekijken hoe verschillende groepen en partijen het tentoonstellingspubliek trachtten te overtuigen van bepaalde credo's.

VII. De tentoonstelling en overtuigen, partijstrijd en volksverheffing

Hoe kon de tentoonstelling macht betekenen en hoe bekwam je die macht? Hoe verwerd de tentoonstelling een strijdtoneel der verschillende partijen? Wat was de relatie tussen de wereldforen en de aanzetten tot volksverheffing?

1. Overtuigen

Doorheen deze thesis lopen enkele rode draden waarvan we hier op enkele willen wijzen die an sich interessant zijn en die we ook in ons achterhoofd moeten houden en geïllustreerd zullen zien bij ons verder onderzoek. Op de tentoonstellingen waren heel wat geledingen van de maatschappij aanwezig. Er waren de rechtstreekse organisatoren van de tentoonstelling. Het waren vooral industriëlen en overheden; de regering, stadsbesturen, die hun schouders rechtstreeks onder deze tentoonstellingen zetten. De overheid werd in de besproken periode gekenmerkt door een katholiek overwicht. Meteen hebben we al twee belangrijke onderdelen van de maatschappij die zich verbonden met de tentoonstelling en er logischerwijs hun belangen zouden willen vertegenwoordigd zien. Het België van de negentiende eeuw steunde echter op nog meer pijlers. Pijlers (soms gebonden aan partijen) die zich ook lieten gelden op de voor. Er waren arbeidersbewegingen, de socialistische partij, commerçanten, boerinnenbonden, coöperatieven en mutualiteiten allerhande, het koningshuis, buitenlandse naties in al hun verscheidenheid. Al deze elementen trachtten een plaats te veroveren op de tentoonstelling en beoogden van daaruit hun kraam te promoten. We zullen doorheen de thesis volgen hoe verschillende groeperingen op verschillende manieren en elk met hun eigen (vaak parallelle) redenen poogden om een bepaalde doelgroep te overtuigen. We zullen met de nadruk op het sociaal thema nagaan hoe dit gebeurde en wie het meeste ruimte kreeg. Eveneens reflecteren we over de invloed ervan. Wanneer we bijvoorbeeld de figuur van de koning in verband brengen met de tentoonstelling merken we duidelijk hoe hij het forum van de wereltentoonstelling gebruikte als publiek forum om zich ten eerste te tonen en te laten horen, om er zijn ideeën te poneren en credibiliteit te verwerven. Capiteyn schrijft in *Gent in weelde geboren*: *‘voor de patronerende staat en vorst zijn de wereltentoonstellingen op de eerste plaats reusachtige prestigieuze gebeurtenissen die het aanzien van het organiserende land (en haar kroon) moesten versterken door middel van een gigantische*

*propagandaslag*²⁹⁵. Het bestaan alleen al van de tentoonstelling roemde de staat. De regeringen verwierven faam bij goed onthaalde foren. Ook de kroon had er belang bij de expo's te steunen. Grever schrijft hoe in een negentiende-eeuwse wereld met veranderende mediastructuren, wereldforen een belangrijke rol speelden in de manier waarop de koning zich representeerde en gepercipieerd werd door het volk. Deze spektakels, aldus Grever, ondersteunden op grote schaal een soort van koninklijke cultuurindustrie. Duizenden bezoekers kregen de kans om een glimp op te vangen van *echte* koningen en koninginnen²⁹⁶. Het volk dromde samen om de bezoekende koning gade te slaan. De kranten verhaalden om de haverklap over deze komsten. Het was een belangrijk moment voor de vorsten, een moment waarop ze nog meer dan gewoonlijk alle aandacht naar zich toe zogen. Door bepaalde paviljoenen te laten oprichten of sympathie of bezoek te verlenen aan deze of gene paviljoenen en projecten in het bijzonder, ondersteunde de koning ook bepaalde projecten. Via de tentoonstelling werd de kracht van de natie en haar koning bevestigd en kon de koning persoonlijke geloofspunten benadrukken. De tentoonstelling versterkte het aanzien van koning en staat. En dankzij het krediet dat de vorst (en staat) zo verkreeg, kon hij een nog sterkere rol spelen. Hij verkreeg meer macht en invloed die hij, en dit is belangrijk voor onze thesis, bijvoorbeeld kon aanwenden om te wijzen op het belang van sociale thema's.

Wanneer men over Prins/ Koning Albert I en zijn bezoeken aan de tentoonstelling berichtte, was men in een groot aantal van de gevallen vol lof. We merken dat de prins/ nieuwe vorst en zijn koningin interesse betoonden voor eerder sociaal getinte deelexposities en voor de kleine man die haar bevolkte. Dit deels omdat het in de tijdgeest paste. Dit zal bewustmakend hebben gewerkt, de ingezette weg verdiepen. Leopold (*zie bijlage, n°37*) en zeker ook prins en pas op de latere tentoonstellingen koning Albert²⁹⁷ en zijn gemalin Elisabeth speelden een belangrijke voorbeeldfunctie en waren belangrijke bewustmakers. Dat deze invloedrijke personen via hun bezoeken (sociale) aandachtspunten legden, speelde dus geen te onderschatten betekenis.

*'Vervolgens is de Vorst (nog over Leopold II) de nieuw gebouwde werkmanswoningen op het hoogvlak gaan zien, en met den middag terug naar Brussel vertrokken'*²⁹⁸.

²⁹⁵ CAPITEYN, A., *op.cit.*, p.73.

²⁹⁶ GREVER, M., "Staging Modern Monarchs; Royalty at the World Exhibitions of 1851 and 1867", IN: DEPLOIGE, J; DENECKERE, G., *Mystifying the monarch. Studies on discourse, power and history*. Amsterdam, University Press, 2006, 269p. s.p.

²⁹⁷ Leopold II zou ook in belangrijke mate de tentoonstelling steunen, hetzij vooral om zijn Kongobeleid te promoten.

²⁹⁸ S.n. *De Koning te Luik. Het Volk*. Zondag 29 en maandag 30 oktober 1905, n°253, p.1.

'De Koning heeft dan een voor een al de stands bezocht te beginnen met dezen van de kunsten der vrouw, waar hij wel een uur heeft vertoefd. Men kan denken hoe de dames van het comiteit opgetogen waren om dat blijk van belangstelling en ook om den liefvalligen eenvoud waarmede Z.M. zich beurtelings met hen onderhield. Intusschen was het overal in de tentoonstelling geweten dat de Koning zich in de Belgisch afdeeling bevond. Aanstonds verdrong zich eene dichte menigte, vooral vrouwen, rond de stands.

...

*De oprechte belangstelling des konings in alles en in allen, heeft niet weinig bijgedragen hem aanzien en volksliefde te doen verwerven in alle klassen der maatschappij*²⁹⁹.

De koning en koningin werden bedankt voor hun aanmoedigingen jegens en bezoeken aan het onderdeel van de liefdadigheid in het Paviljoen van de Vrouw op de tentoonstelling van 1905³⁰⁰. Bij een tentoonstelling over geiten en schapen gaf de koning mee waarom hij dit onderdeel bezocht.

*'De koning antwoordde zulks te doen omgaat hij belang stelt in de kleine landbouwers en werklieden, waarvoor de geiten zooveel waarde hebben*³⁰¹.

De koning en koningin speelden een symbolische rol. En of het nu enkel ging om propaganda in bredere bevolkingslagen of het menslievendheid was die hen stuurde, het was belangrijk dat ze langskwamen. Zo werden ze zich gewaar van de situatie van de kleine man en schonken ze aandacht aan sociale ellende. Door hun aanwezigheid sneed het vorstenpaar de arbeidersproblematiek als pijnpunt aan.

*'Na de openingsplechtigheid hebben de Koning en de Koningin (hier al Albert en Elisabeth) zich begeven naar het Paleis der Vrouw. Aldaar heeft de Koningin lang vertoefd bij de kantwerksters die in nationaal kostuum bezig waren met werken. Zij heeft aan de kantwerksters verzekerd dat Zij alles zal doen om die nijverheid op te beuren. Langdurig toegejuicht, verlieten de Koning en de Koningin het Paleis der Vrouw*³⁰².

*'Het is vastgesteld dat de koning en de koningin den 22 Juni aanstaande hunne Blijde (!?) Intrede te Gent zullen doen. Zij zullen per boot aankomen. Op de Muide zullen zij eenige der poortjes en beluiken en ook het inwendige van talrijke krotten gaan bezichtigen.'s Anderdaags gaan zij vlasfabrieken, spinnerijen, enz. een bezoek brengen*³⁰³.

De Koning was dus een machtsfactor en zoals gezegd waren er wel meerdere. De organisatoren en tentoonstellers gaven hun vaak tegenstrijdige (zie onder andere volgend

²⁹⁹ S.n., s.n. Het Laatste Nieuws. Donderdag 23 juni 1910, n°174, s.p.

³⁰⁰ DREZE, G., op.cit., p.428, (1905, vol.II).

³⁰¹ S.n. Tentoonstelling van geiten en schapen. Het Laatste Nieuws. Zondag 19 juni 1910, n°170, s.p.

³⁰² S.n., s.n. Het Laatste Nieuws. Zondag 24 april 1910, n°114, s.p.

³⁰³ S.n. Wereldtentoonstelling van Gent; de blijde (!) intrede. Vooruit. Zaterdag 7 juni 1913, n°156, p.3.

hoofdstuk) visies op de samenleving. Dit door de constructie van kamers, hallen en paviljoenen, dit door de ordening van objecten en de uitleg erbij. De ganse manier van opzetten van de tentoonstelling gaf betekenis aan de geëtaleerde objecten³⁰⁴. Een vermeldenswaardig fenomeen waren de uitgegeven gidsen die de bezoekers door het geheel leidden. Via deze gidsen werd de bezoeker bij de hand genomen en door de tentoonstelling geloodst. Ze hielpen de geïnteresseerden om de verschillende elementen te *begrijpen*. Verschillende geledingen zouden ook verschillende gidsen aanbrenge. Een gids met de nodige uitleg kunnen verschaffen, zorgde ervoor dat men de bezoeker een eigen *opgelegde* weg kon laten bewandelen. Door de tentoonstelling kunnen gidsen en zelf uitleg kunnen verschaffen over het geëtaleerde zorgde voor een zekere zeggenschap in de manier van kijken. Het resulteerde er opnieuw in dat de tentoonstelling op een zekere manier macht betekende en kon overtuigen. Het wijst er ook op dat de tentoonstelling nooit volledig eenduidig te lezen viel. Verschillende gidsen konden toch nog verschillend *doen kijken*. Een gids gepromoot door *Vooruit* zou andere nadrukken leggen dan een gids die aangeprezen werd door *het Volk*.

*‘Binnenkort verschijnt een Vlaamsche Gids der Wereldtentoonstelling van Brussel 1910 De gids bevat een nieuw genummerd plan. De te volgen weg is aangewezen door pijlen. In den tekst heeft men de volledige beschrijving van al het merkwaardige welke er te zien is. Zakformaat. 25 centiemen. Reeds veel bestellingen, slechts eene oplage’*³⁰⁵

*‘Vraagt aan de verkooper van uw blad; De Kleine Volksgids voor de Wereldtentoonstelling van Gent in afwachting van de volledige Gids aan 25 centiemen verschijne, is De Kleine Volksgids onontbeerlijk voor hen die de Tentoonstelling bezoeken, voornamelijk omdat hij het volledig plan bevat en daarnaast eenige uitleggende tekst. De Kleine Volksgids mag enkel verkocht worden aan 15 centiemen en niet aan 25, zooals verkeerdelijk op den omslag werd gedrukt. De verkoopers mogen hunne bestellingen doen aan ‘HET LICHT’ Hoogpoort , 29, Gent’*³⁰⁶

*‘Wij zullen, eens dat de expositie in orde is, de beloofde reeks artikelen leveren die als het ware een reisweg en een gids zullen zijn voor onze talrijke lezers in Vlaamsch België. Tot dan toe houde zich elk maar nog wat thuis bezig. A.B.’*³⁰⁷

*‘Hoe moet men de Wereldtentoonstelling bezoeken’.*³⁰⁸

³⁰⁴ S.n. “De wereldtentoonstelling wilde bezoekers opvoeden”, IN: *Delta*, 1997, 13, s.p. (www.delta.tudelft.nl/archief/j29/n13/12832)

³⁰⁵ S.n. *Advertentie Vlaamsche Gids der Wereldtentoonstelling van Brussel 1910. Vooruit*. Maandag 27 juni 1910, n°176, p.2.

³⁰⁶ S.n. *De kleine Volksgids. Vooruit*. Woensdag 21 mei 1913, n°139, p.1.

³⁰⁷ A.B. *In de Tentoonstelling van Brussel. Vooruit*. Zaterdag 4 juni, 1910, n°153, p.1.

³⁰⁸ RIP-RAP. *Luiksche Kronijk. Het Laatste Nieuws*. Zondag 4 juni 1905, n°155, p.3.

Tentoonstellingen hielden dus vaak op verschillende manieren wegen tot macht en overtuigen van bepaalde groepen/individuen door bepaalde groepen/individuen in. Laten we het hier ook even hebben over een aspect van het complexere overtuigingspatroon van de tentoonstelling. In een artikel toont men aan hoe (bepaalde) organisatoren de bezoekers wilden laten geloven in de algehele goedheid van het productieproces. Er waren heel wat paviljoenen die bijvoorbeeld tot doel hadden de bezoekers de wonderen van de industrialisatie te tonen. Dan kunnen we denken aan een wonderbaarlijk staal van industriële macht en vooruitgang als de Eiffeltoren. Dan kunnen we denken aan de verder besproken machinehallen, aan plaatsen waar verduidelijkt werd hoe grondstoffen op miraculeuze wijze en met een verbazende efficiëntie tot aangename eindproducten werden verwerkt³⁰⁹. Dit waren enkele voorbeelden van hoe de tentoonstelling een overtuigende macht kon vormen. De gigantische machinehallen bijvoorbeeld demonstreerden de efficiëntie en grootsheid van de industrie. De tentoonstellingen waren instrumenten tot én actoren in de aanvaarding van de economische, sociale situatie en brengers van politieke kalmte (dit voor zowel arbeiders als burgerij). De wereldtentoonstelling valt te lezen als een bewust vormingsmiddel, maar ook als onbewuste promotor van bepaalde heersende ideeën. De koloniale dorpen fungeerden als reclame voor het koloniale beleid. De tentoonstellingen of delen ervan traden op als middelen tot paternalistische en nationalistische gevoelens. De machinehallen propageerden het economische beleid, doelden op het brengen van economische aanvaarding. Maar zoals we zullen zien was er ook een andere kant aan de medaille en ademde de tentoonstelling ook steeds meer de noodzaak tot sociale aanpassingen uit. Belangrijk, zeker voor deze thesis, is om nog eens te benadrukken dat verschillende geledingen en groeperingen verenigd waren op de tentoonstelling. Organisatoren en tentoonstellers gaven vaak verschillende, tegenstrijdige visies op de samenleving, die zoals we zagen vaak nog verschillend konden worden gelezen. Opvoedkunde, overtuiging en macht vormden belangrijke codewoorden. Van Wesemael zal bijvoorbeeld in dit kader verder denken en willen aantonen *‘hoe de architectuur van de wereldtentoonstellingen een integraal geheel van presentaties en shows vormde, bedoeld om een optimaal educatief, vormend effect te verkrijgen’*. De ganse opzet van de tentoonstelling werd gekozen vanuit de wil tot *‘opvoeden’*³¹⁰. Deze thema’s worden doorheen de thesis nog verder behandeld, vaak wel op een minder directe manier. Belangrijk is om te weten, dat

³⁰⁹ S.n. “De wereldtentoonstelling wilde bezoekers opvoeden”, IN: Delta, 1997, 13, s.p. (www.delta.tudelft.nl/archief/j29/n13/12832)

³¹⁰ S.n. “De wereldtentoonstelling wilde bezoekers opvoeden”, IN: Delta, 1997, 13, s.p. (www.delta.tudelft.nl/archief/j29/n13/12832)

velen iets wilden bereiken met de tentoonstelling. Het ging om propaganda ter verkrijging van bepaalde zaken, ter bevestiging van bepaalde instituten, nieuwigheden en ideeën; het koningsschap, een visie op scholing, het Kongobeleid, of... de invoer van een nieuwe sociale wet.

2. Partijstrijd op de tentoonstelling

We toonden reeds aan hoe tentoonstellingen vele belangen dienden. In dit kader kunnen we ook de partijstrijd bespreken. Bij de verschillende kranten domineerde de partijstrijd de artikelinhoud. De tentoonstelling werd niet enkel aangegrepen om te overtuigen van bepaalde goede bedoelingen en kwaliteiten, maar ook om de ander in een slecht daglicht te stellen. Soms speelde de partijstrijd op de tentoonstelling zelf, verschillende partijen brachten er hun verschillende waarden aan de man. Soms werd die dan via onze hoofdbron, de kranten, nog op een tweede niveau gevoerd met betrekking tot de exposities. Dit simpelweg door weergave. Vaak ging het namelijk net vooral om een mediastrijd. Regelmatig, en dit is logisch, was het net door het in de media brengen van bepaalde onderwerpen dat de strijd losbarste en het zwartmaken startte in een poging om zieltjes te winnen. Men gebruikte (en misbruikte) de tentoonstelling om rechtstreeks en onrechtstreeks bredere punten duidelijk te maken. Doorheen deze thesis volgen we hoe de verschillende partijen zich rechtstreeks met de arbeidersziel inhielden in het kader van de tentoonstelling of er direct voor streden. Ze probeerden op de foren zelf hun waar te verkopen en ze te oppositioneren tegenover de waar van de ander. We gaan ook na hoe meer indirect gelinieerd met de tentoonstelling een krantenoorlog ontstond. Via de kranten werden bepaalde aspecten van en gebeurtenissen op de tentoonstelling aan de tand gevoeld, gebruikt als een soort *pars pro toto* van wat scheef zat in de samenleving en vooral bij de andere partijen. Geven we enkele illustraties. We noemden reeds voorbeelden in deze thesis van de partijclash om en rond de werelddtentoonstellingen en ook verder zal dit fenomeen nog verschillende malen geïllustreerd worden. In *het Volk* van 1913 werd de ommegang van Sint-Michiels verslaan. Dankzij de research van ene Florimond van Duyse konden stukken van eind zestiende en begin zeventiende eeuw uitgevoerd worden door enkele korpsen. Aan deze gelegenheid schonken vier liberale en drie socialistische maatschappijen hun medewerking. Men kloeg erover dat geen enkele katholieke zang -of muziekmaatschappij aan deze vertoning te pas kwam. Nochtans reikte een van de Gentse liberale korpsen volgens de krant nog niet tot aan de knieën van een van de drie bekendste katholieke korpsen. Een ander liberaal muziekkorps moest zelfs uit een andere stad gehaald

worden. Alles werd, zo *het Volk*, in het werk gesteld om toch maar geen katholiek korps te vragen. *Het Volk* berichtte: ‘*Hoe rein kunstig toch zulke kleingeestige uitsluiting van de helft (ziet de schoolbevolking) der gentsche bevolking*³¹¹!’

Een tweede voorbeeld zo’n twintig jaar vroeger... In bepaalde herberglokalen van de ‘*kroon onzer Wereldtentoonstelling*’, Oud Antwerpen, zouden politieke klerikale liederen gezongen worden. Dit betreurde *het Laatste Nieuws*.

‘...moest zulks voorduren, dan zou gansch natuurlijk de riposte van liberale zijde komen. En rechtuit gezegd: Oud Antwerpen is immers te schoon en te prachtig om het door politieken hutsepot te laten verbrodden’³¹²?

Doorheen de aderen van de tentoonstelling, maar vooral in de berichtgeving erover, zou constante partijstrijd vloeien. De verschillende partijen en hun kranten wilden (arbeiders)zielen ronselen.

3. Volksverheffing en wereldforen

De volksverheffing is een voorbeeld van een doel dat verschillende sociale partijen zich voorhielden op de tentoonstelling. Het gaat hier om een rode draad doorheen dit werk, die we enkel extra willen benadrukken. We kaartten reeds het fenomeen van de *degeneratieve rassen* aan. Volgens sommigen, vooral personaliteiten uit het midden van de negentiende eeuw, behoorden bepaalde types mensen (het indelen in types alleen al!) tot lagere echelons van de mensheid. Arbeiders bijvoorbeeld zouden tot minder in staat zijn dan de meer burgerlijke klassen. Niet enkel hun gebrek aan financiën maar een meer fundamentele barrière zou hen scheiden van verdere ontwikkeling. Deze ontwikkeling was nu net een hoofddoel in het streven van de volkspartijen. Ze geloofden in de maakbaarheid van de volksklasse en wilden haar (natuurlijk voor haar eigen bestwil) boetseren tot een postuurtje dat op hun schouw paste. We toonden hoe goed amusement, goede arbeiders bracht. We bespreken het verhaal van een ‘*kunstdraaier*’, een smidszoon uit Arendonk, die een stand verwierf op de tentoonstelling.

‘*Achter in de gebouwen, tusschen de schilderijtentoonstelling en deze der rijtuigen komt de bezoeker aan een prachtige uitstalling van bloemwerk van verschillende aar, alles buitengemeen kunstig afgewerkt en in gesmeed ijzer. De toog zou bepaald voordeeliger kunnen geplaatst zijn, want de kunstenaar ook, klaagt over de ongunstige plaatsing, immers,*

³¹¹ S.n. *De Wereldtentoonstelling van Gent. Ridders van Sint-Michiel. Het Volk*. Vrijdag 4 juli 1913, n°183, pp.1-2.

³¹² S.n. *In de Wereldtentoonstelling van Antwerpen. Bericht aan 't bestuur van Oud-Antwerpen. Het Laatste Nieuws*. Maandag 28 mei 1894, n°148, p.1.

in het achtergedeelte der tentoonstelling, komt veel minder het gewone publiek, dat niets bestudeert, enkelijk voor een paar dagen blijft en zich van geen plan bedient. Schouwsieraden, grote spiegellijsten, voortreffelijke vazen, kandelaars in verschillende vorm, voetkandelaar, lantaarns, inktpotten, takken, een volledigen wijnstok en meer ander allerklijnst afgemaakt kunstwerk bevond zich daar naast elkaar, samengebracht tot een geheel dat afdoende getuigenis aflegde van het onbetwistbaar vernuft van den man, die dat alles schiepte'.

De socialisten pleitten ervoor om deze bijzondere man centraler tentoon te stellen. Ze wilden aantonen dat ook arbeiders heel wat in hun mars hadden. En hoewel het lijkt alsof de socialisten het zelf nog moeilijk konden geloven, ('*En dan staart weer onze blik onwillig op dien geheimzinnigen forschen dorpeling, met zijn diepe groote oogen; zijn machtige handen, zijn kop door een Lambeaux gebeiteld. Dan zijn we weer verbaasd*'.) was deze man een voorbeeld van hoe men zich via vernuft en zelfontwikkeling kon verheffen en uiteindelijk los kon komen van stand.

*'Ze hebben hun baariziers in uw vruchtbaren schoot geschroefd om daaruit te rukken de laatste atoma voortbrengskracht, zij hebben dat gedaan, zij, de verwijfden, de gelubden, de afgeleefde en afgezogen losbandigen der genietersklasse, -en nog zijt ge niet dood, nog zijt ge groot en schiet uit uw germatelden schoot, als uit de honderd monden eener lichtbron, een harmonie van straalbusselen des vernufts'*³¹³.

De arbeider had heel wat in zijn mars, maar werd beklemd. Arbeiders zouden zichzelf moeten kunnen ontplooiën, hun vernuft verder ontwikkelen. En dan niet enkel op basis van hun kunnen, zoals hier (ook al leken de socialisten in het smeedwerk een hogere kunstvorm te zien). De socialen poogden, en dit zullen we regelmatig tegenkomen doorheen dit onderzoek (we zagen het al duidelijk bij het amusementthema) de arbeider te verheffen en een rijker en breder leven en denkkader te schenken. Er sproten projecten tot volksverheffing uit de grond, het arbeiderspubliek werd bijvoorbeeld in contact gebracht met hogere kunst. Men wou de arbeider uit zijn eenzijdig en vaak verderfelijk leven halen³¹⁴. Vaak echter hadden de arbeiders meer nood aan biefstukken dan aan romans en verzen. Ook de christen-democraten beoogden de arbeiders te verheffen, maar legden andere nadrukken. Het stadsleven leidde ertoe dat pervertering schering en inslag was; perversie die van generatie op generatie werd overgeleverd en resulteerde in achterlijkheid en ondergang³¹⁵. De industriëlen hadden ook zo

³¹³ BOERSEN, S. *Een reus des arbeids op onze Wereldtentoonstelling. Vooruit*. Donderdag 7 oktober 1897, n° 279, p.1.

³¹⁴ WITTE, E; NANDRIN, J; GUBIN, E; DENECKERE, G., *op.cit.*, p.471.

³¹⁵ DAMS, K.J., *De triomf van de engel over het beest; Alphonse Proost (1847-1931) en de Belgische Ligue de l'Education Familiale*, Groningen, Rijksuniversiteit Groningen, 2006, p.461. (<http://dissertations.ub.rug.nl/faculties/ppsw/2006/k.j.dams/>)

hun plannen met de arbeiders. De tentoonstelling verlangde om van verschillende kanten en op verschillende manieren de arbeider te kneden. Tentoonstellers en organisatoren wilden verschillende groepen als het ware indoctrineren, bepaalde inzichten ingang laten kennen, de bezoeker nieuwe zaken leren kennen, bepaalde pleidooien voeren. Dit kon gaan om contact met kunst. Op bepaalde plaatsen bepleitte men nuttigheid, arbeid en vlijt³¹⁶. Dit kon gaan om het ideaal van moederschap en christelijkheid of om naastenliefde. Katholieken streden tegen het buikdansen. Socialisten verheerlijkten de arbeider-kunstenaar. De liberalen vonden de bokskamp barbaars. Er waren congressen over hoe men de mijnen zedelijker kon maken. In het Sociaal Paviljoen kreeg de verheffing een wezenlijk afzonderlijk onderdeel (*Institutions pour le développement intellectuel et moral des ouvriers*³¹⁷). Socialisten, liberaal progressieven en christen-democraten wilden de arbeider verheffen, elk op hun manier uit het moeras trekken om de hogere echelons bereikbaar te maken. De tentoonstelling werd zoals we nog vaak zullen zien, ingezet in de volksverheffing.

³¹⁶ S.n. “De wereltentoonstelling wilde bezoekers opvoeden”, IN: Delta, 1997, 13, s.p. (www.delta.tudelft.nl/archief/j29/n13/12832)

³¹⁷ DREZE, G., op.cit., p.635, (1905, vol I).

► Synthese, analyse en vooruitblik

Verschillende partijen en groeperingen waren aanwezig op de foren en ze wilden elk de bezoekers (steeds meer arbeiders) hun waarheid meegeven, hun visie op bijvoorbeeld, hier voor ons van belang, het sociale vraagstuk. Niet in het minst de verschillende politieke partijen zouden de tentoonstelling inzetten om een groter aandeel in de geesten van de bezoekers te verkrijgen. Via de foor praatten ze hun visie op het sociale vraagstuk aan, drongen ze door tot de ziel van het publiek (hierin past de wil om de arbeider te verheffen). In volgend stuk bekijken we hoe de tentoonstelling trachtte te overtuigen van de algehele goedheid van de industrie en men zich daar toch steeds meer vragen bij stelde. De alleenheerschappij van de blinde winst werd terzijde gezet en de foor bijgestuurd om zo zelf opnieuw een rol te spelen. We bekijken hoe dit verliep. We gaan na hoe de koek op de tentoonstelling verdeeld werd en wie op de tentoonstelling aan het langste zeil trok inzake maatschappelijke kwesties. In volgende onderdelen bekijken we eerst de machinehal en zo de industriële secties van de tentoonstelling, vervolgens gaan we in op het Sociaal Paviljoen en enkele sociale aspecten van verschillende paviljoenen. Na beide fenomenen afzonderlijk te bestuderen, brengen we ze samen en plaatsen we ze breder. De spiegelfunctie van de wereltentoonstelling blijft belangrijk, we bekijken ook welke wezenlijke rol de tentoonstelling kon spelen in verschuivingen.

VIII. Het Paviljoen van de Industrie aan de hand van de machinehal

Voor de staat en de patronerende vorst waren de wereldtentoonstellingen dus in de eerste plaats prestigieuze ondernemingen die het eigen land moesten promoten. Voor die andere organisator (en niet de minste), de grootindustrie, was de foor een soort Utopia van internationale vrijhandel, economische uitwisseling en technologische vooruitgang. In dit onderdeel reflecteren we over de machinehal als pars pro toto voor het industriële thema van de tentoonstelling. We gaan na hoe de arbeiders stonden tegenover de industriële onderdelen van de tentoonstelling, hoe deze delen stonden tegenover de arbeiders, wat hun plaats er was. Ook de volksklasse moest, en steeds meer, overtuigd worden van de positieve kanten van de toentijdse industriële organisatie. Het zal echter duidelijk worden dat de drie credo's van prestatie, productie en profijt, een deontologie die de tentoonstelling wou aanbrengen³¹⁸, niet altijd blindelings werd aangenomen door elke bezoeker. We bekijken de machinehal als kernpunt van het industriële op de tentoonstelling.

³¹⁸ COPPENS, C; DEREZ, M; BOUSSET, G., op.cit., p.8.

'De ijzeren en stalen mechanieken hebben de armen van den werkman vervangen, de longen van het machien zijn sterker dan deze van den arbeider en de handarbeid wordt in de grootnijverheid meer en meer eene bijzaak, die voor niets of voor geheel weinig in de weegschaal telt.'

Dagblad Vooruit³¹⁹

1. La Galerie des Machines

Waar doelden industrieel getinte hallen als de machinehal op? Hoe keek de arbeider naar de machinehal? Welke gevolgen had dit?

1.1. Algemeen

1.1.1. De machinehal op de tentoonstelling

In de machinehal werden de technische en wetenschappelijke vernieuwingen van de deelnemende landen tentoongespreid. Voor alle hier besproken tentoonstellingen vormde deze internationale hal een belangrijk onderdeel. De machinehal verzamelde belangrijke grootsheden die de industrie voortbracht. Tevens was ze een motor achter die grootse industrie (zie verder). Gedurende de negentiende eeuw zagen we hoe zich via twee industriële revoluties in vele naties de overgang van een agrarische naar een industriële samenleving voltrok, consolideerde en verder uitbouwde. Belangrijk kenmerk van de eerste industriële revolutie zou de gecentraliseerde productie zijn, alsook de inzet van machines. Winstbejag werd hoog in het vaandel gedragen. Nieuwe technieken en principes traden in voege om dit doel te bereiken. Innovaties en de schaalvergroting van het machinegebruik waren pilaren van de verandering.

Om maar een voorbeeld te geven van de opgang van de machine richten we ons tot de katoenindustrie. Hier vond ene John Kay de vliegende schietspoel uit. Door middel van voetpedalen schoot de schietspoel heen en weer. Het weven met de hand moest buigen voor deze efficiëntere manier van werken. Het spinnen kon niet achterblijven en ook daar zou zich een beginnend mechanisatieproces voltrekken. Uiteindelijk (na enkele tussenstappen) verliep zowel het weven als het spinnen automatisch en was slechts een minimum aan arbeiders vereist tijdens beide processen. De grote, dure en complexe machines centraliseerden zich in fabrieken³²⁰.

³¹⁹ F.H. *Een Sociaal Beeld. Vooruit*, Zondag 7 september 1913, n°248, p.1.

³²⁰ VANHAUTE, E; BRACKE, N., *Economische en sociale geschiedenis van de nieuwste tijden*, Gent, Academia Press, 2005, pp.73-78.

De machinehal zou nu net de voortbrengselen van deze ommekeer viëren. Vooral op de eerste tentoonstellingen was deze hal het paradepaard van de expositie. In 1885 vormde *La galerie des machines* ongetwijfeld het centrale hart van de tentoonstelling. Met de Belgische tentoonstellingen bevinden we ons al in de tweede helft van de negentiende eeuw. Ook België onderging de invloeden van een tweede industriële revolutie. Dat zullen we ook duidelijk in de machinehal kunnen onderschrijven. Tijdens de tweede industriële revolutie boette de machine zeker niet in aan belang. De stoommachine bleef zeer belangrijk, nieuwe technieken wonnen echter aan betekenis. Er deden zich heel wat veranderingen voor. In 1884 werd de zuinigere stoomturbine uitgevonden. Elektriciteit en petroleum vormden nieuwe energiebronnen. De ontploffingsmotor zou in 1870 haar intrede doen (als aandrijfkracht in industrie, in voertuigen...). Er volgden doorbraken in de communicatietechnologie (telefoon, draadloze telegrafie...)³²¹. In een viertalige gids doorheen de tentoonstelling van 1885 lezen we:

*‘Door de belangwekkende nederlandsche afdeeling heenstappende bereiken wij de ruime plaats aan de machines en elektriciteitstoestellen voorbehouden. Al wat beweegt is aantrekkelijk, ook worden de gaanderijen der machines in alle tentoonstellingen druk bezocht door het publiek dat hen boven het overige verkiest en dat hier volle voldoening hebben zal, daar tal van nieuwigheden zijne aandacht en nieuwshierigheid zullen opmerkzaam maken*³²²’.

In latere tentoonstellingen bleef de machinehal belangrijk (*‘Les halles occupent plus de soixante-quinze mille mètres carrés; le hall des machines en prend à lui seul plus de vingt mille.*³²³’). Er zouden zich echter ook steeds meer andere aantrekkelijkheden aandienen. Ze bleef niet de enige parel aan de kroon. Deze hallen vormden voor de één een bron van kennis. Vaklui konden hier kennis maken met de nieuwste technieken en bijvoorbeeld inzicht krijgen in welke technieken en machines hun bedrijf het best konden dienen. Ook kregen arbeidslui soms gratis kaarten om zich in deze galerijen nieuwe technieken eigen te maken wat ervoor moest zorgen dat ze een efficiëntere bijdrage zouden kunnen leveren aan het productieproces. Leken konden in deze hallen kennis maken met een voor hen weinig bekende wereld en hun ogen vergapen (*‘al wat beweegt is aantrekkelijk*’) aan de vaak monstrueuze realisaties van het menselijke kunnen. Het ontzag van velen is niet zo verwonderlijk als we de foto’s bekijken van deze machinehal en enkele van de apparaten die ze uitstalde (*zie bijlage, n°38-41*).

³²¹ FRANCOIS, L. VAN EENO, R., Geschiedenis van de nieuwste tijden, Gent, Academia Press, 2001, vol I, 223p. /VANHAUTE, E; BRACKE, N., op.cit., p.115.

³²² MOERMAN, L; COMBAZ, G., op.cit., p.111.

³²³ S.n., Liège-touriste-exposition. Exposition universelle 1905, Liège, imprimerie industrielle et commerciale, 1905, p.248.

1.1.2. Uitzicht

Het uitzicht van de machinehallen en de nadrukken die er werden gelegd, verschilden van tentoonstelling tot tentoonstelling. In 1885 oogste een wedstrijd voor locomotieven en de intrede van de elektriciteit het meeste ontzag. Toch behoorden ook de stoommachines nog steeds tot de blikvangers. Het uitzicht van de expositie in 1894 werd bepaald door vaak kleinere machines die aan particulieren werden verkocht. Detailproducten namen een belangrijke plaats in. De tentoonstelling vertoonde nogal wat parallellen met een handelsbeurs³²⁴. Wanneer we de machinehal op de tentoonstelling van Luik (1905) bekijken, zien we een onderverdeling in drie compartimenten. Er is de groep *‘Matériel et procédés généraux de la Mécanique’*, de groep *‘Matériel des Chemins de fer et des Tramways’* en de groep *‘Mines et Métallurgie’*³²⁵. In de vele werken over de tentoonstellingen werden de verschillende technieken, machines en apparaten (locomotieven, gasmotoren, stoomturbines, hydraulische pompen) vaak tot in het detail beschreven. Dit lijkt ons in het kader van dit onderzoek niet echt opportuun. Voor we verder gaan geven we aan de hand van enkele fragmenten toch nog een kort beeld van wat deze machinehal zoal inhield.

*‘M.G. Eiffel, ingénieur-constructeur, à Levallois-Perret, près Paris (France): il expose près de la place Gillis, dans les jardins, un type grandeur d’exécution d’un pont portatif de 21 mètres de portée, se son système. Dans la halle aux machines, nous trouvons dans son exposition des dessins et photographies de ponts et de viaducs et le dessin de la tour monumentale en fer de 300 mètres de hauteur projetée pour l’Exposition de 1889, à Paris’*³²⁶.

*‘Gasmotoren Fabrik, a Deutz (Allemagne). Grande exposition de differents moteurs a gas systeme Otto’*³²⁷.

*‘MM. Hanarte et Balant, ingénieurs, à Mons, exposent un compresseur d’air parabolique, des perforatrices, une pompe-piston et des dessins descriptifs de ces engins’*³²⁸.

Ook bijvoorbeeld Cockerill was prominent aanwezig op deze wereldtentoonstelling. In 1885 domineerde hij de machinehal, wat hem –toen wel nog- automatisch verhief tot een van de belangrijkste exposanten van de tentoonstelling. Zijn expositie nam zo’n achthonderd vierkante meter in. Société John Cockerill dweept met haar stoommachines bestemd voor de Russische pantserkruiser Tchesma en met haar maquettes van de hydraulische lift voor het

³²⁴ DE SOMER, P; DE HERDT, R. “Industrie, techniek en toegepaste wetenschappen op de wereldtentoonstellingen in Antwerpen”, IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), De panoramische droom: Antwerpen en de wereldtentoonstellingen, Antwerpen, 93Antwerpen, 1993, p.155.

³²⁵ DREZE, G., op.cit., pp.917-918, (1905, vol II).

³²⁶ S.n., La galerie des machines a l’exposition universelle d’Anvers.1885, Bruxelles, imp. Ad. Mertens, 1885, p.61.

³²⁷ ibid., p.56.

³²⁸ ibid., p.60.

kanaal Bergen-Charleroi. Ze trok de aandacht met haar locomotieven en met haar facsimile van de *marteau-pilon*, een smeedhamer van honderd ton. Ook dit bedrijf trachtte via haar installaties en maquettes het publiek (en niet in het minst de kopers) haar grootsheid te tonen en hen van hun kunnen te overtuigen³²⁹. De hal waarin alle machines werden ondergebracht was eigenlijk zelf al een grote machine. Het was een hele klus om het geheel van elektriciteit en licht te voorzien. Een ondergronds kabelwerk verschaftte dit goed. Of er was, om maar nog een van de vele ingrepen te noemen, de aanleg van een pompinstallatie om de aanvoer van water voor '*la condensation des machines motrices*' te voorzien. Sommige machines, zoals verschillende turbines en apparaten met hydraulische motoren, moesten voorzien worden van water onder hoge druk³³⁰.

1.2. De machine; vriend of vijand in tijden van sociale strijd

1.2.1. De machine als zege

Voor we met deze uiteenzetting verdergaan willen we herhalen dat we de machine ook vaak als *pars pro toto* kunnen zien voor de ganse industrie an sich. Wat gold voor de machine en de mechanisatie zou vaak ook van toepassing zijn voor de gehele industriële impuls die door de maatschappij raasde en op de expo's haar uiting kende. De mentaliteitsbespreking die hierop volgt staat natuurlijk niet op zich maar moeten we zien als illustratief voor de visie op de ganse industriële vooruitgang. De machinehal symboliseerde zeer veel waarden van de wereldtentoonstelling. Ze stond voor technische vooruitgang, voor snellere en goedkopere productie, voor meer winst. De machinehal werd door velen bejubeld. Ze wekte bewondering op. De efficiëntie die ze uitstraalde werd geprezen. Ze was de drager van de economische kracht van industriële naties zoals België er een was. Ze stond voor velen voor al het goede dat het tijdperk bood. Natuurlijk zal de lof tegenover de mechanisatie zich vooral gericht hebben tot wat de machines voortbrachten en de winstgevende manier waarop ze dit deden. Ecco echter belichtte nog een ander luik van de populariteit van de machine en toonde aan hoe met horten en stoten de machine ook als mooi werd gezien. Kunstenaars gingen (logisch gezien de impact op de samenleving) aandacht besteden aan het thema van de machine en er niet altijd³³¹ negatief tegenover staan.

³²⁹ *ibid.*, pp.58-59.

³³⁰ *ibid.*, p.24.

³³¹ Ook hier zien we dus een dualiteit die zich ook over de andere luiken zal verspreiden.

Ecco verhaalt hoe chirurgische instrumenten die we terugvinden op tekeningen uit het werk van de arts Ambroise Paré bijvoorbeeld (zestiende eeuw) nog leken op kaken, kunstgebitten of roofvogelbekken. Er was, zo Ecco, een morfologische betrokkenheid bij het lijden en het (zij het verlossende) geweld waarbij ze betrokken waren. In de achttiende eeuw daarentegen werden instrumenten afgebeeld zoals we ze tegenwoordig kennen. We herkennen makkelijk een lamp, een briefopener of een ander designobject. Efficiëntie werd in het neoclassicisme gelinkt met schoonheid en de machine als uiting van deze eigenschap bejubeld in de *Encyclopédie*. De schoonheid of aanvaardbaarheid an sich van apparaten, machines en nieuwe materialen was echter geen dogma. De eerste machine van Watt werd ‘*vermomd*’ klassieke tempel. Ondanks het ontstaan van industriële schoonheid ontstond en de uitbreiding van nieuwe materialen als metaal, bracht men bij bijvoorbeeld de Eiffeltoren (gebouwd voor wereldtentoonstelling) toch nog ‘*klassieke*’ bogen aan. Deze bogen hadden technisch gezien geen enkel nut. Hun enige bestaansrede bestond erin om het uitzicht van het monument makkelijker algemene ingang te doen vinden. De intrede van de machine als esthetisch object verliep dus niet altijd zonder obstakels. Toch zouden steeds meer dichters aandacht schenken aan de idee dat de machine een zekere schoonheid bezit. Iets wat bijvoorbeeld blijkt uit de *Ode aan Satan* van Carducci, waarin de locomotief- *mooi en verschrikkelijk monster*-symbool stond voor ‘*de overwinning van de rede op het obscurantisme uit het verleden*’. Merk toch ook hier de duale houding op (zie bijlage, n°42)³³².

1.2.2. De machine als juk

Tot nu toe belichtten we slechts een eenzijdige houding tegenover de machinehal en eigenlijk tegenover de industriële onderdelen van de tentoonstelling en maatschappij tout court. Voor degenen waarop dit industriële apparaat teerde, bracht het waarschijnlijk andere connotaties met zich mee. De machinehal wilde overtuigen van de kracht van de industrie en haar efficiëntie. Niet iedere bezoeker (en zeker niet de bezoeker-arbeider) zal zich vermoedelijk even snel hebben laten overtuigen. In 1901 maakte journalist August De Winne een reis door Vlaanderen. Zijn bevindingen werden gepubliceerd in *Le Peuple*. Hij beschreef treffend de werk -en leefomstandigheden in Vlaanderen.

- *Deze arbeid is ongezond, sprak Beerblock.*
- *Ja, het stof neemt u bij de keel, en dringt overal binnen.*
- *Zijt gij bezig sedert 6 ½ uren?*

³³² ECCO, U., De geschiedenis van de schoonheid, Amsterdam, uitgeverij Bert Bakker, 2005, pp.392-393.

- *Sedert vroeger. 's Morgens en 's avonds werk ik bij het licht, zegde de oude touwlayer, ons eene slechte lamp wijzende die in een hoek hangt. Ik bereid het kamp der spinners voor.*
- *Is het waar dat kinderen van vijf jaren op de banen werken?*
- *Ja, en zelfs van vier jaren. De meesten echter zijn zes tot elf jaren oud.*³³³.

In mechanische vlasspinnerijen moesten de arbeidersvrouwen vlasdraad spinnen met behulp van water dat tussen de 50 en 80 graden warm was. Dag in, dag uit zwoegden ze in deze enorme hitte en zaten ze met hun handen in het water en slijk. Hierdoor kregen ze kloven in hun handen. Daar deze wonden geen tijd kregen om te genezen, begonnen ze te etteren. Een fenomeen dat men waterkanker noemde³³⁴. Een arbeider die zich in dergelijk werkmilieu bevond (of de persoon die hem/ haar vertegenwoordigde), zal waarschijnlijk anders aangekeken hebben ten opzichte van het industrieel kunnen of *het wonder der machinehal*. In een *Vooruit* van 1885, het jaar van de eerste wereldtentoonstelling op Belgisch grondgebied vinden we een verslag van een van de *gelukkige* arbeiders, een ijzerbewerker, die de mogelijkheid kreeg om de tentoonstelling van Antwerpen te bezoeken. Wanneer we de eerste paragraaf lezen van het verslag dat hij bracht over zijn kennismaking met de machinehal treffen we een en al lof aan. De man was enorm onder de indruk van de pracht en praal van het geheel (zeker verlicht moet het een enorm spektakel zijn geweest). Hij voelde zich met zijn eigen woorden *'trotsch'* wanneer hij in de machinehal *'zulke schoone en reusachtige werken te aanschouwen kreeg'*. Ook was hij gemotiveerd om bij te leren en ging hij de mechanische vooruitgang in zijn vakgebied het eerst aanschouwen. Opdracht geslaagd voor het conservatieve deel van de tentoonstellers? ... Niet echt. Al gauw slaat de stemming van het verslag om. Bij het bekijken van een stoommachine bij de stand van de heer Kerckhove verwonderde hij er zich over dat deze machine zo uitmuntend ineens zat. Hij merkte op dat dit wonder onmogelijk door een mensenhand zou kunnen zijn vervaardigd. Hieraan koppelde hij de vraag wat dit betekende voor de ijzerbewerking, zijn stiel. Hij vreesde dat zijn vak snel overbodig zou worden. Als machines alles beter en sneller konden, zou de rol van de gewone arbeider snel worden geminimaliseerd.

*'Want niemand kan betwisten in werkhuisen gelijk bij den heer Kerckhove en anderen, waar zulke gereedschappen in werking zijn, de ajusteurs (ijzerbewerker) schier niets anders meer behoeven dan een vel amarilpapier en een stuk hout om hetgeen van die mekanieken komt op te kuisen'*³³⁵.

³³³ DE WINNE, A., *op.cit.*, p.22.

³³⁴ PIRYNS, P; van HUMBEECK, H., "Niet rood, geen brood", IN: *Knack*, 3 september 2006, s.p. (<http://www.knack.be/articles/index.jsp?articleID=42027§ionID=546&siteID=11>)

³³⁵ Een ijzerbewerker. *Een bezoek in de tentoonstelling. Vooruit*. Maandag 31 augustus 1885, n°184, p.3.

In datzelfde jaar zou zelfs een optocht gehouden worden tegen de mechanisatie. Arbeidsloze werklieden trokken door de straten van Brussel en scandeerden de spreuk ‘Weg met de machienen’³³⁶. Ook op latere tentoonstellingen was deze kritiek op de machines frequent aanwezig (ondanks het bezweren van de neergang, betekende de opgang geen volledige opgang voor de arbeider). Niet iedereen keek op dezelfde manier naar de machinehal en naar alle industriële verwezenlijkingen die de tentoonstelling bood. Er was nog een andere kritiek in het kader van de machinehal die we frequent terugvinden vooral (naar onze bevindingen zelfs alleen) in de socialistische bladen. In de *Vooruit* van 1910 lezen we volgende bemerking na een bezoek aan de machinehal.

‘De nieuwste machines, van allernieuwste constructie, geeft de brusselsche tentoonstelling te zien. Waar gaan zij heen? De arbeider, die weken lang heeft gespaard om de tentoonstelling te kunnen bezoeken, of het fortuintje had, dat een ander zijn reis betaalde, hij moet antwoorden, dat die machines buiten zijn bereik vallen. Alléén mannen van geld kunnen zich de nieuwste machines ter produktie aanschaffen; daarmede zullen zij den hardnekkigen concurrentiestrijd aanvangen. En het gevolg? Dat menig kleinere kapitalist over zijn eenigszins minder goede kwaliteit machine, die minder goed, minder vlug en minder voordeelig produceert, den nek breekt en het veld ruimt voor den groot-kapitalist. Deze houdt zich staande, breidt zijn zaken uit, maakt grootere winsten, leeft rijker en weelderiger, en laat den bezitlozen arbeider, die werken moet, wil hij eten, arbeiden voor een hongerloon’³³⁷

1.2.3. Machines als middel

We leerden dus dat velen de machines zagen als symbool van slavenarbeid. De arbeiders zouden veel beter af zijn zonder deze machines. Dit zou veiliger werken en meer werkgelegenheid betekenen voor hen. *Vooruit* was het echter niet eens met deze ingesteldheid. De krant zou bijvoorbeeld van leer trekken tegen de voornoemde stakers. Het blad en haar aanhangers vonden zich eerder in de laatstgenoemde kritiek en dachten dat wanneer dit probleem van ongelijkheid opgelost raakte ook het probleem van de machine van de baan was. Het was niet zo dat alle ellende op de invoer van de machines af te schuiven was. De krant verwees naar de fabel ‘*De Mensch en het Machien*’ die net het tegendeel propageerde van ‘*weg met de machienen*’. De fabel en hiermee de *Vooruit* zetten net het nut uiteen van de machines, van de vooruitgangen in de techniek. De kreet ‘*weg met de machienen*’, zo schreef *Vooruit*, was even onzinnig als de kreet ‘*weg met de Staat*’, een sneer naar de anarchistische strijd. Een strijd met in zekere zin parallelle doelen als het reformistische socialisme van *Vooruit* maar die de anarchisten met geheel andere middelen

³³⁶ S.n. ‘Weg met de machienen!’. *Vooruit*. Woensdag 25 februari 1885, n°38, p.1.

³³⁷ H.J.v.V. *Wat Brussel te denken geeft*. *Vooruit*. Woensdag 3 augustus 1910, n°213, p.1.

nastreefden, via een geheel andere, radicalere weg. *Vooruit* wees op het feit dat de verdringing van de machine de weg naar inefficiëntie en achterlijkheid betekende. Het hield de terugkeer in naar *'de dilligencie, naar den voermanswagen, naar den trekboot, naar het zeilschip waar maanden nodig is om te reizen'*. De vooruitgang in machines resulteerde in een prijsdaling van producten, net door de snelheid en het gemak van hun fabricage. Het zorgde ervoor dat de prijzen van bijvoorbeeld het graan daalden. Het bracht beter transport zodat datzelfde graan nu makkelijk van ver kon worden ingevoerd en op de markt kon worden gedumpt (iets waar de landbouwers waarschijnlijk minder tevredenheid over betoonden dan de even hongerige fabrieksarbeider). Machines konden, zo bracht het blad naar voor, verdrukking en ellende bewerkstelligen. Maar machines konden ook net leiden tot welstand en vrede. De aanwending ervan was hetgeen bepalend was, niet het object zelf. De strijdkreet *'weg met de machien'* moest dus omgezet worden in het zinniger *'aan ons de machien'*³³⁸. Machines schiepen rijkdom, het waren de bezitters die deze rijkdom monopoliseerden en verderf brachten voor het volk. Machines zouden er *'matigen arbeid met rust en genoeg en geestesontwikkeling'* voor in de plaats stellen! Als de overvloed maar eens tot hen raakte. Er moest iets veranderen aan de situatie. De arbeiders konden bij het zien van de machinehal niet blijven staan hunkeren als *'kinderen aan een uitstalraam'*³³⁹. Zo verwerd de machinehal voor sommigen tot een symbool voor de noodzakelijkheid van de sociale en vooral socialistische strijd. In de christelijk-sociale bladen vond ik deze kritieken op de machinehal niet terug. Maken we even een kleine tussenbalans. De machinehal wekte bij de een dus alleen maar verwondering op en stond voor kunnen, voor rijkdom en mogelijkheid. Sociaalgezinden en degenen onderaan de ladder zouden niet altijd met evenveel ontzag naar deze machines kijken. Velen die de nadelen van de machine dagdagelijks aan den lijve ondervonden, of mensen die de nadelen beseften, zouden een ander idee hebben over deze machinehal. Steeds breder zou men er zelfs tegen gaan strijden. Men vocht tegen de ongelijkheid en voor de machines in eigen handen of tegen de mechanisatie tout court.

Niet enkel in de stad had de intrede van de machine belangrijke gevolgen (ontstaan fabrieken, achteruitgang huisnijverheid, grote kosten machineparken...). Ook op het platteland waren de gevolgen niet van de minste. Maai-, zaai- en dorsmachines kwamen op. Steeds meer plattelandsarbeiders raakten overbodig of konden dit niet betalen en werden genoodzaakt om

³³⁸ S.n. *'Weg met de machienen!'*. *Vooruit*. Woensdag 25 februari 1885, n°38, p.1.

³³⁹ S.n. *Wat Brussel te denken geeft*. *Vooruit*. Dinsdag 2 augustus 1910, n°212, p.1.

naar de stad te trekken. Ook gans het transportsysteem kende grondige wijzigingen³⁴⁰. Voor de landarbeider die de wereldtentoonstelling bezocht, zouden dezelfde principes werkzaam zijn. We komen erop terug in het *moderne dorp* (Paviljoen van de Landbouw).

1.2.4. Rechtstreeks voordeel

Merken we nog op dat naast de logische en reeds geschetste nadelen die de machines met zich meebrachten, machines, als ze inderdaad tot het werkvolk raakten, directe voordelen met zich mee konden brengen. Toestellen die zorgden voor ventilatie en alle technieken die hiermee gepaard gingen vormden het onderwerp van een niet onnoemenswaardig onderdeel van de tentoonstelling. Goede verluchting zou op vele werkplaatsen inderdaad al heel wat schelen. Al op de eerste tentoonstelling zien we hoe men ventilators aan de man wou brengen die speciaal werden ontwikkeld voor specifieke domeinen. Zo waren er bijvoorbeeld de ventilators voor de broodnodige verluchting van de mijnen³⁴¹.

1.3. Opmerking

Uit een werk over de tentoonstelling van Luik pikken we volgend zin:

‘Les chaudières qui alimentent en vapeur les installations du grand hall des machines se trouvent dans un ample hangar attenant à celui’³⁴².

Dit is een mooi beeld dat een belangrijk inzicht bij het onderzoek naar de arbeider op de tentoonstelling mooi illustreert. Degenen die moesten zorgen voor de aandrijving van de machine bevonden zich in een aparte hangar, onzichtbaar voor het publiek. De mindere kanten van de machines werden bedekt. Maar het ging volgens mij regelmatig nog een stap verder. De film *‘Bread and Roses’* van Ken Loach³⁴³ handelt over een poetsploeg die instaat voor het onderhoud van een der afdelingen van een *multinational*. Ene Luis legt nieuwkomer Maya uit hoe hun werkplunje als een onzichtbaarheidsmantel fungeert. Wanneer je hem aantrekt, lopen de hooggeplaatste personeelsleden namelijk langs je heen alsof je er niet bent. Op de tentoonstelling deed zich waarschijnlijk een gelijkaardig proces voor. Sommige

³⁴⁰ FRANCOIS, L.; VAN EENO, R., *op.cit.*, p.120.

³⁴¹ S.n., *La galerie des machines a l’exposition universelle d’Anvers 1885*, Bruxelles, imp. Ad. Mertens, 1885, p.93.

³⁴² RENARDY, C., *Liège et l’Exposition universelle de 1905. Urbanisme dans un espace de confluence et reflet d’un apogée*, Bruxelles, Fonds Mercator, 2005, p.231.

³⁴³ LOACH, Ken. *Bread and Roses*. 2000.

machines op de tentoonstellingen waren wel degelijk bemand, maar we gaan ervan uit dat waar dat zo was de arbeiders geen aandacht trokken. Ook maakten de machines vaak op zich zo'n indruk dat de arbeiders sowieso ook daar onzichtbaar werden. Het was alleszins zo dat men *hier* niet streefde naar het tonen van de sociale implicaties van het fabrieksleven. De machines stalen de show, men had geen oog voor de arbeiders en hun werkomstandigheden. Hier leren we vooral veel van wat men niet in het spotlicht plaatste, van waar men niet over reflecteerde. Hier stonden geen borden waarop men met grafieken toonde hoeveel de vrouwen in de ateliers verdienden. Hier illustreerde men niet hoelang een werkdag duurde of zoomde men niet in op het kind dat de kapotte draden onder de spinmachines kruipend aaneen moest knopen³⁴⁴. Hetgeen niet wil zeggen dat het sociale thema overal afwezig bleef op de tentoonstelling...

³⁴⁴ RENARDY, C., op.cit., p.220.

IX. Het Sociaal Paviljoen

Soms bracht de wereldtentoonstelling een plotse verbetering in het lot van de minderbehoeden der samenleving. Vooral natuurlijk de arbeidsgerichte kranten berichtten met regelmaat over werkmansfamilies of plattelandsgezinnen die werden getroffen door het groot geluk en als winnend lot uit de bus van de befaamde tombola der wereldfoor kwamen.

‘Het lot der 100000fr., der laatsten trekking van de leening der stad Antwerpen, is gistermorgen in ontvangst genomen door eene dagloonster, eene weduwe met drie kinderen uit den omtrek der stad Luik³⁴⁵’.

Dit instantsuccesverhaal werd de dag nadien nog breder uitgesmeerd onder de titel *‘Luik-niet altijd (!) in fortune blind’*. Deze alleenstaande dagloonster had zich er, vermoedelijk door haar krappe inkomen, toe verplicht gezien een van haar kinderen in een liefdadigheidsinstelling te laten verblijven. Ook haar twee andere kinderen zouden in de nabije toekomst naar deze instelling verhuizen. Na lang sparen, kocht de vrouw twee tombolalotjes waarvan een de sleutel bleek te zijn uit haar miserabele situatie. Aan de twee Antwerpse wezen die de rol van onschuldige handen speelden en haar nummer uit de bus haalden, schonk ze elk 100 frank. Het wezengesticht waar ze verbleven ontving 500 frank³⁴⁶. De tentoonstelling zou ook op een meer structurele manier haar pijlen richten op de noodlijdenden. Al gauw kwam de sociale kwestie aan bod op de Belgische foren. We bespraken al enkele kenschetsende fenomenen. De wereldtentoonstelling van 1888 richtte reeds een wedstrijd in waar men nadacht over sociale thema’s (hygiëne³⁴⁷, voorzieningskassen³⁴⁸). Delegaties van arbeiders, zalen met goedkope huishoudelijke producten, prijskampen voor filantropische werkgevers en goedkopere toegangsprijzen kondigden, zo *‘Europa in euforie’*, de komst aan van een nieuw paviljoen³⁴⁹. Op de tentoonstellingen dook een nieuwe sectie op. Het Paviljoen van *de Sociale Economie* (hier het Sociaal Paviljoen genoemd) werd in het leven geroepen en bracht veel van deze thema’s samen. Men plaatste er de arbeider centraal en dacht na over verschillende problematieken die de werkersklasse aanbelangden³⁵⁰. Vanaf 1889 vormden deze paviljoenen een vast deel van de exposities. Ze focusten op de problematiek van de arbeiderswoningen, de

³⁴⁵ S.n. *Luik. Vooruit*. Zaterdag 6 mei 1905, n°126, p.3.

³⁴⁶ S.n. *Luik. Vooruit*. Zondag 7 mei 1905, n°127, p.2.

³⁴⁷ MUSSELY, P., *Le grand concours international des sciences et de l’industrie de Bruxelles en 1888*, Bruxelles, imp. Ad. Mertens, 1887, p.40.

³⁴⁸ *ibid.*, p.183.

³⁴⁹ Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, *op.cit.*, p.81.

³⁵⁰ COPPENS, C; DEREZ, M; BOUSSET, G., *op.cit.*, p.8.

inspanningen van werkgevers en het werk van arbeidersverenigingen³⁵¹. Het Sociaal Paviljoen richtte zich op thema's en veranderingen die we indirecter reeds bespraken bij de opbouw van de tentoonstelling (zondagsrust, lonen, werkuren, werkgelegenheid...), of op de strijd voor zedelijkheid en verheffing. Op deze progressies, die in dit paviljoen werden getoond door middel van uitgestalde grafieken en plakaten komen we niet meer dieper terug. Ook werden er thema's besproken die later doorheen dit onderzoek terugkomen, zoals in het vrouwenpaviljoen en het onderdeel over het kind. Coöperatieven en mutualiteiten hadden er hun stal. Men demonstreerde wat men op vlak van hygiëne bereikte.

Enkele vragen betreffende het Sociaal Paviljoen beantwoordden we reeds in de inleiding.

Wanneer kwam er een Sociaal Paviljoen? Hoe zag het Sociaal Paviljoen eruit en wat valt te vertellen over haar verschillende secties? Wat zou dit paviljoen betekenen? Wat betekende het Sociaal Paviljoen inzake de verenigingspolitiek? Hoe kwam de problematiek van de arbeiderswoning er uit de verf? Speelde de tentoonstelling een rol inzake de arbeidershuisvesting? Hoe werd de arbeiderswoning op de tentoonstelling voorgesteld? Wat waren de gevolgen daarvan? Hoe kon de tentoonstelling het leven van de arbeider gezonder maken?

Nadat we deze thema's bespraken zoomen we ook in op enkele andere onderdelen van de foor die sociaal-progressief konden werken om vervolgens een belangrijke tussenconclusie op te trekken.

³⁵¹ Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, op.cit., p.81.

De coöperatie is voorgesteld door een wagen die getrokken, gestuwd wordt, uit putten geheven door mannen en vrouwen, door jong en oud. Die trekkende, stuwende, zwoegende menigte zweeft, lijdt, maar streeft onafgebroken voort om den wagen vooruit te helpen³⁵².

Vooruit 1905

1. Coöperaties, mutualiteit, vakbonden

In 1851 erkenden arbeidsbewegingen de gevaren van het gebeuren in het Crystal Palace. Marx en Engels zouden zich kanten tegen het gebeuren. *‘Met deze expositie in het moderne Rome richt de wereldburgerij haar Pantheon op, trots en zelfvoldaan presenteert ze de goden die zij voor zichzelf heeft geschapen³⁵³’*. Op de Belgische tentoonstellingen horen we weinig weerstand van de arbeidersbewegingen. Er heerst namelijk al snel een ander klimaat. Tussen 1870 en 1884 ontstonden opnieuw verenigingen. Lokale organisaties werden overkoepeld door nationale, de bewegingen verbonden zich met een politieke partij. Vanaf de derde tentoonstelling zouden de arbeidersbewegingen en meer algemeen de belangen van de arbeidersklasse in een Sociaal Paviljoen worden ondergebracht op de tentoonstelling. Tegenstand tegen de tentoonstelling hoefde voor velen niet meer zo fel want ze kregen een stem en/of aandacht en aldus werd hun mogelijke woede gekanaliseerd. In dit Sociaal Paviljoen werd ook de groeiende tendens van coöperatieven en mutualiteiten weergegeven. Deze waren vaak gekoppeld aan een politieke overtuiging.

‘Les oeuvres multiples d’assistance, de prévoyance, d’éducation morale; les innombrables solidarités qui enserrent la Belgique dans un réseau compact sous la forme de coopératives, de mutualités, de ligues agricoles ou de petits bourgeois, de patronages, de sociétés de logement: tous ces organismes ont cherché à ‘s’exposer³⁵⁴, ...

Op de tentoonstelling van ‘85 zien we al enkele voorzieningsmaatregelen geëxposeerd. Zo is er bijvoorbeeld *La Caisse de Pensions du Corps Médicale Belge*. Het gaat hier om een *‘Institution de prévoyance, applicables aux classes supérieure³⁵⁵’*. Een grote ruimte voor hulpkassen en mutualiteiten ontbrak. De volgende tentoonstelling richtte men een wedstrijd in waarbij nagedacht werd over het thema van de sociale bescherming. Nummer 49 van de prijskampenreeks handelde over vragen in verband met voorzieningskassen, wederzijdse hulp

³⁵² F.H. Een Kunstwerk. *‘De Verheerlijking der Samenwerking’*. *Vooruit*. Donderdag 8 juni 1905, n°158, p.1.

³⁵³ CAPITEYN, A., *op.cit.*, p.73.

³⁵⁴ ROSSEL, E.(ed.). *op.cit.*, pp.580-581.

³⁵⁵ S.n. *Guide pratique de l’exposition universelle d’Anvers 1885*, Bruxelles, Bertels, 1885, p.41.

*'et autres institutions d'économie populaire*³⁵⁶. De volgende tentoonstelling kregen deze themata nog meer aandacht en een eigen plek in het Sociaal Paviljoen. Op de tentoonstelling van Luik prijkte in het Sociaal Paviljoen een beeld dat we zullen terugzien in de bespreking van het Paviljoen van de Kunst (zie bijlage, n°43). *'La Fédération des Sociétés coopératives du Parti Ouvrier Belge'* liet zich duidelijk opvallen. Dit niet enkel door haar belang en goede organisatie, maar ook door deze centraal geplaatste beeldengroep die de coöperatie uitbeeldde, een beeldengroep van de hand van kunstenaar van Biesbroeck. Op de sokkel van het monument lezen we het doel, het karakter en de resultaten van de Federatie waarvan 95 sociétés lid waren. De rest van de sokkel was bezet met coöperatieve deviezen en afbeeldingen. Vooruit kreeg een bijzondere vermelding bij de bespreking van deze socialistische federatie. Door haar belangrijke bloei was ze een eclatant lid³⁵⁷. De socialistische arbeidersbeweging zou sinds 1885 overkoepeld worden door de BWP en creëerde centrale structuren voor haar deelorganisaties. De coöperatieve beweging zou van groot belang zijn in dit verhaal daar ze zorgde voor inkomsten voor de politieke en culturele doelen van de werkliedenpartij³⁵⁸. Bakermat was Gent. In 1880 werd er de samenwerkende Bakkerij Vooruit opgericht. Tussen 1890 en 1914 versmolten vakbewegingen, coöperaties en ziekenfondsen steeds verder en groeide de graad van syndicalisering³⁵⁹. Vanaf haar oprichting prijkte Vooruit op de tentoonstelling. Ze kon, moest men dit gewenst hebben, - en sommige belanghebbende groepen zullen dit wel hebben gewild - onmogelijk genegeerd worden als nefast onderdeel van de maatschappij indien de voor haar geloofwaardigheid en credo van volledigheid enigszins wilde behouden. Vooruit begon klein, stelde aanvankelijk enkel haar goedkoop assortiment schoenen tentoon in de nijverheidsafdeling. Al gauw groeide ze uit tot een volwaardig en zienswaardig exposant en tot een belangrijke aanwezige in de sociale hal. Ook het Volkshuis eiste haar plaats op de tentoonstelling op. Genoemde coöperaties waren de eerste grote socialistische coöperaties die werden opgericht. De Vooruit ging van start in 1888 te Gent, twee jaar later ontstond het Volkshuis te Brussel. Aanvankelijk opgericht voor de productie en verkoop van brood tegen lage prijzen breidden ze uit en gingen ze ook kolen, stoffen en kleren verhandelen. Buiten deze economische aspecten, beschikten ze ook over een vergaderzaal, feestzaal, bibliotheek (Het Volkshuis bezette de tentoonstelling van 1910 met een boekenstand³⁶⁰) en café. De coöperaties stonden in voor publicaties, propaganda,

³⁵⁶ MUSSELY, P., *op.cit.*, p.183.

³⁵⁷ DREZE, *op.cit.*, p.251, (1905, volII).

³⁵⁸ BLOM, J.C.H.; LAMBERTS, E. (eds.), *op.cit.*, p.278.

³⁵⁹ VAN DE VOORDE, H; VANDEPITTE, P (reeksleiding), *op.cit.*, p.65.

³⁶⁰ S.n. *Brussel en omliggende. Vooruit*. Vrijdag 24 juni 1910, n°173, p.5.

organiseerden mutualiteiten en stakingskassen. Ze waren de voorlopers van andere kleinere socialistische coöperaties die in verschillende industriële centra op zouden duiken³⁶¹.

In 1894:

‘Vooruit, de zoo zeer gesmaakte samenwerkende maatschappij Vooruit, exposeert in de Belgische nijverheidsafdeeling, met 32 paar schoenen. De socialisten, die –volgens de burgersbladen- maar een opraapsel zijn van onbekwame en luie malkontenten, vreezen niet zich met de grootste nijveraars des lands te meten en nu dat wij Vooruit’s etalage hebben gezien, zijn wij verzekerd dat onze moedige vrienden der schoenmakerij Vooruit gerust de vergelijking met de andere tentoongestelde schoenen mogen afwachten.

...

*In een woord eene puike uitstalling*³⁶²

In 1913 (zie bijlage, n°44):

*‘In ons Paviljoen was het op sommige oogenblikken niet eens mogelijk binnen te geraken, - verre van aan een glas bier of aan een boterkoek te geraken Men heeft er gister 37 hectoliters Triomfbier getapt en 20000 boterkoeken gebakken. Als dat geen triomf is, dan kennen wij er niets van*³⁶³.

*‘Nog een paar weken en de wereldtentoonstelling zal gesloten zijn. Een herstellijk gevoel van weemoed overvalt me bij het afscheid van zoo veel schoon. Ook onze stand die de bewondering van zoovele duizenden wekte, zal weldra tot het verleden behooren. Het is te hopen dat de waarlijke artistieke opzet onzer kollektieve eigendommen en de prachtige schilderijen zullen bewaard blijven en het ‘Vooruit-Museum’, in een der zalen van ons nieuw feestgebouw, blijvend zullen versieren*³⁶⁴.

Het Volkshuis in 1910:

*‘Intusschen zullen wij elke week iets beschrijven en aldus aan onze lezers voorop zeggen wat er belangrijk en ’t bezoeken waard is. Het paviljoen van het ‘Volkshuis’ is het eenige dat volledig af is en volop reeds bezocht werd. Dat is een beste voorbeeld van stiptheid. ’t Komt weer van de werklieden*³⁶⁵.

*‘Men weet dat het ‘Volkshuis’ van Brussel een mooi paviljoen in de tentoonstelling bezet. Er is daar eene koffiezaal en eene eetzaal. Wij bevelen ze de kameraden aan. Niet een hunner mag naar de Expositie gaan zonder een bezoek bij onze instelling te doen. O. Vincart*³⁶⁶.

Niet enkel de socialistische strekking was met vakbewegingen, coöperatieven en mutualiteiten vertegenwoordigd op de tentoonstelling. Na de uitbreiding over besproken beeldengroep gaat

³⁶¹ Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, *op.cit.*, p.78.

³⁶² S.n. *Vooruit in de Tentoonstelling*. *Vooruit*. Maandag 7 mei 1894, n°105, p.3.

³⁶³ S.n. *Wereldtentoonstelling van Gent*. *Vooruit*. Dinsdag 17 juni 1913, n°166, p.2.

³⁶⁴ MORITZ. *Laatste betrachtingen op Vooruits stand op de Wereldtentoonstelling*. *Vooruit*. Zondag 5 oktober 1913, n°276, p.7.

³⁶⁵ A.B. *De Tentoonstelling van Brussel*. *Vooruit*. Woensdag 27 april 1910, n°116, p.1.

³⁶⁶ VINCART, G. *Brussel; Kronijk van een week*. *Vooruit*. Maandag 9 mei 1910, n°127, p.4.

de chroniqueur verder met: *'Il y a lieu de rappeler qu'il existe aussi quelques importantes coopératives de consommation ayant un caractère catholique, libéral ou neutre'*. Ook al zou het aantal mutualiteiten, vakverbonden en coöperatieven en zeker de geboekte resultaten van katholieken en liberalen achterop hinken in de schema's die werden tentoongesteld op de foor van 1905 (zie *bijlage, n°45*). Alleszins waren ze aanvankelijk niet zo samenhangend georganiseerd als bij de socialisten het geval was. De liberale partij, traditioneel steunend op de intellectuelen en zakenburgerij kreeg weinig voeling met de volksmassa. Enkel de radicaal-liberalen of progressisten slaagden erin een link te leggen. De christelijke arbeidersbeweging liet zich sterk beïnvloeden door de encycliek uit 1891 en door het corporatisme. De christelijke vakbonden en coöperaties kenden aanvankelijk minder succes dan de socialistische. Ook zij grepen de verschillende tentoonstellingen aan om zichzelf te promoten. Vanaf '91 werden de christelijke sociale organisaties overkoepeld door de Belgische Volksbond. Er ontstond de christen-democratische strekking binnen de partij. Stilaan kregen ze toch een belangrijk segment van de arbeidersbevolking achter zich. Ook werden inspanningen geleverd om de kloof tussen de katholieke volksorganisaties en de regeringspartij te dichten³⁶⁷. Op de tentoonstelling van 1905 maakte men voor de eerste keer gewag van *'le Secrétariat général des unions professionnelles chrétiennes de Belgique'*. Deze instelling met zetel te Gent werd in 1904 gesticht met als doel om nieuwe vakbonden te stichten en ten tweede om de bestaande associaties op iedere mogelijke manier te helpen³⁶⁸. Samenvattend stellen we dat de tentoonstelling een beeld gaf van alle coöperatieven, mutualiteiten en verenigingen en toonde ze de vooruitgang en ook de verscheidenheid inzake deze.

³⁶⁷ BLOM, J.C.H.; LAMBERTS, E. (eds.), *op.cit.*, pp.278-279.

³⁶⁸ DREZE, G., *op.cit.*, p.248, (1905, vol II).

*Menschen lief wat dingen is dat,
De werkmán moet naar buiten,
Dat geuzengespuis, en is niet pluis,
Ze smijten 't al in gruis.*

*Vuile Pauline die kwam gelopen,
Recht naar mijn huis in eene vlucht,
Karel me zullen 't gaan bekopen,
Hoor 'ne keer hier, 't en is geen klucht;*

*Wij meugen al vertrekken,
Maar zeg eens waar naartoe?*³⁶⁹

Fragment liedje Karel Waeri over saneringsplan (Zolikofer).

2. De gezonde arbeiderswoning

2.1. Een nieuw uitzicht

Het uitzicht op een nakende wereldtentoonstelling zorgde ervoor dat er heel wat ingrepen plaatsvonden die het stadsbeeld grondig wijzigden. De steden maakten zich op voor hun exposities. Soms had de komst van een wereldtentoonstelling ook rechtstreeks effect op de werk -en woonomstandigheden van de arbeiders. Voor Gent betekende de wereldtentoonstelling de uitbouw van het Sint-Pietersstation, de aanleg van het Citadelpark en alle daar rond liggende bouwblokken³⁷⁰. De tentoonstelling zorgde voor extra druk op de ketel om de revolutionaire *grote kuis* in de binnenstad of de zogenaamde kuip te voltrekken³⁷¹. Men trok boulevards op in Parijse stijl. Hele buurten gingen tegen de vlakke om het middeleeuwse (!) Gent weer zichtbaar te maken. Gent stelde zich al vroeg kandidaat om in 1913 een tentoonstelling te organiseren. Met de foor op het oog werden de fabrieken en arbeiderswijken handig uit het centrum gesaneerd. Het vroegere beeld van Gent verdween geleidelijk aan. Voorheen zaten de middeleeuwse torens en gebouwen verborgen tussen de schoorstenen van ontelbare fabrieken. Gent was een industrieel complex en werd *overwoekerd* door het werkvolk. Arbeiders hokten samen in beluiken, het stadsplan werd op vele plaatsen gevormd door een wirwar van straatjes en doodlopende stegen. Met een wereldtentoonstelling op het oog zou Gent zich een ander beeld aanmeten. ‘*Het Manchester van het vasteland*’ kreeg een vriendelijkere aanblik. Dit hield eigenlijk enkel in dat de directe

³⁶⁹ BRUYNEEL, T., Historische situering en analyse van politieke aspecten in het oeuvre van de negentiende-eeuwse Gentse volkszanger Karel Waeri, Gent, UGent, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2001, s.p. (www.thesis.net/karel_waeri/karel_waeri_inhoud.htm)

³⁷⁰ S.n., “Gent gisteren”, s.p. (www4.gent.be/gent/wonen/stbouw/peter_carl/1933.htm)

³⁷¹ CAPITEYN, A., op.cit., p.6.

confrontatie tussen rijk en arm minder zichtbaar werd gemaakt. *'De werkmans moet naar buiten'*. Deze vriendelijke aanblik betekende niet dat de situatie voor de arbeider sowieso verbeterde. Geciteerd lied toont een reactie op de gedwongen mobiliteit. Vele arbeiders ondervonden de negatieve gevolgen van de stadsverfraaiing. Pauline uit het lied verloor er haar winkeltje en al haar klanten door. Ook psychologisch was een verhuis moeilijk te verteren, zeker als deze geen directe verbetering en een nog grotere onzekerheid met zich meebracht³⁷². Er moest voorzien worden in een toereikend aantal betaalbare en leefbare woningen ter vervanging van de krotten waar nogal wat families in leefden. Sanering was er eerder op gericht om de rotte plek te verwijderen of beter gewoon te verplaatsen. Duurzame oplossingen kwamen er vaak niet of slechts met mondjesmaat. Men verhuisde naar minder centrale, minder in het oog springende sloppenwijken.³⁷³

2.2. Wedstrijden in 'Parc de Cointe'

Onder andere de tentoonstelling van Luik schonk grote aandacht aan het thema van de arbeiderswoning. Het thema werd in een uitgebreide expositie afzonderlijk besproken. Deze deeltentoonstelling bestond uit twee delen. Er was een salon waar verschillende instanties en maatschappijen die zich bezighielden met arbeiderswoningen vertegenwoordigd waren. Hier schetste men de vooruitgang na 1889³⁷⁴. In maart 1886 brak in Wallonië een stakingsgolf uit die de vorige in grootte en gewelddadigheid overtrof. Deze anarchistische opmars, die via Luik oversloeg naar de Henegouwse bekkens, werd door harde repressie de kop ingedrukt. De regering voelde zich ook breder genoodzaakt tot ingrijpen. Ze zette een punt achter haar afzijdigheid en wendde haar hoofd niet langer volledig af inzake sociale zaken. Ze stelde de *Enquête du Travail* in. Deze zou de toestand waarin de volksklasse leefde en werkte in kaart brengen.³⁷⁵ De huisvestingswet van 1889 vloeide voort uit het oproer en deze enquêtecommissie³⁷⁶. Deze wet voorzag de komst van 'overzichtelijke woonwijken' en sociale controle. Men richtte beschermcomités in. Haar belangrijkste taken bestonden erin het onderzoek inzake deze problematiek verder te zetten en in het aanmoedigen van de volkswoningbouw. Een Algemene Spaar -en Lijfrentekas (ASLK) zou goedkope leningen verstrekken. De volkswoningbouw werd vrijgesteld van nadelige belastingsdruk. De gemeenten werden aangespoord om sociale woningen te bouwen en om de arbeider eigenaar

³⁷² BRUYNEEL, T., *op.cit.*, s.p.

³⁷³ DE NEVE, M., "Kinderarbeid van omstreeks 1800 tot 1914", IN: *TIC*, 1992, 10, 1, p.33.

³⁷⁴ DREZE, G., *op.cit.*, p.264, (1905, vol II).

³⁷⁵ VAN CAUSENBROECK, B., *Rode daken. De goede werkmanswoning 75 jaar*, Gent, AMSAB, 1998, p.12.

³⁷⁶ DENECKERE, G., *op.cit.*, p.131.

te maken van hun woning³⁷⁷. Op de tentoonstelling van Luik werd ons dus het resultaat getoond van deze nieuwe wetgeving. Vele exposanten brachten een massale hoeveelheid materiaal mee dat bestond uit plannen, tekeningen, foto's, aquarellen, kaarten, diagrammen en maquettes. Er waren rapporten, men toonde balansen, statistieken. Men trok een duidelijke lijn tussen de oude woningen, de huizen uit het tijdperk voor de wetgeving en de *progressieve* woningbouw van het decennium erna. Dit alles om '*les résultats considérables obtenus depuis la loi du 9 août 1889*' weer te geven³⁷⁸. Het tweede deel van deze expositie bestond uit vijftientig arbeidershuizen die men in een jaar optrok in het '*Parc de Cointe*'. Deze woningen werden opgericht met de steun van de ASLK (*la Caisse générale d'Épargne et de Retraite*) door drie industriële maatschappijen³⁷⁹. Wanneer we de verschillende deelnemers bekijken, merken we dat het ging om projecten op lokale schaal. De nationale overheid speelde voorlopig nog geen rechtstreekse rol in de woningbouw. In de meeste steden ontstonden huisvestingsmaatschappijen die we ook terugvinden op de tentoonstelling, zoals bijvoorbeeld het katholieke '*Eigen heerd is goud weerd*' of het liberale '*Eigendom voor Spaarzaamheid*'. Lokale overheden en de ASLK steunden en controleerden deze maatschappijen³⁸⁰.

Overzicht van de groepen die instonden voor de te bezichtigen huisjes op de tentoonstelling.

1. Société anonyme de la Vieille-Montagne
2. Foyer arlonais
3. Société anonyme du Sud de Liège
4. Société 'La Maison ouvrière' de Liège
5. Foyer ouvrier tournaisien
- 6, 7 et 8. Société anonyme liégeoise des maisons ouvrières
9. Crédit ouvrier de Jumet-Roux
10. Crédit ouvrier des cantons de Seneffe et de Fonaine-l'Évêque
11. Ancienne société liégeoise d'habitations ouvrières
12. Société anonyme d'Etterbeek
13. Foyer de l'ouvrier, à Liège
14. Société 'l'ouvrier prévoyant', de Waremme
- 15-16. Société anonyme des Charbonnages de Mariemont et de Bascoup
- 17-18. Société anonyme des Charbonnages d'Ougrée-Marihaye
19. Foyer libéral hutois
20. Société anonyme Saint-Eloy, de Morlanwelz
21. Société anonyme de garantie de Liège
22. Société anonyme de Namur

³⁷⁷ VAN CAUSENBROECK, B., *op.cit.*, p.12.

³⁷⁸ DREZE, G., *op.cit.*, p.266, (1905, vol II).

³⁷⁹ *ibid.*, p.270(vol II).

³⁸⁰ DENECKERE, G., *op.cit.*, p.131.

Aan dit onderdeel was een wedstrijd verbonden *'auquel cependant n'ont pas participé la Caisse d'Epargne, la Société du Sud de Liège, la Coopérative d'Ixelles et les Charbonnages de Mariemont et Bascoup'*. Vooruit berichtte over de doelstelling van deze wedstrijd:

*'Luik – Wie belang stelt in kwestie der werkerswoningen, zal tijdens de tentoonstelling op de Kleyerlaan, 25 goedkope werkerswoningen kunnen bezichtigen. 't Is het Internationaal komiteit dat een prijskamp heeft ingericht en de prijs der woningen mag de 4500 fr. Niet overtreffen. De woningen zullen na het sluiten der tentoonstelling verkocht worden'*³⁸².

Buiten de prijsklasse werden nog andere voorwaarden gesteld. De huizen moesten in staat zijn om een arbeidersgezin onderdak te bieden, dit met aandacht voor comfort, hygiëne, ordelijkheid, stevigheid, gepast materiaal en schoonheid (zie bijlage n°46-48). Op vlak van interieurvormgeving richtte men een aparte wedstrijd in. Het bureau verantwoordelijk voor klasse 106 van de arbeiderswoning vulde haar expositie aan met een wedstrijd georganiseerd in het *'Parc de Cointe'* om de opgetrokken huisjes van geschikt meubilair en verdere inrichting te voorzien³⁸³ (zie bijlage, n°49-51). *'Europa in Euforie'* beschrijft deze wedstrijd. De wedstrijd nam de ideeën over die Serrurier-Bovy reeds bij de eerste tentoonstelling van *La Libre Esthétique* formuleerde in 1894: *'De woning die vereist wordt als een moreel en sociaal gebod, is voor alles de omgeving waarnaar men graag terugkeert, deze die men boven alle andere verkiest, deze waar de arme koning is en waar hij zich beter voelt dan elders'*. Serrurier-Bovy optimaliseerde het principe waarvoor hij reeds voor een wedstrijd tijdens het Parijse *Salon de l'Automobile* van 1904 meubilair met de naam *Silex* ontwierp. Functionalisme en technologie sloegen de handen in elkaar, de serieproductie werd bevorderd. Men gebruikte goedkope, onderhoudsvriendelijke materialen. De constructies maakten wezenlijk deel uit van de decoratie. De bewoner kon verder zelf gaan inrichten. Sjablonen werden bijgeleverd waardoor de bewoner op eigen houtje creatief kon omspringen en naar eigen inzicht decoratieve motieven kon aanbrengen. Voor de vrouw des huizes werden stofpatronen bijgevoegd. Gustave Serrurier-Bovy richtte zich tot de ideeën van Morris: *'Kunst van het volk en door het volk'*. Dit door de stilistische eenvoud en net door de beschreven

³⁸¹ DREZE, G., *op.cit.*, pp.270-271, (1905, vol II).

³⁸² S.n. *Luik- tentoonstelling. Vooruit*. Dinsdag 18 april 1905, n°108, p.2.

³⁸³ DREZE, G., *op.cit.*, p.272, (1905, vol II).

wijze waarop kopers werden betrokken bij de eigen inrichting. Typerend en cynisch genoeg raakte het Silexmeubilair uiteindelijk enkel in trek bij de burgerlijke klasse³⁸⁴.

Het thema van de arbeidershuisjes was geen nieuw thema op de tentoonstelling. En ook verder zullen de tentoonstellingen naar goede gewoonte weer hun progressie tonen. Ook de manier van een wedstrijd organiseren werd verder beproefd. Wel ging de tentoonstelling van 1910 bijvoorbeeld haar wedstrijd uitbreiden, nog andere landen (=nieuwe invloeden, inzichten) namen deel. In het park Scheyven bouwde men op een oppervlakte van anderhalve hectare achttien arbeidershuisjes. Naast België participeerden nog vier andere landen officieel aan *'l'Exposition de l'habitation populaire'*; Frankrijk, Duitsland, Groot-Brittannië en het groothertogdom Luxemburg³⁸⁵. De tentoonstellingen etaleerden de vooruitgang, en ook steeds meer de sociale vooruitgang. Een vooruitgang die toch nog zeker geen eindoplossing betekende. Inzake dit thema kunnen we dus wijzen op de druk en invloed van buitenlandse deelnemers (cf. buitenland). Rossel wijst bijvoorbeeld op het interessante feit dat andere landen zorgden voor een nog grotere diversiteit aan stijlen en materialen³⁸⁶.

*'Gistermiddag werd op het stadhuis de Duitse afdeeling tot bevordering der werkmanswoningen ontvangen. De heer schepen De Weerdt, omringd van een aantal gemeenteraadsleden, ontving de heeren congresleden en wenschte hun welkom in naam der stad Gent. Daarna had een ontbijt plaats overvloedig opgediend door het huis van de Veegaete. Een symphonisch orkest, onder het bestuur van den heer Louis Aerschot, voerde de schoonste muziekstukken uit. De heer voorzitter van de Duitse afdeeling beloofde alles te doen wat in zijne macht was om het vraagstuk der werkmanswoningen op te lossen'*³⁸⁷.

Er werd over het thema nagedacht; men hield zich duidelijk wel met het sociale thema, hier dan het thema van de arbeiderswoning, bezig en het blijkt dat vele stemmen ook expliciet pleitten voor een verdergaande oplossing. Er kwamen ook steeds meer sociaal getinte groeperingen. De sociaal-democratische partijen krompen niet in en sociale verenigingen (dat men verenigt, is op zich al een punt van versterking) zetten hun dialoog verder. Misbruiken waren schering en inslag De participanten sloten compromissen die weliswaar verre van volledig waren. De tijd echter dat vele stadbewoners niet wisten dat achter de burgerlijke voorgevels beluiken schuilen die heel wat ellende verborgen, leek voorbij³⁸⁸. De problemen profileerden zich steeds duidelijker en er werd naar oplossingen gezocht. En al was het maar

³⁸⁴ Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, *op.cit.*, p.133.

³⁸⁵ ROSSEL, E. (ed.), *op.cit.*, pp.671-672.

³⁸⁶ *ibid.*, p.672.

³⁸⁷ S.n. De Wereldtentoonstelling van Gent. *Congres der werkmanswoningen*. *Het Volk*. Dinsdag 16 september, 1913, n°215, p.2.

³⁸⁸ DE NEVE, M., *art.cit.*, p.33.

opdat men een cholera-epidemie zou kunnen uitsluiten die ook de burgerij zou treffen. Al trof men maatregelen waarmee men aanvankelijk *'met een minimum aan toegevingen de macht en privileges van de burgerij veilig wilde stellen'*³⁸⁹, men trof ze tenminste. De katholieke regering wou met de wet vooral huisjes optrekken op het platteland en zo een halt toeroepen aan de verstedelijking met haar zedenverval, alcoholisme en socialisme³⁹⁰. Er kwam, een zeer geleidelijke, verandering. De situatie verbeterde dus, toch was het niet allemaal koek en ei. De mooie arbeidershuisjes op de tentoonstelling waren, en dit is de eerste keer (maar zeker niet de laatste keer) dat we dit fenomeen specifiek benoemen, ideaaltypen. De setting waar de huizen opgetrokken werden alleen al kan enkel als utopisch worden afgedaan. We lezen in het gulden boek van 1910 :

'Ce n'est guère qu'au pays d'Utopie que l'on voit des sites de cette étendue et de cette grâce servir à l'édification d'un nombre si restreint d'habitations destinées aux petites gens'.

Rossel vult wel aan.

'Le mérite des architectes belges et étrangers qui conçurent les plans de ces habitations, de celui, notamment, qui releva tous ces plans pour les exécuter en staff et les situer, chacune, avec tant de goût, dans le parc Scheyven, n'en est pas moins sérieux et indiscutable'.

Iets verder wordt een landbouwershuisje beschreven opgetrokken in datzelfde park Scheyven.

'La maison de la 'Caisse d'épargne' qui n'a pas encore été exécutée d'une manière effective, peut passer le type idéal de l'habitation rurale à bon marché créée en Belgique. Ornée de balcons qu'escaladent des plantes grimpantes, entourée d'un jardinet, précédée d'une véranda fleurie, elle est charmante et presque luxueuse...'

De huizen op de tentoonstelling waren niet altijd de huizen die men in de realiteit bouwde. Het waren ook niet altijd huizen die in praktijk mogelijk waren. Het bleven voor de meeste arbeiders meestal droomhuizen, utopieën. Het feit dat ze resultaten waren van een wedstrijd deed daar geen goed aan. Ookal leek men zich daar soms van bewust. Rossel, toch tentoonstellingschroniqueur, bekritiseerde de winnaar van de wedstrijd georganiseerd ter gelegenheid van de tentoonstelling van Luik 5 jaar eerder, *'La maison de Waremme'* dat er de eerste prijs wegkaapte zou 5.516 franc kosten. De kost van de maandelijkse huur en levensverzekering zou vele arbeiders de pet te boven gaan³⁹¹. Het probleem van de mooie,

³⁸⁹ VAN CAUSENBROECK, B., *op.cit.*, p.12.

³⁹⁰ DENECKERE, G., *op.cit.*, p.131.

³⁹¹ ROSSEL, E. (ed.), *op.cit.*, p.672.

gezonde maar vaak ook ondemocratische arbeiderswoning deed zich vaak ook in de praktijk voor. Socialisten en christen-democraten keerden zich niet tegen het woonbezit maar vonden de wet van 1889 niet verregaand genoeg en het plan weinig realistisch. Gents socialistisch gemeenteraadslid Pieter de Bruyne schreef in zijn verslag: *‘De werklieden verkeren over het algemeen, in plaats van geld te kunnen sparen, in moeilijke toestand, zo niet in ellende door de ontoereikendheid van hun loon’*. De socialisten waren van de mening dat het probleem enkel kon opgelost worden door een verhoging van de salarissen. De wonde kon enkel door deze en enkele andere bijkomende maatregelen gestelpt worden. *‘Er moest degelijke controle komen en een nationale maatschappij voor huisvesting’*. Laatste werd opgericht in 1912. Beschermd en gesponsord door de staat bracht deze obligaties in omloop. Lokale bouwmaatschappijen zouden centraal door haar gestuurd worden³⁹². De tentoonstelling toonde vooral de vooruitgang. Er was toch soms plaats voor reflectie en commentaar, bijvoorbeeld door de wedstrijdjury. De Duitse huizen in de werkmanskolonie van 1910 werden bekritiseerd omdat ze hout gebruikten in hun constructie. Het verleden leerde uiteindelijk toch dat het gevaar voor brand bij deze huisjes te groot was. Het Duitse verwarmingssysteem daarentegen werd dan weer bejubeld en geroemd als economisch en ingenieus. De chroniqueur van de tentoonstelling van 1910 stelde zich al meer vragen bij de betaalbaarheid van het alles dan in 1905³⁹³. Vooral in de congressenreeks zullen we ook verbeteringen en kritiek in de breedte merken, dit opnieuw omdat hier bredere strekkingen en groeperingen aanwezig waren. Daar waar de werkmanskolonie toch vaak enkel vooral de vooruitgang toonde, kunnen in de congressenreeks (en ook hier in stijgende lijn) kritische stemmen niet geweerd worden.

121 gemeenten , 93 bijzonderen en 54 beschermkomiteiten zijn het kongres toegetreden, dat 14 verslagen ter bespreking aan zijne dagorde heeft. Spreker(M. Du Sart de Bouland) toont het verderfelijke der geneverplaa en dringt aan meer en meer te werken om den werkman eene gezonde, aangename woning te verschaffen. Minister Hubert verzekert dat het kongres mag rekenen op het gouvernement en overigens ook op alle openbare besturen, die het grootste belang stellen in de zaak der werkmanswoningen. Sinds het stemmen der wet van 9 April 1889, werden reeds 197500 certificaten afgeleverd en 65000 werklieden konden eigenaar worden van een eigen woonst. Tot op 31 december 1908 heeft de Spaar-en Lijfrentekas reeds 80629580 fr. geleend om tot bovengenoemden uitslag te komen. Dit kapitaal werd met 140 miljoen frank vermeerderd door bijzondere maatschappijen (zooals Eigen Heerd in goud Weerd, te Gent, b.v.)³⁹⁴

³⁹² VAN CAUSENBROECK, B. *op.cit.*, pp.12-13.

³⁹³ ROSSEL, E. (ed.), *op.cit.*, p.674.

³⁹⁴ S.n. *Nationaal Kongres voor Werkmanswoningen en instellingen van voorzienigheid. Het Volk.* Zondag 3 en maandag 4 juli 1910, n°155, p.2.

Wanneer we de weergaves van de reeks nationale congressen der werkmanswoningen volgen merken we een aantal tendensen. We nemen waar hoe in hoofde woningbouw niet enkel te maken had met de kwestie van het dak boven het hoofd maar ook bijvoorbeeld met gezondheid (*M. Ribot: 'wanneer men immers ziet dat in het eene kwartier het sterftcijfer door de tering hooger is dan in het andere moet daartegen gevochten worden... Er moeten meer reine en gezonde woningen komen, want het behoud van het ras is de toekomst van ons vaderland³⁹⁵'*) en zedelijkheid (*M. Andre: het is niet enkel een kwestie van gezondheid, maar ook van zedelijkheid³⁹⁶*). Alles werd op een hoop gegooid. Alcoholisme en perversie hingen samen met ongezonde werkmanswoningen, gebrek aan morele opvoeding en verstedelijking. Een andere tendens is dat van verschillende kanten toch duidelijk de roep kwam tot verdergaande wetten, tot uitdiepen en verbreden van de sociale verbeteringen. Dit vanuit verschillende hoeken, op verschillende wijzen, op verschillende vlakken.

'M. CATTOIR, Brussel is van mening dat het bouwen van werkmanswoningen niet in evenredigheid is met de vermeerdering van de bevolking³⁹⁷.'

'M. LEVIE, minister van financiën zegde: de kwestie die ons nu bezighoudt is een gemeenschappelijk werk, en sinds de wet van 1889, kan men op schoone uitslagen wijzen. Ondanks dit, is er nog veel te doen. Vele ambachtslieden, bedienden, kleine burgers hebben hunne eigene woning, doch daarnaast zijn duizenden arbeiders er van onttrokken³⁹⁸.'

'M. VANDERBRUGGEN: Er is gezegd geworden dat er werklieden zijn die slecht de woningen verzorgen,. Wij zijn 't akkoord, maar daarom werken wij tot de opvoeding der werklieden, 't is daarom dat wij strijden voor hoogere loonen, min werkuren; enz³⁹⁹.'

'M. DE HEMPTINNE, voorzitter van het Gentsch komiteit van werkmanswoningen: het toezicht op de gezondheid der woningen moet scherper worden; de regeering en andere openbare besturen moeten meer medehelpen⁴⁰⁰.'

³⁹⁵ S.n. Nationaal Kongres der Werkmanswoningen en Inrichtingen van Vooruitzicht. Vooruit. Woensdag 9 juli 1913, n°188, p.5.

³⁹⁶ S.n. Nationaal Kongres der Werkmanswoningen en Inrichtingen van Vooruitzicht. Vooruit. Dinsdag 8 juli 1913, n°187, p.5.

³⁹⁷ S.n. Nationaal Kongres der Werkmanswoningen en Inrichtingen van Vooruitzicht. Vooruit. Dinsdag 8 juli 1913, n°187, p.5.

³⁹⁸ S.n. Nationaal Kongres der Werkmanswoningen en Inrichtingen van Vooruitzicht. Vooruit. Dinsdag 8 juli 1913, n°187, p.5.

³⁹⁹ S.n. Nationaal Kongres der Werkmanswoningen en Inrichtingen van Vooruitzicht. Vooruit. Dinsdag 8 juli 1913, n°187, p.5.

⁴⁰⁰ S.n. Nationaal Kongres der Werkmanswoningen en Inrichtingen van Vooruitzicht. Vooruit. Dinsdag 8 juli 1913, n°187, p.5.

2. 3. Samengevat

Men hield zich in met arbeiderswoningen op de tentoonstelling. Hier en daar worden enkele zeer progressieve ideeën geuit. Toch gaat alles geleidelijk en legt men vaak meer de nadruk op wat reeds verwezenlijkt werd dan op wat nog aan de orde was.

Als men zich dan voorstelt hoe de luchtgesteldheid in zulk eene mijn honderde meters diep moet wezen, hoe vuil het daar moet zijn, als het water gestadig uit de wanden zijpelt, komt het nog schandelijker voor zulk een werk maar fr. 2,50 of 3,00 franks voor 12 uren arbeid te betalen.

Vooruit 1885⁴⁰¹

3. Hygiëne

We gingen reeds in op de gezondheidsvoordelen die de arbeiders ondervonden wanneer ventilatiesystemen een zuiverdere lucht brachten in de fabrieken waarin ze werkzaam waren. De compagnie voor metalen en chemische producten van Overpelt bijvoorbeeld pronkte met het systeem dat ze in hun zinkfabriek aanbrachten. Ernest Solvay, winnaar van een prijs voor zijn sociale vernieuwingen (hij zette zich vooral in voor voorzieningskassen die we reeds eerder bespraken) sprak over de noodzaak om de maatschappij te besturen vanuit de rede en de wetenschap⁴⁰². De tentoonstellingen werden gekarakteriseerd door een sterke verwetenschappelijking op vele domeinen. Zo schonken ze ook veel aandacht aan hygiëne en geneeskunde, gezondheidsleer. Men zorgde er om verschillende redenen voor dat arbeiders beter af waren. Men wou niet dat de arbeiders ziekteverspreiders werden. De cholera-epidemieën lagen nog vers in het geheugen. Gezonde arbeiders vormden ook betere werkkrachten. Koning Leopold zelf loofde de uitvinder van een poeder tegen wandluizen op de wereldtentoonstelling te Antwerpen.

‘Ik wensch u geluk met uwe uitvinding, want het is een dienst bewijzen aan de mensheid door haar van deze insecten te bevrijden die de plaag zijn der werkmanswoningen’.

Vooruit reageerde dat men beter een poeder zou vinden tegen maatschappelijke insecten, zoals er volgens hen waren: *‘koningen, kapitalisten en kaalkruinen’*. Deze vormden een pest voor de mensheid in het algemeen en voor de werklieden in het bijzonder⁴⁰³. *Het Laatste Nieuws* berichtte dat de toepassingen betreffende de openbare en bijzondere gezondheid op de tentoonstelling van Brussel niet verwaarloosd waren.

‘Bij het aantal der nijverheden die het meeste hebben bijgedragen de aandacht van het publiek te trekken op de zoo belangrijke toepassingen van gezondheidsleer, rekent men in de eerste plaats de Borax Company waarvan het welbekend product, het Oostersch Bi-Borax,

⁴⁰¹ S.n. *Wereldtentoonstelling van Antwerpen. Vooruit*. Donderdag 11 juni 1885, n°117, p.3.

⁴⁰² RENARDY, C., *op.cit.*, p.251.

⁴⁰³ S.n. *Wereldtentoonstelling van Antwerpen. Vooruit*. Vrijdag 3 juli 1885, n°136, p.3.

*door al onze lezers is kunnen worden gewaardeerd. Het Belgische gouvernement komt bovendien de buitengewone diensten te erkennen die de Bi-Borax bewezen heeft, door de maatschappij in kwestie van de wederlandsche jury te doen deelmaken, met bijzondere zending te beoordeelen al de voortbrengselen betrekking hebbende op de openbare en bijzondere gezondheid. Daarin ligt eene wijding van de verhevene rol die eene nijverheid van dezen aard bestemd is te vervullen en de diensten die zij kan bewijzen in al de vraagstukken de gezondheidsleer betreffende*⁴⁰⁴.

Met het ontstaan van het Sociaal Paviljoen volgde de komst van een aparte sectie 'Hygiène et Assistance'. De tentoonstelling verankerde nieuwe inzichten, liet de mensen kennis maken met het belang van hygiëne. Renardy noemt deze afdeling een perfecte weerspiegeling van het sociale systeem dat de katholieke regering, gestuwd door de christen-democraten, tot uitvoering bracht met als doel de schreeuwers van 1886 terug op hun plaats te zetten. Grote delen van de tentoonstelling moeten we lezen in dit katholieke actieplan, we komen hier zeker nog op terug.

CASUS: de mijnen en de tentoonstelling

We bekijken een bepaald thema van dichterbij. Het zal blijken dat naast het belang dat men aan vereniging hechtte ook zeer duidelijk veel aandacht aan hygiëne werd geschonken. We gaan na hoe die aandacht eruit zag.

*'Zeer belangrijk ook is de koolmijn, in de belgische afdeeling ingericht, en waarin men zich een denkbeeld kan geven van den onmenschen arbeid der mijnwerkers. Men weet dat er niets te vreezen is en toch siddert men onwillekeurig als men in donkere, lage gangen komt, enkel door mijnlampen verlicht. Er waren zelfs vrouwen die niet dierven voortgaan. Men ijst, ja, men ijst, wanneer men zijn geleider op den buik ziet kruipen in een der hollen der mijn om te toonen hoe de mijnwerkers, op den rug, op de zijde, op den buik moeten liggen om de kolen te kappen. Als men zich dan voorstelt hoe de luchtgesteldheid in zulk eene mijn honderde meters diep moet wezen, hoe vuil het daar moet zijn, als het water gestadig uit de wanden zijpelt, komt het nog schandelijker voor zulk een werk maar fr. 2,50 of 3,00 franks voor 12 uren arbeid te betalen. In de nauwe gangen waar de mijners kappen kan maar één man en nog met moeite door! Wat strijd moet er niet worden geleverd, wat ontzettend schouwspel moet het niet wezen als in die het grauwvuur ontploft. Medelijden en eerbied tevens voor 't volk grijpt aan bij het zien van dit hol, bij het denken aan de mijnen, aan het rampzalig leven der werkmenschen en het bewonderen der schatten, ja, soms door hun bloed besproeid*⁴⁰⁵.

⁴⁰⁴S.n. *De tentoonstelling van Brussel. Het Laatste Nieuws*, Maandag 16 augustus 1897, n°228, p.3.

⁴⁰⁵S.n. *Wereldtentoonstelling van Antwerpen. Vooruit*, Donderdag 11 juni 1885, n°117, p.3.

25 jaar na dit artikel handelde een deeltentoonstelling van de foor over de toestand van het Belgische mijnwezen. Men reflecteerde over de arbeidstoestanden in de mijnen en over een mogelijke verbetering ervan. Een proces dat dus al eerder in gang werd gezet. Over de tentoonstellingen heen zou de aandacht voor de mijnen verwetenschappelijken. De expo 1910 vierde jaren van onderzoek en congres. Op de tentoonstelling etaleerde men de resultaten van *'le Service des accidents miniers et du grisou'*⁴⁰⁶⁴⁰⁷, een institutie opgericht om onderzoek te doen naar de vele ongevallen die zich voordeden bij het werken in de mijn. De bezoeker werd langs brochures, diagrammen, kaarten, tekeningen, foto's en objecten zoals onder andere lampen en explosieven geloodst. Men leerde zo over de gevaren, alsook vooral over de verbeteringen die men bereikte doorheen de jaren. Aan de hand van grafieken vergeleek men verschillende explosieven. Men maakte een onderscheid tussen zekere en onzekere explosieven(middelen zoals bijvoorbeeld zwart poeder). Een plaat gaf weer hoe vanaf 1890 het gebruik van zekere explosieven een steeds bredere generalisatie kende. De toename van het gebruik van zekere explosieven verliep omgekeerd evenredig met het aantal slachtoffers dat viel ten gevolge van ontploffingen in de mijnen⁴⁰⁸. De resultaten werden weergegeven van een onderzoek naar welke lampen het brandveiligst waren⁴⁰⁹. Op verschillende plaatsten vond de oprichting plaats van een reddingscentrum binnen de mijnen, een idee gepromoot op de tentoonstelling van Luik. Men verwees naar het toen recente drama in de Engelse mijn van Whitehaven. 136 mijnwerkers lieten er het leven. Door slechte organisatie en een schrijnend gebrek aan middelen kon de exacte locatie van het ongeluk pas na dertig uur worden bereikt. Het slagveld was niet te overzien. Goed geoefende reddingsploegen op centrale punten met goed werkend en overdacht materiaal, zoals zuurstofmaskers, zouden dergelijke rampen kunnen inperken⁴¹⁰. Men besprak hospitalen bij de mijnen, die bij arbeidsongevallen een sneller ingrijpen mogelijk zouden maken en die levens zouden kunnen redden. Op vlak van hygiëne en gezondheid deden zich heel wat verbeteringen voor. De strijd tegen medische aandoeningen als ankylostomasie en nystagmus werd aangegaan. Nystagmus kunnen we definiëren als een beroepsneurose aan de ogen van mijnwerkers. De oogbal ging ongewenste bewegingen maken ten gevolge van de slechte verlichting in de mijngangen. Ankylostomasie

⁴⁰⁶ Deze instantie ging met behulp van mijnningenieurs onderzoek verrichten dat uiteindelijk op de tafel kwam van de minister van industrie en werk die dan maatregelen kon treffen. Het gaat hier dus om een overheidsinstelling.

⁴⁰⁷ S.n., *L'exposition collective des charbonnages de Belgique. Notice explicative*, Bruxelles, imp. L. Narcisse, 1910, p.102.

⁴⁰⁸ *ibid.*, p.112.

⁴⁰⁹ *ibid.*, p.125.

⁴¹⁰ *ibid.*, p.128.

was een andere zeer frequente kwaal bij de mijnwerker. Deze ziekte werd veroorzaakt door besmetting met de larve van de ankylostomum duodenale. Deze parasiet vond een aangenaam onderkomen in de darmen van de arme mijnwerkers. Terend op het bloed van de ongelukkigen, veroorzaakte het verwondingen in het slijmvlies en scheidde het bovendien giftige stoffen af. De ziekte ging gepaard met bloedarmoede. Het dier vermeerde zich razendsnel, de overdracht ervan verliep al even vlot⁴¹¹⁴¹². Een lopende studie over belichting legde de weg naar preventie open inzake de eerste aandoening⁴¹³. Uit de grafieken kon men afleiden dat de frequentie van laatste aandoening daalde; mede door meer en bevredigendere sanitaire voorzieningen en door een betere ventilatie van de warme en vochtige mijnschachten. Men onderzocht de lucht binnen de mijnen. Men bepleitte de installatie van douches zodat de arbeiders die gans de dag in een vochtige en stoffige omgeving werkten, zich konden wassen en van kleding konden wisselen. Ook het steeds terugkerende thema van de moraliteit, een thema waar zoals gezien alle partijen het eensgezind over waren, was geen afwezige. Want als de arbeiders zich wassen op hun werk, moeten ze dit niet meer doen in een overvol huis of in een nabije kantine waar alle toezicht weg zou zijn. De zedelijkheid zou er dus ook deugd van ondervinden. Een arbeider per kabine, en natuurlijk gescheiden complexen voor beide seksen. Bedachte douchesystemen werden tot in de puntjes beschreven⁴¹⁴, de financiële rekening werd gemaakt. Met de invoer van dit systeem zouden niet zoveel arbeiders ongewassen rondlopen, zou de daling van ziektes bij de arbeidersbevolking ook de mijn an sich gezond en productief maken⁴¹⁵.

⁴¹¹ COËHLO M.B. Praktisch verklarend zakwoordenboek der geneeskunde, Amsterdam, Van Goor zonen, 1980, 793p.

⁴¹² S.n., L'exposition collective des charbonnages de Belgique. Notice explicative, Bruxelles, imp. L. Narcisse, 1910, p.131.

⁴¹³ ibid., p.146.

⁴¹⁴ de betegeling, de vestiare...

⁴¹⁵ S.n., L'exposition collective des charbonnages de Belgique. Notice explicative, Bruxelles, imp. L. Narcisse, 1910, pp.134-139.

Eerst dan zal eene schilderij met de naam van kunstwerk kunnen bestempeld worden, als de aanschouwer, die er zich voor bevindt zeggen zal: 'hoe is dat alles natuurlijk, hoe sprekend en hoe juist! Ja, zoo gaat het, zoo is het, dat gebeurt alle dagen!' Dergelijke werken spreken niet tot het oog of buik, maar doen denken, overwegen, het hart trillen in een woord, spreken tot de ziel.

Vooruit 1894⁴¹⁶

X. Het Paviljoen van de Kunst

Was het sociale thema aanwezig in de Kunst op de tentoonstelling? Had dit gevolgen? Hoe paste Kunst in het programma van de verschillende partijen en dan vooral van de sociale partijen? Hoe gebruikte men Kunst in de partijstrijd? Zien we ook arbeider-kunstenaars exposeren op de wereldfoor?

1. Het thema van de arbeider

Het Sociaal Paviljoen was niet het enige paviljoen dat we in relatie kunnen bespreken met sociale progressiviteit. Wanneer we een blik werpen op het Paviljoen van de Moderne Kunst op de tentoonstelling van 1885 constateren we dat het thema van de handwerker verre van afwezig was. Arbeid was een dankbaar thema voor vele kunstenaars. Constantin Meunier was ruim vertegenwoordigd met werken als *Port d'Anvers*, *Le fabrique des tabacs (Séville)*, *La remonte dans un charbonnage du pays de Liège* of *Le creuset brisé*⁴¹⁷. Coppieters bracht *Retour de la pêche*⁴¹⁸, Timmermans Henri *Interieur d'atelier d'une fabrique de cigares*⁴¹⁹. Er was *Ouvrier au repos* door Impens Josse⁴²⁰. Ook op verdere tentoonstellingen zouden de arbeider en zijn leef -en werkomstandigheden niet gemeden worden als onderwerp. Nemen we *Le Réveil de la ferme*⁴²¹ van Heymans of *Coucher du soleil*⁴²² van Léopold Mariotti op de eerste Brusselse tentoonstelling na de eeuwwende. Naar het einde van de negentiende eeuw werd de invloed die de industrialisatie had op het leven van het individu een bron van inspiratie voor nogal wat artiesten. Ook het boerenleven vond vaak afbeelding. Bij sommigen

⁴¹⁶ S.n. *Kunstkritiek. De Wereldtentoonstelling van Schoone Kunsten te Antwerpen. Vooruit*. Woensdag 28 augustus 1894, n°203, p.3.

⁴¹⁷ S.n., *Exposition universelle des beaux-arts 1885*, Anvers, Buschman, 1885, V1, p.34.

⁴¹⁸ *ibid.*, p.16.

⁴¹⁹ *ibid.*, p.47.

⁴²⁰ *ibid.*, p.28.

⁴²¹ ROSSEL, E. (ed.), *op.cit.*, p.677.

⁴²² *ibid.*, p.678.

werden het gezwoeg, de ziekte en armoede, het schrijnende werk -en leefritme als thema's naar voor gebracht. De toenemende aandacht voor de sociale problemen leek zich ook in de schilderkunst te uiten. Men stelde een minder rooskleurige industrie op doek. Het sociaal denken had ook tot de compassie voor de armen op het platteland geleid. Samen met een gevoel van nostalgie voor de verdwijnende tradities van het landleven, net in de hand gewerkt door de industrialisatie, zorgden deze factoren voor een grote aandacht voor de landbouwer en haar omgeving. Niet enkel in beeldende Kunst, maar ook in het werk van Hardy, Zola, Tolstoj, Dostojevski of Dickens werden bijvoorbeeld de landbouwers of fabriekarbeiders dankbare personages. Niet ieder beeld dat geschetst werd van boer, visser of fabrieksarbeider stond afwijzend tegenover de industrie of het harde boerenleven of was sociaal kritisch. Een punt waar we om onze conclusie later scherper te kunnen stellen dieper op moeten ingaan. De koffiebranderij van de Weense Kunstenaar Moll beeldt enkele vrouwen aan het werk af. Het door licht doortrokken tafereel schetst echter een rustige, productieve bedrijvigheid, geen gruwel (*zie bijlage, n°52*). *Het smeden van een anker*, een werk dat Groot-Brittannië nomineerde als inzending voor de expositie van Parijs in 1900 toont een positief beeld van de smeden. We zien ruige, mannelijke arbeid en kracht. De jongen rechts in beeld heeft een glimlach op het gezicht (*zie bijlage, n°53*)⁴²³. Het aanwezig zijn van arbeiders en arbeid als thema op de wereldforen is natuurlijk geen voldoende voorwaarde om het Paviljoen van de Kunst te kunnen omschrijven als een actor in de sociale beweging. Is een prent van een arbeider Sociale Kunst? Natuurlijk niet. Er is meer nodig. De pijn van de arbeider moet getoond worden of zoals bij Meunier net zijn grootsheid. Een neutrale boer op een veld in een idyllisch landschap zal weinigen beroerd hebben en aangezet hebben tot actie of progressieve ideeën, integendeel. Een romantische weergave van een aantal jongens die helpt om de koeien over de Leie te leiden (*zie bijlage, n°54*), speelt niet in het sociaalprogressieve kamp. We moeten op zoek gaan naar tafereelen die een sociale bewustmaking beoogden of weergaven waarin we op zijn minst het beogen van deze bewustmaking kunnen lezen (eventueel zonder dat dit de bedoeling was van de artiest (zie verder). Afbeeldingen van het leven op het land verbond men vaak met nationalisme. *Midzomerdans*, een werk dat te zien was in het Zweedse paviljoen op de Parijse foor, biedt een Zweeds tafereel van dansende boeren en weerspiegelt het belang dat de maker (Zorn) hechtte aan de opleving van nationale volksgebruiken. Halonens exposeerde in het Finse paviljoen van deze tentoonstelling met *Wassen op het ijs*.

⁴²³ ROSENBLUM, R, STEVENS, M, DUMAS, A., *1900 Kunst op een keerpunt*, Antwerpen, Mercatorfonds, (oorspronkelijk Royal Academy of Arts, Londen), 2000, p.186.

Dit werk beeldt het onverdorven leven in het noorden uit⁴²⁴. Een romantisch tafereel van een zonnig veld waarop een vrouw het koren maait, heeft dan wel arbeid als thema maar kan bezwaarlijk een aanklacht worden genoemd. Ene Martin Melsen won met zijn inzending *Avond bij de boeren* op de tentoonstelling van Luik in 1905 de bronzen medaille. Het werk geeft een vrolijke boerenfamilie rond de stoof weer (zie bijlage, n°55). Dit werk gaat, net als zijn andere werken niet in op de harde levensomstandigheden van de landbouwer. Hij zag af van de tendens naar sociale geladenheid. Het uitzicht van de boeren amuseerde hem simpelweg. Hij ging eerder in op hun liederlijkheid, vermaakte hen tot dankbare karikaturen. Hij werd ‘*olijk schilder der boeren uit het polderland*’ genoemd. Anderen noemden hem ‘*De humoristische waarnemer van de landmens*’. ‘*Melsen blinkt uit in de levendige weergave van boerenpummels*’⁴²⁵.

2. Sociaal realisme

Zoals duidelijk gemaakt is het dus lang niet alleen wat wij hier Sociale Kunst noemen dat op de tentoonstelling weergegeven werd. Ook niet alle schilderijen die de arbeider als thema namen, maakten Sociale Kunst. Hall spreekt als volgt over representatie: “...*we give things meaning by how we represent them – the words we use about them, the stories we tell about them, the images of them we produce, the emotions we associate with them, the ways we classify and conceptualize them, the values we place on them*”⁴²⁶”

Slechts bepaalde representaties van de arbeider en van arbeid zouden als doel en/of gevolg hebben dat de kijker werd wakker geschud. Steeds meer kunstenaars richtten zich toch tot thema's van sociale ellende. En belangrijker, steeds meer van die kunstenaars drongen door tot de hallen van de tentoonstelling (dit toont aan dat *het sociale* niet meer te stoppen was). Adler bijvoorbeeld zocht inspiratie in *L'Assomoir* van Zola en schetste een grauw naturalistisch beeld van uitgebluste arbeiders die zich voortsleepten doorheen de Parijse stad (zie bijlage, n°56). Meunier veredelde de waardigheid van de menselijke volharding als, en dit is belangrijk, reactie op de inhumane omstandigheden in de mijnstreken van België. Op de wereldtentoonstelling van Parijs zou hij een prijs ontvangen voor *De oude mijnwerker* dat ‘*het gezag heeft van een brons uit de Renaissance en de bewondering van zijn schepper voor Rodin verraadt*’. Sorolla richtte zich in zijn werk tot de slachtoffers van geslachtsziekten, een

⁴²⁴ *ibid.*, p.282.

⁴²⁵ S.n., “Marten Melsen”, s.p. (<http://martenmelsen.free.fr>)

⁴²⁶ Hall, S., *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, London, Sage, 1997, s.p.

ander gevolg van stedelijke armoede. *Trieste erfenis* kreeg een plaats op de tentoonstelling te Parijs en vormde een sterk contrast met zijn meer vertrouwde beelden van recreatie op het strand. Laermans' *De Blinde* zou samen met Meuniers *Maaier* deel uitmaken van de Belgische inzending voor de *Exposition Universelle* van Parijs. De tweedeling tussen rijk en arm en de sterke sociale beweging beïnvloedde de schilderkunst en *infecteerde* de tentoonstellingen⁴²⁷.

De Puddelaar en Stakingsavond (zie bijlage, n°57 en 58).

Laten we nog even twee schoolvoorbeelden van sociaal geëngageerde werken op de tentoonstelling bekijken. *De Puddelaar* was te bezichtigen in het Paviljoen van Schone Kunsten op de tentoonstelling van Antwerpen in 1885. Uit *De Puddelaar* van Meunier kunnen we de enorme inspanning afleiden die de puddelarbeid vergde. We zien de klompen, broek en lederen schort, de torso en gespierde armen. *'Twaalf uur per dag moest de puddelaar het gesmolten ijzer omroeren, staande voor een hete oven. Hier beeldde Meunier de man af in rust, ineengezakt, buiten adem en met een holle blik in de ogen'*⁴²⁸. Meunier zou erg populair worden in de sociale beweging en er deels ongewild (zie verder) een van de krachten van zijn en anderen inspireren. Bij zijn overlijden schreef *Vooruit* als volgt:

*'Met Constantin Meunier, den belgischen beeldhouwer, is een groot kunstenaar heengegaan. Meunier is een kunstenaar geweest, die groot zag, de groote lijn, de groote beweging. Hij vormde niet een werkman, maar den werkman; zijn werk was een lied van den arbeid. Hij heeft eerst vooral het verdierlijkende van het te hard werken, van het zwoegen en tobben gezien, later schijnt het alsof hij meer het verheffende in den arbeid heeft willen uitdrukken'*⁴²⁹.

In 1897 zond Eugene Laermans *Stakingsavond* of *Rode Vlag* naar de wereldtentoonstelling te Brussel. Voorafgaand aan dit schilderij groeide in het België van toen, zoals vermeld, de onrust. De stakingen volgden elkaar op. Het jaar van ontstaan van het schilderij (1893) was ook het jaar van de nationale staking voor het algemeen meervoudig stemrecht. Laermans raakte gefascineerd door het thema. De mensenmassa van arbeiders en boeren zouden een dankbaar onderwerp voor zijn werk worden tijdens de jaren '90 van de negentiende eeuw⁴³⁰. *Ons Volk ontwaakt*, een uitgave van de Samenwerkende Maatschappij Volksontwikkeling

⁴²⁷ ROSENBLUM, R, STEVENS, M, DUMAS, A., *op.cit.*, p.282.

⁴²⁸ S.n. "Catalogus van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten". (http://www.opac-fabritius.be/nl/F_database.htm)

⁴²⁹ S.n. *Constantin Meunier. Vooruit*. Maandag 10 april 1905, n°100, p.1.

⁴³⁰ S.n. "Catalogus van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten". (http://www.opac-fabritius.be/nl/F_database.htm)

waarvan de ideologische trend christelijk en Vlaamsvoelend was, gaf haar visie op zijn werk⁴³¹.

Over een wijziging in zijn werk:

'Laermans' eerste overtuiging en kunstvertolking zouden zich dus wijzigen. Zeker, de grondgedachte van zijn werk blijft overal en altijd het weevol motief "Het tranendal der menschheid" en overal vertoont hij zich "den tragisch-grooten, bijna bovenmenselijk-droeven meewarigen vertolker van stoffelijke miserie en schrijnend zielewee"; maar er komt meer verzachting - ja, er komt hoop en zelfs troost, geloof en licht! Wat ook, door het heele latere gewrocht van onzen kunstenaar, het lijdensmerk zij op zijne afgemagerde, uitgemergelde typen van mannen, vrouwen en kinderen, met hunne vale gezichten en donkerverscholen oogen, de verlossing, ofschoon ook soms zeer wijd te zoeken, is in zijne machtige tafereelen niet geheel uitgesloten. Integendeel, zij is soms heel voelbaar of nabij, zelfs een paar malen daagt ze daar glorieus op'.

Over zijn Kunst an sich:

'Indien zij het lijden vertoont leert zij ons de hoop en raadt de daad aan'.

Niet enkel het Paviljoen van de Kunst hield zich in met sociaal progressieve kunstwerken. Ook in het Sociaal Paviljoen vielen belangwekkende werken te bespreken. De Belgische federatie der Samenwerkende Maatschappijen, aangesloten bij de werkliedenpartij, nam deel aan de wereldtentoonstelling van Luik. *Vooruit* noemde het een van de belangrijkste onderdelen van de expositie, een toonbeeld van wat de werkende klasse uit eigen kracht en trots te midden van een periode vol armoede, laster en vervolging kon stichten. Het bestuur zou het gewicht en de betekenis van dit onderdeel beseffen en het idee opvatten om *'iets grootsch, iets schoons'* te doen. De federatie kwam ertoe om een kunstwerk te laten maken die de coöperatie in blok, als beginsel verheerlijkte (*'Elke groep zal niet alleen zijne waren, zijne instellingen tentoon stellen'*). Men ging op zoek naar een kunstenaar voor deze moeilijke onderneming.

'Er zijn er velen! Inderdaad. Maar er zijn er weinig die –helaas- geschikt waren om aanschouwelijk een beginsel voor te stellen dat zij niet kennen, waaraan zij niet geloofden, waarvoor zij geen geestdrift gevoelden, dat zij misschien gelasterd en beschimpt hebben. Dat werk moest gemaakt worden door een kunstenaar-socialist, die reeds zijn proefstuk geleverd had, en meer dan eens'.

⁴³¹ ITSCHERT, C. *Eugène Laermans. Ons Volk ontwaakt*. 31 mei 1913. (<http://users.skynet.be/ovo/EugeneLaermans.html>)

Uiteindelijk kwam men terecht bij Jules van Biesbroeck en zijn zoon die dezelfde naam droeg.

‘Die kunstenaar was Jules van Biesbroeck, vader en zoon. De twee maken er maar een uit en wie aan de heilige drievuldigheid twijfelt kan gerust aan deze tweevuldigheid gelooven, eene ziel in twee lichamen, een ideaal in twee hoofden en twee harten. Onze vriend Van Biesbroeck werd met dat werk gelast. Wij zijn het deze week gaan zien want het is voltooid’⁴³².

Na de oprichting van de BWP wijdde deze partij zich ook aan haar culturele opdracht. Ook op artistiek en cultureel vlak diende ze haar visie te uiten. Voornamelijk jongere kunstenaars voelden zich aangetrokken tot deze politieke partij. Jules van Biesbroeck Jr. was zo’n kunstenaar die zich in het Gent van eind negentiende eeuw met de socialistische visie zou verbinden. Hij werkte vaak in opdracht van de coöperatieve Vooruit. Tijdens zijn loopbaan zette hij zich vele malen in voor de sociale zaak. Zijn plastisch werk werd altijd sterk beïnvloed door de thema’s van de sociale strijd. Zijn werk werd vaak (terecht?) vergeleken met dat van genoemde Constantin Meunier. Een belangrijke rol zou onder andere voor hem weggelegd zijn bij de omvorming van de Gentse 1-meioptochten vanaf 1895 tot immense kunststoeten. Samen met zijn vader ontwierp hij praalwagens, panelen en beelden voor deze optochten die de socialistische idealen vierden. Dit met als doel de arbeider te verheffen en te ontvoogden.⁴³³ Het uiteindelijke werk (zie bijlage, n°43) stelde de coöperatie voor als een wagen die getrokken en gestuwd werd door mannen en vrouwen, door jong en oud. Voorop de wagen prijkte een mooie vrouw die het ideaal van de vrede symboliseerde (*‘Vrede aan den menschen die van goeden wil zijn, en die armen der coöperatie zijn van goeden wil: met hun ideaal voor oogen is niets hun te zwaar of te veel’*). De achterzijde van het kunstmonument onthulde opnieuw een prachtige vrouw weergegeven in een rustige, genietende houding. Ze symboliseerde de overvloed die zou ontstaan door de coöperatie en het socialisme.

‘Rond haar liggen geniuskens, neergevleid tussen rijke vruchten van allen aard, terwijl ze elkaar liefkozen. Anderen dragen en bieden de kenteekens en zinnebeelden aan der Wetenschap, de Kunst van al de Kunsten. Eene werkvrouw ligt ook in rustende houding te midden van dat aardsch paradijs en een geniusken fluistert haar liefde en eerbied in voor de poësie. De nieuwe wereld, in al hare heerlijkheid, is voor de werkers geopend, de nacht van ellende en verdrukking is verdwenen en de liefde bestraalt alles met haar zoet licht. Onze

⁴³² F.H. Een Kunstwerk. *‘De Verheerlijking der Samenwerking’*. *Vooruit*. Donderdag 8 juni 1905, n°158, p.1.

⁴³³ DENHAERYNCK, S., *Jules Van Biesbroeck Jr. (1873-1965), huiskunstenaar van de Gentse Socialistische Arbeidersbeweging. Bijdrage tot het onderzoek naar de relatie tussen kunst en socialisme in België eind 19de-*

begin 20ste eeuw, 2001. Gent, UGent, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2001, s.p. (http://64.233.183.104/search?q=cache:cX0h5uApmt8J:home.scarlet.be/ugent.osgg/licentiaatsverhandelingen/nieuwste_tijden/2001/sven_denhaerynck.htm+DENHAERYNCK,+Sven.&hl=nl&ct=clnk&cd=1&gl=be)

vrienden Van Biesbroeck hebben dan nog getoond, dat zij niet enkel konden droomen van vrede en welstand en geluk, maar dat zij de werkelijkheid kenden en ze dierven openbaren. Hunne zinnebeeldige groep van vrede, overvloed, Kunst en wetenschap door coöperatie wordt beheerscht door het machtig, energiek Mariannebeeld, door het strijdend socialisme’.

Het geheel werd zeer goed geapprecieerd door de socialistische krant en vormde een duidelijk en groots eerbetoon aan de onderlinge bijstand. Men sloot af in *Vooruit* met het verhaal van Napoleon I die in het atelier van David het werk ging bezichtigen, zijn eigen keizerlijke bekroning weergevend, en bij het weggaan zijn hoed afnam en de woorden sprak: *David, je vous salue! David, ik groet u!* Ook het geslacht van Biesbroeck werd bedankt en gegroet⁴³⁴.

Er was dus op de tentoonstellingen wel degelijk Sociale Kunst te vinden en Sociale Kunst lijkt ook verschillende malen geëerd te zijn geworden met een medaille.

‘De zalen der Tentoonstelling van Schoone Kunsten, te Antwerpen doorlopende is men getroffen door het overgroot getal tafereelen waarop de moderne slaaf is afgebeeld. Ruim het vierde der tentoonstellingsdoeken zijn, wat men terecht zou mogen noemen, socialistische schilderijen. Dat allen geen meesterstukken zijn laat zich bevroeden. Want, evenals het niet voldoende is het geschiedenisboek- de geschiedenis der gruweldaden der grooten- open te slagen om een geschikt onderwerp tot het maken van een Kunstwerk te vinden, evenzoo is het niet voldoende in het lijdensboek der proletariërs onderwerpen te nemen, om er mede onvoorwaardelijk, meesterstukken te scheppen. Edoch, alles laat ons toe te zeggen, dat het kunstpeil bij schilders, die de nieuwe richting volgen, hooger staan dan de borstelaars wier leuze onveranderlijk klinkt: voor god en vaderland! Voor hen die daar mochten aan twifelen willen wij wijzen op het veelbeteekenend feit dat al de gemedailleerde schilderijen, op twee uitzonderingen na, tooneelen uit het werkersleven voorstellen’⁴³⁵.

‘Het is niet zozeer de opvatting, maar wel de stoffelijke uitvoering die onderscheiding verdiende. Het onderwerp moge zijn wat het wille, onbeduidend of alledaagsch – het moge eene strekking hebben, paapsch, socialistisch, onverschillig, als het opgevatte maar knap geschilderd is, de jury vindt er geen bezwaar in zulke werken de hoogste onderscheiding toe te kennen’⁴³⁶.

Nuanceren we dat Sociale Kunst niet altijd socialistische Kunst is. De socialisten noemden de sociaal getinte kunstwerken socialistisch en de andere (christelijk, patriottisch) dan weer eenduidig anti-socialistisch. Volgens sommigen zoals de Brusselse advocaat Edmont Picard was Meuniers oeuvre gelijk te schakelen aan een steunpilaar van het socialistische

⁴³⁴ F.H. Een Kunstwerk. ‘De Verheerlijking der Samenwerking’. *Vooruit*. Donderdag 8 juni 1905, n°158, p.1.

⁴³⁵ S.n. *Kunstkritiek. De Wereldtentoonstelling van Schoone Kunsten te Antwerpen. Vooruit*. Donderdag 6 september 1894, n°210, p.3.

⁴³⁶ S.n. *Kunstkritiek. De Wereldtentoonstelling van Schoone Kunsten te Antwerpen. Vooruit*. Zaterdag 8 september 1894, n°212, p.3.

gedachtengoed, aan een *'goed uitgebouwd politiek (socialistisch) programma'*⁴³⁷. Meunier schreef zijn Deense vriend Carl Jacobsen op 20 augustus 1902 echter dat *'het nooit zijn bedoeling was geweest om socialistische propaganda te maken'*. *'Ik doe niet aan politiek via menslievendheid'*, schreef hij, *'Ik heb een grote sympathie voor de arbeider die onze interesse zo waard is en die men vaak op een hatelijke manier uitbuit'*. De hogere klasse mocht gaan inzien dat ze deze klasse dankbaar moesten zijn voor haar arbeid. Hij bepleitte *'een trage maar blijvende verandering van geesten'*⁴³⁸. Zijn werken waren misschien geen socialistische, maar zeker, zoals het met vele werken op de tentoonstelling zo was, wel sociale werken. Hij was niet de enige kunstenaar die we op de werelddtentoonstelling terugvinden met Sociale Kunst. Wat het doel en gevolg hiervan was, is een andere zaak. Voor sommigen een duidelijke oproep tot staken, sommigen namen al voldoening met de oproep tot inzien dat arbeiders een beter leven verdienen. We zien alleszins de gedeeltelijke socialisering (in algemene betekenis) van de maatschappij en vele werken zouden inderdaad belangrijk zijn. Volgens sommigen echter was er toch nog te weinig of zelfs zo goed als geen Sociale Kunst op de tentoonstelling.

'Waar staat, door de Kunst vereeuwigd, de kruisweg gebeiteld of geschilderd, in verzen gegoten, dien het volkendom afgekropen, afgestrompeld heeft, waarop het honderdmaal verkracht en ontmand, nederzeeg onder het pak van lijden en levenslast; de kruisweg, afgebakend van de wieg tot aan het graf tot op den Golgotha der ontslaving met palen geverfd door bloed?' 'Het verleden van het arbeiderdom door de eeuwen heen, het verleden van den slaaf, van den laat, van den lijfeigene, van den ambachtsman, van den dagslooner is heldendadig in zijn worsteling voor bestaan en vrijheid'.

Ene Boersen pleitte er voor dat de socialistische dichters, schilders, beeldhouwers en bouwmeesters hun werk in het teken van de arbeider en zijn lot zouden stellen.

'Wanneer men de Kunst roept en haar vraagt waar ze toeft met de vracht poëzie die voor haar bestemd is, dan zal zij niet antwoorden en het hoofd buigen. Het is natuurlijk niet de schuld van de Kunst an sich. De kapitalisten zij schuldig'.

*'Als wij de verleide roepen, als wij haar vragen, waar de schatten zijn die ze van het proletariaat ontving, tot bezieling en vervoering van dit proletariaat, dan staat zij beschaamd of grijnslacht ons in haar bedorvenheid tegen. Voorwaar! Zij is niet plichtig, doch haar val is eene ramp en maakt ons bitterlijk treurig'*⁴³⁹.

⁴³⁷ VAN GELDER, H; VANDEKERCKHOVE, Meunier in dialoog: een actueel Kunstparcours door Leuven, Leuven, Peeters, 2005, p.83.

⁴³⁸ ibid., pp.84-85.

⁴³⁹ BOERSEN, Steven. Wat de Kunst zou moeten zijn. Vooruit. Donderdag 9 december 1897, n°342, p.1.

Natuurlijk moeten we dit zien als een overdrijving, een oproep tot meer Sociale Kunst die in feite wel degelijk aanwezig was op de tentoonstelling. Gaan we even nog wat dieper in op hoe de socialisten en vele socialen meer algemeen, een doel voor ogen hadden dat men via Kunst wou bereiken.

3. Het verhoopte effect van de Kunst

In augustus '94 kwam een kritisch bericht van *Vooruit* aangaande de tentoonstelling van Schone Kunsten te Antwerpen. De inkomprijs dat jaar bedroeg 50 centiemen extra om dat specifieke deel te mogen bezichtigen. Men vergeleek met de foor van Parijs van 1889. Daar was de ingang gratis hetgeen ook meteen de reden verklaarde van het talrijke publiek dat er op ieder uur van de dag samendrong. Op de Antwerpse tentoonstelling verliepen er soms uren zonder dat een sterveling een voet binnenzette op de kunstexpositie (*'buiten de surveillant en één of twee kunstenaars'*). Men mocht op de tentoonstelling van Antwerpen de verschillende galerijen en zalen waar machines en werktuigen van alle slag te bewonderen vielen kosteloos binnen. *'... waarom als men de voortbrengselen op nijverheidsgebied zoo begunstigt, doet men niet hetzelfde voor wat betreft de geestesvoortbrengselen?'* Een tentoonstelling, zo besloot het artikel, *'moet zich niet de ledigmaking der porte-monnaies der bezoekers tot doel maken, maar moet een aanschouwelijk en kosteloos onderwijs geven'*⁴⁴⁰. Of het door deze aanklacht was of niet. Feit is dat latere tentoonstellingen wel degelijk een toegift zouden doen en hun kunstpaviljoenen goedkoper of zelfs gratis openstelden. De inkomprijs van de tentoonstelling der Schoone Kunsten en der Oude Kunst op de expo van Luik werd op 25 centiemen gesteld voor zon -en donderdagen⁴⁴¹. De toegang tot het Paleis der Schoone Kunsten in Gent 1913 was gratis⁴⁴². Blijkbaar vonden de socialisten het van groot belang dat de kunsttentoonstelling toegankelijk werd voor een breed publiek en werd die mening door de organisatoren ook gedeeld. Men wou dat iedereen de Kunst zag, men kon er iets uit leren. De socialen zouden een specifieke visie hebben op Kunst en vonden dat bepaalde Kunst gezien moest worden. Uit de kranten (b)lijkt dat vooral de socialisten de kaart van de Sociale Kunst trokken. *Vooruit* richtte in haar blad een rubriek *'Kunstkritiek'* op die de lezer langs de werken op de tentoonstelling leidde, hen inrichtte over wat deze werken volgens hen duidelijk maakten. Kunst kon een sociale functie spelen. Een feit waar de socialisten duidelijk achter stonden.

⁴⁴⁰ S.n. *Kunstkritiek. De Wereldtentoonstelling van Schoone Kunsten te Antwerpen. Vooruit*. Dinsdag 28 augustus 1894, n°202, p.3.

⁴⁴¹ S.n. *Luik; de tentoonstelling. Vooruit*. Zaterdag 29 juli 1905, n°209, p.2.

⁴⁴² S.n. *Wereldtentoonstelling van Gent in 1913; Het Paleis der Schoone Kunsten. Vooruit*. Zondag 4 mei 1913, n°122, p.7.

Kunst als promotor van de sociale strijd. Leren en bewustwording zijn kernbegrippen van deze thesis, vormen een rode draad. Het is belangrijk alle verschillende facetten ervan te bekijken en toe te lichten om te zien of de tentoonstelling wel degelijk een motor achter verandering was, de rol van actieve bewustmaker speelde. We toonden al aan dat er Sociale Kunst op de tentoonstelling te zien was en volgens velen, en niet in het minst de socialisten, was een belangrijke rol weggelegd voor het Paviljoen van de Kunst net in de verandering en de verankering, verspreiding van deze verandering. In de rubriek 'Kunstrubriek' werd het werk *De Geselaars* besproken van Carl Marr. Men reflecteerde inleidend over Kunst en haar doel.

'Eerst dan zal eene schilderij met de naam van kunstwerk kunnen bestempeld worden, als de aanschouwer, die er zich voor bevindt zeggen zal: 'hoe is dat alles natuurlijk, hoe sprekend en hoe juist! Ja, zoo gaat het, zoo is het, dat gebeurt alle dagen!' Dergelijke werken spreken niet tot het oog of buik, maar doen denken, overwegen, het hart trillen in een woord, spreken tot de ziel'⁴⁴³.

Kunst moest bezielend zijn, iets zeggen, iets leren, en dan liefst natuurlijk iets wat in hun kraam paste.

4. Opvoeden en partijstrijd

De Kunst liet de te volgen weg zien of toonde net de weg die men vooral niet moest volgen. Zoals we ook in andere paviljoenen reeds duidelijk zagen, werd ook de Kunst op de tentoonstelling aangegrepen om de eigen partij-inzichten te promoten en om de andere visies de kop in te drukken. Op een directe manier uitten kunstenaars hun ongenoegen over bepaalde zaken die bepaalde partijen voorstonden (of volgens hen voorstonden) of belichtten ze, zoals we aantoonde met de Sociale Kunst hun strijdpunten. Sommige kunstenaars waren zelfs rechtstreeks verbonden aan een partij (cf. Van Biesbroeck). Ook onrechtstreeks werd de Kunst, bijvoorbeeld in de onderdelen in de partijkranten die de kunstwerken belichtten, aangegrepen om de eigen partij te maken of die van de ander te kraken. Gaan we ter verduidelijking even dieper in op het thema van de antiklerikaliteit. Het reeds vermelde doek

⁴⁴³ S.n. *Kunstkritiek. De Wereldtentoonstelling van Schoone Kunsten te Antwerpen. Vooruit*. Woensdag 28 augustus 1894, n°203, p.3.

van Carl Marr werd gelezen als een krachtig pleidooi tegen de dweepzucht, *'en ten dien titel kan het den aanschouwer in beschavenden zin doen denken en handelen'*⁴⁴⁴.

We zetten hier met opzet *werd gelezen*. Het is namelijk vaak zo dat een bepaald werk natuurlijk door deze of gene anders geïnterpreteerd werd. In het persoonlijke kader werd ingepast. Iets waar men ook zelf over schrijft in de kranten.

Vooruit 1913

*Ook in 'De zieke bezoeken' van Alexander Struys wordt een zwartrok voorgesteld zooals er helaas veel zijn dan; ongevoelig voor lijden van hen die ze als hun schapen zien en scheeren. Het zou ons niet verwonderen moest een gedeelte van het kunstminnend en ordelieven publiek dit werk anders interpreteren dan wij het doen, maar wij menen juist geoordeeld te hebben*⁴⁴⁵.

Opnieuw werpt men hier de vraag op of alle kunstwerken de aanschouwer op zedelijk gebied een heilzaam onderricht moesten geven, aanzetten tot het goede, een pleidooi vormen om het edele te betrachten. Volmondig antwoordde men affirmatief. Het tafereel stelde een dertiende-eeuws gebeuren voor. Het werk *De geselaars* werd door *Vooruit* omschreven als een schilderij waarop arme zwoegers te zien waren die opgezweept *'door dwazen godsdienstijver'* meenden dat ze via geseling de toorn Gods konden intomen. De meeste geestelijken daarentegen hielden zich tot enkel het prevelen van gebeden. De krant trok, samen met *'de eenigzins opmerkelijke nadenkende aanschouwer'* het besluit dat in die tijd de mensen dommer waren dan nu. Nog steeds was de arbeider een slaaf, *'men doet ons zweeten, palmt de vruchten van onzen arbeid binnen, hitst ons tegen elkander op, doet ons op elkander kappen, kerven en schieten'*. Maar toch, er was vooruitgang. De macht der geestelijkheid was in zekere zin geknakt, want *'hoe dwaas, hoe domperig, hoe fanatiek ook de massa ten huidigen dage zijn moge, het leger der gezalfden des heeren zou het vruchteloos beproeven hunne zoogenaamde 'schapen' er toe te bewegen zich met roede en martinets langs den openbare weg te geeselen, ten einde op die barbaarsche wijze de woede van hunnen anders zoo Wijzen en Algoeden God tot bedaren te brengen.*⁴⁴⁶ Werk 107 *Diederik van den Elzas, de relikwiën van het Heilig Bloed medebrengend* door Albrecht de Vriendt werd rechtstreeks afgebroken door *Vooruit*. Ze wilden Albrecht de Vriendt de schande besparen hem er rechtstreeks van te

⁴⁴⁴ S.n. *Kunstkritiek. De Wereldtentoonstelling van Schoone Kunsten te Antwerpen. Vooruit*. Donderdag 30 augustus 1894, n°204, p.3.

⁴⁴⁵ S.n. *Kunstkritiek. De Wereldtentoonstelling van Schoone Kunsten te Antwerpen. Vooruit*. Maandag 10 september 1894, n°213, p.3.

⁴⁴⁶ S.n. *Kunstkritiek. De Wereldtentoonstelling van Schoone Kunsten te Antwerpen. Vooruit*. Donderdag 30 augustus, 1894, n°204, p.3.

beschuldigen dat hij echt geloof hechtte aan het bloed van Christus. Ook al was het, wanneer dit zo zou zijn, echt schandalig, en zeker voor iemand met zo'n hoge functie aan de Antwerpse Academie. Hoe dan ook was het al *not done* om je talent te besteden aan 'zulke gemeene godsdienstige kwakzalverijen'. 'Is het de rol van den Kunstenaar', vroeg men zich in het artikel af, 'de domheid der massa te helpen staande te houden?'⁴⁴⁷. Kardinaal Mercier waarschuwde bij de tentoonstelling van Gent van 1913 ouders en geestelijken tegen het gevaar van een bezoek aan 'de ongehoorde naaktheden' te bezichtigen op de tentoonstelling van Schoone Kunsten. Iets wat *Vooruit* compleet belachelijk achtte. Met plezier meldde ze dat de actie van de kardinaal slechts weinig baatte. Het scheen volgens *Vooruit* zelfs dat sinds de afkondiging het aantal bezoekers van de tentoonstelling, geestelijken niet uitgezonderd, nog steeg.

'Waarom hoorden we heden, nu het geloof en de kerke van boven tot beneden zoo alzijdig bedorven en verbasterd zijn en er alles in handel opgaat, een bisschop dreigen, omdat een naakte vrouw door een onzer hedendaagse schilders op een doek wordt voorgesteld. Het volk spot met die bedreiging'.⁴⁴⁸

5. Arbeider-kunstenaars

Waren er arbeider-kunstenaars op tentoonstelling? In strikte zin, neen. We lezen in het Volk:

Een Kunstwerk, door een werkmán gemaakt. – *Een Kunstdraaier der stad Gent, de heer J.C. Vremdt, heeft voor de Wereldtentoonstelling van Antwerpen een wonderbaar kunstwerk vervaardigd. Op eene dunne spil van omtrent 1m40 hoogte heeft hij de fijnste versiersels aangebracht: Kelken zoo fijn als schavelingen, bloemen op lichte gedraaide stammen, platen, enz. Het geheel komt verbazend voor. Nooit heeft men, in lindehout, zulk een meesterstuk gemaakt. De werkmán, een echte kunstenaar, die dit meesterstuk gedraaid en uitgedacht heeft, besteedde er 6000 uren aan. Wij hopen dat hij te Antwerpen de belooning zal ontvangen, welke hij ten volle verdient*⁴⁴⁹.

*Vooruit*⁴⁵⁰ smeerde het verhaal van deze arbeider op de tentoonstelling in het lang en breed uit.

⁴⁴⁷ S.n. *Kunstkritiek. De Wereldtentoonstelling van Schoone Kunsten te Antwerpen. Vooruit*. Zaterdag 1 september 1894, n°206, p.3.

⁴⁴⁸ BOERSEN, Steven. *Gewijde Naaktheid. Vooruit*. Zondag 5 oktober 1913, n°276, p.5.

⁴⁴⁹ VOLDERS, J. *Van alles wat. Een kunstwerk, door een werkmán gemaakt. Het Volk*. Zondag 1 en maandag 2 april 1894, n°75, p.2.

⁴⁵⁰ BOERSEN, Steven. *Een reus des arbeids op onze Wereldtentoonstelling. Vooruit*. Donderdag 7 oktober 1897, n° 279, p.1.

'De kunstenaar uit één stuk , die meester is van al dat schoons, is een arbeiderszoon, de zoon van den dorpsmid Vosters, van Arendonck, eene gemeente van 3-duizend bewoners, uit het arrondissement Turnhout.

'Uit ijzer gesmede rozen, miniatuurtakjes, loofwerk zijn zoo natuurlijk, zoo zwierig, zoo smaakvol, zoo verrukkelijk schoon tot geheel gekneed, gehamerd, uitgevijld, men weet niet hoe aaneengehecht en samengebracht dat men zich werkelijk niet verbeeldt, niet verbeelden kan, dat de eenvoudige dorpeling, de brave jongen, die met u zoo schuchter praat, zoo schilderachtig arendoncksch spreekt, dit alles zou gewrocht hebben'.

'Die man heeft zijn hoefstal afgebroken en er de splinters van tot kool verbrand in het vuur zijner Kunstsmidse. Hij heeft zijn ziel verpand aan een wondergeest uit den hemel der Muzen. Die ziel vliegt op, in betooverde hemelvaart, naar het rijk des ideaals, waar zij bevrucht wordt, mild bevrucht met het zaad der Kunst. Haar baring geschiedt in de dorpsmidse te Arendonck. Haar vrucht is het geïdeaaliseerde ijzer van den arbeiderszoon Vosters op de wereldtentoonstelling te Brussel, met zilver gekroond op de wereldtentoonstelling van Antwerpen, in 1894, met goud gekroond op den tentoonstelling van Amsterdam, in 1895'.

Uiteindelijk echter gaat het hier nog het meest om kunde, om vakmanschap. Vooruit zal de man wel aanwenden om grotere idealen na te streven. De 'smeedkunstenaar' zelf echter probeerde met zijn werk niet meteen de wereld te veranderen, stak er geen grote boodschap in. Het zag er gewoon mooi uit en getuigde van een gedreven stielkennis.

6. Samengevat

Het sociale thema vond ingang in de Kunst alsook in de kunstwerken die op de wereldtentoonstellingen werden geëxposeerd. De wereldtentoonstellingen meden deze werken niet. Kunstenaars streden mee of hun werk werd door sociale partijen aangegrepen om hun standpunt in de verf te zetten. De tentoonstelling gaf hen een breder forum. De Kunst speelde, zo de socialisten, een belangrijke rol in de lotsverbetering der arbeider. We bespraken hier vooral de socialistische visies. De socialisten zagen in Kunst een strijdmiddel. We zagen hier een andere manier waarop de tentoonstelling haar publiek in contact bracht met sociale thema's. Meer algemeen zullen ook de christen-democraten en progressief liberalen sociale thema's die ze ook nastreefden als gewenst hebben gezien op de tentoonstelling. De tentoonstelling kon/wou ook hier het sociale thema niet aan zich laten voorbijgaan. Ook al zouden velen misschien bij een *Stakingsavond* hun bedenkingen hebben gehad. En ook al zal het niet zo zijn dat het leeuwendeel van de werken op de tentoonstelling de arbeid weergaf, en zeker niet dat de meerderheid van de werken een sociaal progressieve boodschap droegen/konden dragen.

Welke belangstelling de opening van de World's Fair in den vreemde opgewekt, bewijzen de talrijke kolommen die de grootste dagbladen van Europa er aan besteden en ook de telegrammen van gelukwenschen uit Madrid, Londen, NY, Parijs, Berlijn, München, Edinburg, San Francisco, Petersburg, Tiflies en zelfs Melbourne, Australië. M. Taft, voorzitter der VS en M. Roosevelt, oud-voorzitter, hebben telegrammen van gelukwenschen aan den Koning gestuurd.

Het Laatste Nieuws 1910⁴⁵¹.

XI. De buitenlandse deelnemers

Welk effect had het feit dat het om wereldtentoonstellingen ging op de sociale vooruitgang?

1. De foer als ontmoetingsplaats

Richard Doyle maakte een karikaturale tekening van de internationale gemeenschap die op de tentoonstelling samenkwam (zie bijlage, n°58). Théophile Gautier schreef over de internationale verscheidenheid van de bezoekers van de tentoonstelling in *Le Moniteur Universel* (sept 10, 1855 trans. Richardson):

'Australians arrived by the last clipper with two or three barrels of gold-dust, Californians with a placer in their pockets, Baboos and nabobs boasting several lakhs of rupees, civilians from the East India Company on leave, blacks and half-castes from Haiti, Dukes of Marmalade and Marquesses of Marzipan, Chinese with almond eyes, hiding their rolled-up pigtails under opera hats, Turks and Egyptians in red fezzes, Yankees restraining themselves from stretching out their legs on the velvet edge of theatre balconies, descendants of Montezuma with blue hair and coppery skin, Englishmen of irreproachable mien, Spaniards leaving the theatre at every interval to wrap up three shreds of yellow tobacco in papel de hilo, aesthetic and conscientious Germans come to decide for themselves if Molière is in fact just a fool without ideals, as Schlegel decrees; Venetians, Bergamasques, Milanese, Romagnols, Italians from all over Italy... more people than were dispersed at the ancient confusion of Babel⁴⁵².'

Geheel de wereld, of toch een noemenswaardig deel ervan, was op de een of andere manier betrokken bij de verschillende tentoonstellingen. Op de foren in België zou het niet anders zijn. Bovenstaande tekst handelt over de tentoonstelling van Parijs in 1855. De weergave is karikaturaal, zowel in prent als beschrijving, maar de expo's trokken inderdaad een internationaal publiek aan. Zowel wat bezoekers, als wat exposanten betrof. Het waren

⁴⁵¹ S.n., s.n. Het Laatste Nieuws, Dinsdag 26 april 1910. n°116, s.p.

⁴⁵² MCKENDRY, John J., art.cit., p.185.

wereldtentoonstellingen. We bespraken in deze thesis vooral het Belgische aspect van de tentoonstelling, maar naast het Belgische paviljoen waren nog tal van landen aanwezig. Er was het Franse paviljoen, het Duitse en Russische paviljoen, het paviljoen van Nederland, van Canada en Egypte... Er werden internationale congressen georganiseerd, er kwamen internationale gasten en sprekers. Een vouwfolder ter bekendmaking van de tentoonstelling aan de mogelijke exposanten overdrijft: '*Gelegen in het centrum van Europa geniet België de sympathie en het vertrouwen van alle naties, en biedt het geleerden, kunstenaars, industriëlen en handelaars van alle landen een fantastisch samenwerkingsterrein*⁴⁵³'. Niet alle landen kregen een paviljoen. Wel is het waar dat we in deze tijd van kolonies vele landen rechtstreeks of onrechtstreeks vertegenwoordigd zagen. Zoals België deed, zou ook Groot-Brittannië of Frankrijk opscheppen met haar koloniale eigendommen.

2. Nieuwe ideeën en bredere organisatievormen

De wereldtentoonstellingen vormden een kruispunt van verschillende landen, culturen met verschillende ideeën en organisatievormen. Zoals we nog concreet zullen aantonen, onder andere in het onderdeel over kinderarbeid en onderwijs kon zo'n *melting pot* aan landen stimulerend werken.

De smeltkroes deed zich op verschillende niveaus voor. Er vonden internationale contacten plaats, ook op binnenlands niveau kwamen vele verscheidene en vaak tegenovergestelde groepen en visies met elkaar in contact. ...' *geniet België de sympathie en het vertrouwen van alle naties, en biedt het geleerden, Kunstenaars, industriëlen en handelaars van alle landen een fantastisch samenwerkingsterrein*⁴⁵⁴'. Ook voor degenen in België zelf, was een tentoonstelling een kruispunt en waren de mechanismen hieronder beschreven op een lager niveau werkzaam.

Door nieuwe ontmoetingen, het zien van andere aanpakken, kon men tot nieuwe inzichten komen. Dit kon leiden tot verbeteringen op economische vlak, concreet bijvoorbeeld tot de aanschaf van nieuwe machines ontwikkeld in het buitenland. Dit bracht echter ook nieuwe zienswijzen op sociaal vlak. Een belangrijk element was dat men wilde pronken op de tentoonstellingen. Er heerste een grote concurrentie. Niemand wilde achterblijven. Het

⁴⁵³ WYNANTS, M., op.cit., p.53.

⁴⁵⁴ WYNANTS, M., loc.cit.

aanschouwen van wat het eigen land te etaleren had in vergelijking met anderen op de expo zorgde voor een zekere druk om niet achter te blijven. Vooral België, die geen koploper was op sociaal vlak, zou veel kunnen leren van concurrerende landen en zou de pressie voelen. Wanneer men, zoals *Vooruit*, de verschillende paviljoenen op de tentoonstelling overliep en ging nadenken over de stand van zaken in België ten opzichte van het buitenland kon men enkel maar promoten om de sociale strijd nog harder te voeren.

*'Moeten , in tegenwoordigheid van hierbovenstaande cijfers, de Belgische arbeiders zich niet afvragen waarom zij zoo in ondergeschiktheid verkeeren, en is het dan niet klaarblijkend dat, indien vooral in Engeland en in Duitschland, de loonen veel hooger en den arbeidsduur veel korter is dan bij ons, de arbeiders dier landen zulks vooral te danken hebben aan hunne krachtige beroepsverenigingen'*⁴⁵⁵.

Er waren twee krachten werkzaam op de tentoonstelling. De ene was een grensoverschrijdende kracht. We noemden de tentoonstelling reeds een soort Utopia van internationale vrijhandel en economische uitwisseling. Voor de duur van de manifestatie werden de douanetarieven verlaagd. Marx noemde de expo *'een Pantheon in het moderne Rome waar de burgerij trots en zelfvoldaan de Goden presenteerde die zij voor zichzelf geschapen had'*. Crystal Palace als Pantheon waar men *'de lokale kenmerken van het productieproces, de sociale contacten en de karaktertrekken van elk volk steeds meer uit zocht te wissen'*⁴⁵⁶. Ook de striphond Bessie sprak (in een strip over expo'58, maar geldt ook hier (zie bijlage, n°59)) over de verstandhouding tussen de volkeren, wereldvrede en verbroedering⁴⁵⁷. Expo's vormden ontmoetingsplaatsen tussen verschillende landen. Het nationale bewustzijn leefde echter zeer sterk en nam enkel maar toe (cf. Wereldoorlog I). De nationale rivaliteit tussen de verschillende landen op de tentoonstelling was groot. De tentoonstelling kende enerzijds een nationalistische tendens. Dit zorgde voor concurrentie, die ook de sociale vooruitgang kon bevorderden. Men wou niet achterblijven.

De tentoonstelling van 1888 bestond uit twee delen. Een gigantische prijskamp die zich uitstreckte over heel wat thema's en het feitelijke gekende tentoonstellingsconcept. De tentoonstelling kreeg trouwens ook de titel *Grand concours international des sciences et de l'industrie*. Talrijke firma's, ondernemingen, verenigingen uit binnen - en buitenland streden tegen elkaar. Een niveau hoger kunnen we stellen dat een aanzienlijk aantal landen tegenover elkaar stond. Dergelijke prijskamp verhoogde de inspanningen en was een duidelijke uiting

⁴⁵⁵ S.n. *De lessen eener Tentoonstelling. Vooruit*. Maandag 27 juni 1910, n°176, p.7.

⁴⁵⁶ COPPENS, C; DEREZ, M; BOUSSET, G., *op.cit.*, pp.8-9.

⁴⁵⁷ *ibid.*, p.17.

van de concurrentieslag op de tentoonstelling. Ook sociale vraagstukken werden op tafel gegooid waarna door verschillende groepen werd gestreden voor het meest bevredigende antwoord⁴⁵⁸.

De tentoonstelling werkte toch ook grensoverschrijdend. Landen konden leren van elkaar, andere manieren van werken zien. Ook gingen bepaalde initiatieven toch bredere organisatievormen kennen. Het was een ideale gelegenheid om over verschillende thema's op een meer mondiale schaal te gaan praten. Ook om *het verenigen* tot een hoger niveau te verheffen en onder het motto *samen sterk* meer internationale banden te smeden. Ondanks het nationalisme gingen verschillende landen of vooral verenigingen uit verschillende landen aan tafel zitten en nadenken over, wat ons hier interesseert, sociale thema's. Ze gingen zich ook breder organiseren. Ze dachten na (als dat nog niet gebeurd was) over de vorming van, blijvende, centrale koepels over de *melting pot* aan deelnemers heen. 5 en 6 september 1913 startte het internationale congres tegen werkloosheid. Drie jaar daarvoor werd de internationale vereniging die aldaar samenkwam, gesticht te Parijs. Eenentwintig regeringen zouden officieel op dit congres vertegenwoordigd zijn. Belangrijke vraagstukken kwamen aan bod zoals bijvoorbeeld de verzekering tegen werkloosheid of de rol die openbare werken konden spelen in de strijd tegen werkloosheid⁴⁵⁹. Wereldtentoonstellingen zorgden toch op bepaalde vlakken voor goede betrekkingen tussen landen. Ze brachten verschillende groepen rond bepaalde thema's in bredere verbanden aan tafel, zorgden dat verenigingen in een meer internationale context samenkwamen en zo nieuwe inzichten konden uitwisselen.

*'M. Lever (toej.) dronk op de goede betrekkingen tusschen Engeland en België, twee broederlanden. Hij dankte de ministers omdat zij het banket met hunne aanwezigheid vereerd hadden. Dan maakte hij de historiek van Port Sunlight er vooral op wijzend dat hij vooral het heil van de werklieden en beambten betrachtte, niet uit loutere menschlievendheid maar uit plichtbesef en uit rechtvaardigheidzin voor het volk. (Toej.). Minister Hubert loofde en prees dan het sociaal werk van Port Sunlight en het werk der werkmanswoningen dat men in de tentoonstelling aantreft. M. Lemonnier dankt dan M. Lever en prees M. Lever die den vrede tusschen kapitaal en werk heeft willen herstellen'*⁴⁶⁰.

Naast de nationalistische kracht (die uiteindelijk toch vaak positief = progressief uitdraaide), maken we nog een tweede nuance bij het internationale van de foor. Dat de wereldtentoonstellingen plaatsen waren waar bredere banden gesmeed *konden* worden, bracht

⁴⁵⁸ MUSSELY, P., *op.cit.*, p.40/ p.183.

⁴⁵⁹ S.n. *In en rond de Wereldtentoonstelling van Gent. Vooruit*. Woensdag 3 september 1913, n°242, p.2.

⁴⁶⁰ S.n. *Onze wandeling in de Tentoonstelling. Het Laatste Nieuws*. Maandag 20 juni, 1910, n°171, s.p.

op zich geen zekerheid dat die nieuwe verbanden altijd gunstig waren voor de arbeider. In *Vooruit* lezen we over het internationale congres der katoenfabrikanten op de foer van Brussel te 1910. Men reflecteerde over het zich verenigen.

‘Wij socialisten hebben altijd beweerd’:

‘1. Dat het internationaal karakter der nijverheid de werklieden en zelfs de patroons naar internationale bonden drijft’.

Het internationale karakter van de nijverheid werd bewerkstelligd op de tentoonstelling. De foren dienden als ontmoetingsplaatsen waar bredere bonden konden gesmeed worden.

‘2. Dat de internationale vereenigingen moeten gesloten worden tusschen alle mensen die dezelfde belangen hebben en zonder dat zij zich in het minst bekommeren om hun verschil van godsdienst, taal, ras of landaard’.

Ook hier weer het feit dat de expo's een allegaartje vormden van meningen en inzichten, van ontmoetingen die misschien kloven wat meer konden dichten. Het artikel sloot af met de aanklacht dat het zich verenigen over landgrenzen heen, over ideologische obstakels heen veel moeilijker was voor de kleine man dan voor de groten: *‘Door het syndikaat der amerikaansche katoenopkoopers met ruïne bedreigd, hebben onze katoenheeren elk godsdienstig, politiek en ander verschil op zijde gesteld en één enkelen internationalen bond der katoenfabrikanten gevormd’.* Arme wevers en spinners konden zich veel minder makkelijk verenigen. Zelfs al bood de expo een ideaal forum tot nadere samenwerking. Wanneer ze zich *‘over heel de wereld met elkander willen verbinden dan schiet God de Vader in zijn voor, omdat katholieke slaven de broederhand aan socialistische katoenslaven zouden reiken’.* ... *‘En zoolang die uitlegging niet gegeven is en met goede argumenten, zeggen wij dat de priesters de katholieke werklieden verbieden zich met hun andersdenkende broeders te vereenigen, niet uit eerbied voor den godsdienst, maar om door de verdeeling der vakbonden de kapitalisten te dienen, waarvan diezelfde priesters steunpilaren zijn’*⁴⁶¹.

Een tegenvoorbeeld dat zeker herhaling kende, zien we wel op bijvoorbeeld de wereldtentoonstelling van 1862. Ontmoetingen tussen Europese arbeiders leidden daar tot de Eerste Internationale Associatie van Arbeiders⁴⁶².

⁴⁶¹ S.n. *Het Internationaal Congres der Katoenfabrikanten. Vooruit.* Woensdag 22 juni 1910, n°171, p.1.

⁴⁶² COPPENS, C; DEREZ, M; BOUSSET, G., *op.cit.*, p.8.

Vaak lag de weg naar vereniging die arbeiders ten goede zou komen dus vol obstakels. Ook bood de samenwerking tussen landen niet enkel voordelen. Het feit dat de expo's brede ontmoetingsplaatsen tussen landen en verenigingen van verschillende landen vormden, betekende ook soms dat ook het misbruik van arbeidskrachten een internationalisering kende. Andere landen en hun contacten waren niet sowieso positief, er kwamen gewoon misbruiken op grotere, internationale schaal. Het gebeurde dat de exploitatie gewoon naar een breder niveau verschoof. Zo werd Canada voorgesteld als een rijke streek, die haar rijkdom graag verdeelde. *'Men vergete echter niet dat hier alles zoo mooi opgesmukt is om de werklieden zand in de oogen te werpen. Men heeft vooral voor doel arbeiders naar Canada te lokken'. Vooruit* waarschuwde ervoor dat eens de weggetrokken werklieden in Canada kwamen, ze als snel zouden ondervinden dat het om loze beloftes ging. *'Ook daar regeert het kapitalisme en is de werker een verdrukte, een slachtoffer'*⁴⁶³.

3. Samengevat

Dat het om wereldtentoonstelling ging, kon ervoor zorgen dat de sociale verandering versnelde. De sfeer van concurrentie speelde ook op internationaal niveau. Men kon samenwerken en zich breder verenigen. Ook al speelde de grensoverschrijdendheid niet altijd in de kaarten van de volksklasse.

⁴⁶³ S.n. *De verkoopers van 'Vooruit' in de tentoonstelling van Brussel. Vooruit*. Donderdag 11 augustus 1910, n°221, p.3.

► Synthese, analyse en vooruitblik

We reflecteerden over de industriële en economische secties van de tentoonstelling, beschreven de machinehal en het Sociaal Paviljoen en maakten onze bedenkingen. We passeerden langs het Paviljoen van de Kunst en gingen de invloed van buitenlandse paleizen na. Laten we hier alles van op een iets verdere afstand bekijken. We ontwaarden nogal wat sociaal progressieve krachten op de tentoonstelling. Al gauw na de eerste Belgische tentoonstelling was niet enkel industrie meer koning. De kroon moest gedeeld worden met allerhande nieuwe paviljoenen. Voor dit onderzoek zeer belangrijk is dat een Sociaal Paviljoen haar intrede deed. We gingen dieper in op dit paleis en toonden haar belang in de maatschappelijke verandering. Ook in andere paviljoenen kwam het maatschappelijke thema naar voor. Er werd een forum geboden aan het sociale thema. De tentoonstelling volgde en versterkte de maatschappelijke veranderingen. Het weerspiegelt het feit dat men ging nadenken over sociale problemen. In het Sociaal Paviljoen merkten we een tegenbeweging. Sociale verandering werd getoond op de exposities en nestelde zich op die manier in de geesten van de bezoekers. Filantropische werkgevers werden geëerd. Sociale wetten en hun gevolgen werden weergegeven op plakkatens. De tentoonstelling was belangrijk in de bredere installatie van de maatschappelijke ommekeer, liet het publiek eraan wennen en hielp ze over haar koudwatervrees. Ook ging men oplossingen zoeken op de foren. Er werden bijvoorbeeld wedstrijden georganiseerd waarbij men een antwoord zocht op sociale vraagstukken. De tentoonstelling organiseerde een reeks congressen (*zie bijlage, n°60*) waar een verscheiden publiek aan deelnam. Denken we bijvoorbeeld aan het congres dat gevoerd werd op de tentoonstelling van 1897 waar men tien jaar voor de feitelijke invoering de zondagsrust promootte. Dat het om *wereldtentoonstellingen* ging (of gewoon dat het om knooppunten ging), kon ervoor zorgen dat het sociale kneusje België kon leren van anderen. Het klimaat van concurrentie bracht druk op de ketel, pressie om problemen sneller aan te pakken. In het Paviljoen van de Kunst doken sociaalgetinte werken op die mogelijk het publiek aanzetten tot nadenken. Nu was het niet zo dat de tentoonstelling plots het Paleis was van de ongebreidelde maatschappelijke progressiviteit. Het Paviljoen van de Kunst toonde niet enkel sociaal realistische werken. Er waren ook zeer conservatieve krachten werkzaam op de tentoonstelling. Wat op het eerste zicht vooruitgang leek, kon soms ook nadelig zijn (cf. Buitenlands Paviljoen). Wanneer we de tentoonstelling en haar evolutie met betrekking tot het sociale thema zouden moeten omschrijven, zouden we willen spreken over een geleidelijke toenadering tussen arbeid en kapitaal. Wanneer we de voor in haar volledigheid bekijken,

merken we hoe ze breder en zeer geleidelijk een verbintenis tussen arbeid en kapitaal nastreefde en uitademde. Dit over de tentoonstellingen heen steeds meer en steeds exhaustiever. Dit echter zeer, zeer geleidelijk. Traag, maar zeker. Het is niet zo dat men de bezoeker plots rond de oren sloeg met sociale thematieken, choqueeerde door de problemen in al haar brutaliteit weer te geven. Toch kwam het besef dat verandering nodig was. We demonstreerden hoe men de negatieve gevolgen van de industrie niet weergaf in de machinehal, dit zou te confronterend zijn, niet passen in een verhaal van zeer geleidelijke verandering. Het zou de balans in onevenwicht brengen, de industrie teveel benadelen. Er kwam een sociale tegenstem, maar zaken als kinderarbeid om er maar een te noemen zouden vaak worden gecamoufleerd. Grever vertelt als volgt: *'In vele sigarenmakerijen werkten mannen en vrouwen met 'een kwijnend zoal niet ziekelijk voorkomen'. Op de vrouwententoonstelling van Amsterdam echter zagen de sigarenmaakster van de Industriezaal er goed uit'*⁴⁶⁴. Dit zal in Paviljoen van de Industrie in België niet anders geweest zijn (zie bijlage, n°61). Men wou op die plaats winst en efficiëntie promoten en dat lukte niet wanneer men deze credo's moest verbinden met bloed. Het ging om paviljoenen die toch nog vooral blind kapitalisme bejubelden en sociale nadelen kwamen er weinig aan de orde. Men focuste er niet op de arbeider die de machines bediende. Soms lijkt het alsof er een tweedeling op te trekken was en was het alsof het Paviljoen van de Industrie en de sociale secties zich elk met hun eigen zaken bezighielden. Het eerste paviljoen promoveerde het industrieel kunnen, het andere hield zich in met het sociale (zoals we zagen en zullen herhalen ook geleidelijk). Zo zwart-wit was het niet. In een deeltentoonstelling over mijnen konden mensen de nauwheid van de gangen aanvoelen en werd nagedacht over hygiëne. Het sociale thema was niet volledig afwezig in de industriële paviljoenen. De donkerste secties werden er echter meestal niet getoond. Men wilde geen negatief beeld optrekken van de industrie, wel zag men in dat verandering nodig was om geen complete anarchie te ontlokken. Dat de tentoonstelling eenduidig progressief was, valt dus al te counteren enkel door het blijvend belang van het Paviljoen van de Industrie. Wanneer we het Sociaal Paviljoen bekijken is ook nuance nodig. Dat er veranderingen voorkwamen in de maatschappij weerspiegelt zich duidelijk, alleen al in de komst van dergelijk paviljoen. Er kwam ook op de tentoonstelling aandacht voor sociale thema's. Ook hier ging alles geleidelijk. Vaak deed de tentoonstelling namelijk wat tentoonstellingen deden. Ze toonde de progressie. Ze lieten de vooruitgang zien. Meer zelfs, ze hadden de neiging tot idealiseren. Er waren wel plakkaats aanwezig die aantoonde dat de

⁴⁶⁴ GREVER, M; WAALDIJK, B., op. cit., p.88.

arbeiders nog vele uren moesten kloppen, er vielen wel schilderijen te zien die de grauwe leefomstandigheden weergaven... toch toonde men vooral de verbetering inzake de werk -en leefsituatie van de werklui. Het was belangrijk dat de tentoonstelling er zich mee bezighield en sociale thema's aan de bezoeker voorstelde. Een wedstrijd organiseren waaruit een ideaal landbouwhuisje voortspuit, is echter minder aanstootgevend dan het weergeven van een vervallen beluik. Het was belangrijk dat men filantropische werkgevers huldigde met medailles. Toch verdook dit ook ergens dat er heel wat werkgevers waren die helemaal niet zo menslievend waren. De tentoonstelling volgde en promoveerde de progressie, hetzij zeer langzaam. Op de tentoonstelling reikten industrie (of landbouw) en sociale thema's elkaar dus langzaam de hand. Sociale wanpraktijken werden slechts zeer geleidelijk aan de kaak gesteld. Het vertonen van kinderarbeid in de machinehal zou teveel botsen en te ver gaan in de stapsgewijze toenadering tussen arbeid en kapitaal. Zelfs het Sociaal Paviljoen was niet eenduidig progressief. Het was belangrijk dat men reflecteerde over de zaken en bepaalde thema's introduceerde. Coöperatieven en mutualiteiten kregen een plaats. De tentoonstelling bood hen vastere grond, introduceerde ze en moedigde ze aan. Toch demonstreerde men ook vooral welke vooruitgangen er reeds waren geboekt, waarbij soms (!) wat werd voorbijgegaan aan het feit dat er nog een lange weg voor de boeg lag.

De tentoonstelling kende vele geledingen. Vele verschillende groepen die een verschillende visie hadden op de tentoonstelling vonden er representatie. We zagen hoe de socialisten de machinehal aangrepen om het belang aan te tonen van het feit dat de werkmans meer vat moest krijgen op de machine. Veel industriëlen wensten echter iets anders. Verschillende partijen wilden hun eigen rechten ingewilligd zien. Industriëlen wilden te simplistisch voorgesteld vooral efficiëntie en vlijt, maatschappij Vooruit wilde verdergaande veranderingen. Algemeen kunnen we de foren omschrijven als plaatsen van een geleidelijke toenadering. De industrie was niet de enige die gelijk kreeg op de tentoonstelling, ze moest rekening houden met het sociale thema. De voor was niet eenzijdig progressief, dit door de eigenheid van het concept van de tentoonstelling (idealiseren), dit doordat progressieve krachten er niet de enige inrichtende macht van waren.

We onderzoeken de landbouw op de voor als illustratie van deze punten. Daarna trekken we naar het paviljoen van de huisnijverheid op de tentoonstelling. We belichten afzonderlijk de plaats van vrouw en kindarbeider. Veel van verkregen inzichten die we in dit en vorig deel zagen, zullen zich doorheen deze delen herhalen.

Dan begonnen de wandelvoordrachten elk langs een kant, in groepen, van gebouw tot gebouw; uitleg werd gegeven over de nuttige verbeteringen aan de boerenwoning, de goede smaak en versiering, de gezondheidszorgen, de toestellen, gerief, alm enz enz.

Het Volk 1913⁴⁶⁵

XII. Het moderne dorp

Het Paviljoen van de Landbouw biedt niets nieuws onder de zon. Vele themata en kernpunten die we al elders op de tentoonstelling uiteenzetten en duiden, komen ook hier weer aan de orde. Wel benadrukt het opnieuw in belangrijke mate enkele zaken en is het sprekend voor wat we reeds vertelden. Albert Dutry, een journalist van de katholieke *L'Impartial*, franskiljon en lid van de Gentse bourgeoisie⁴⁶⁶ vatte, na een bezoek aan de tentoonstelling, het belangrijkste doel van dit onderdeel samen. *Le village moderne*, zoals de landbouwtentoonstelling in 1913 werd genoemd, lokte mede door haar knappe inrichting een grote massa bezoekers. Het mooie uitzicht van het ganse opzet werkte verleidend en maakte het geheel toegankelijker voor het bredere publiek. Overtuigen hangt samen met boeien en met paaien. Het zorgde ervoor dat niet enkel professionelen van dit onderdeel konden genieten. Een knappe vormgeving zorgde ervoor dat ook het reële belang van de tentoonstelling bij meer mensen ingang kende. Men wilde de landbouw promoten, haar tentoonstellen. Dutry noemde de expo een belangrijk middel om de plattelandsvlucht te bevechten. De tocht die velen maakten richting stad noemde hij een plaag van zijn tijd⁴⁶⁷. De tentoonstelling toonde ook hier weer een mengelmoes van nieuwe systemen, demonstreerde op elk van deze tentoonstellingen hoe de landbouw op verschillende vlakken over de jaren heen vooruitgang boekte. Iedere tentoonstelling voegde weer een nieuw stukje vooruitgang toe aan de vorige. Het belang van de landbouw en haar kunnen werd in het daglicht geplaatst. Wanneer men een welbepaalde weg volgde, zou de landbouw nog verder floreren. We merken duidelijk de verwetenschappelijking die ook in dit aspect van de maatschappij haar intrede deed. Een teken ervan waren ook hier weer de vele tabellen die de verschillende progressies illustreerden. Een toenemend aantal agronomen ging op aanvraag van de staat de situatie van de landbouw onder de loep nemen. Ook hygiëne was opnieuw een belangrijk onderwerp

⁴⁶⁵ S.n. *De Wereldtentoonstelling van Gent. Bezoek aan het Moderne Dorp*. *Het Volk*. Donderdag 31 juli 1913, n° 175, p.1.

⁴⁶⁶ BALTHAZAR, H. *Daensisme?*, s.n., 284p. (www.flwi.ugent.be/btng-rbhc/pdf/BTNG-RBHC.%2001.%201969.%202.%20pp%20279-284.pdf)

⁴⁶⁷ DUTRY, Albert., “Coup d’oeil sur l’exposition de Gand”, IN: *Revue Générale*, september 1913, p.14.

Nieuwe werktuigen werden geïntroduceerd, nieuwe werkmethodes kwamen aan de orde. Via een *trickle-downeffect* zouden sommige zaken misschien naderhand ook voor de kleinere boer toegankelijk zijn. Er was ook sociale vooruitgang. De tentoonstelling van 1905 toonde hoe sinds de vorige tentoonstelling het aantal syndicaten gestaag gestegen was. Ook het landbouwkrediet zette een stap vooruit, het aantal maatschappijen dat verzekerde tegen het sterven van de landbouwdieren kende uitbreiding, het aantal leden van elk van hen nam toe. Naast *l'enseignement agricole supérieur en moyen* exposeerde er ook een groep die handelde over *l'enseignement agricole populaire*. Er werden wedstrijden georganiseerd. Zo viel een medaille te verdienen voor degene die zich het bekwaamst wist inzake melkproducten. Men quoteerde verschillende soorten boter op basis van geur, smaak, manier van fabriceren en consistentie⁴⁶⁸. Er vallen echter opnieuw twee opmerkingen te maken. De eerste handelt over toegankelijkheid. En dan hebben we het niet enkel over de lichamelijke toegankelijkheid tot de tentoonstelling zelf waar sommige kranten ook hier over kloegen.

*'Er is in de Tentoonstelling eene geheele afdeling van bijna alles wat den landbouw betreft. Men vindt er allerlei landbouwwerktuigen van het nieuwste maaksel en van de meest verbeterde stelsels, alsook de jongste uitvindingen welke op dit gebied gedaan werden. De landbouwers en veefokkers kunnen er daarbij menige aanschouwelijke lessen nemen over hun vak. Wij zelven zijn niet genoeg bevoegd om over deze afdeling en al hetgene er te zien is een meer grondig verslag te maken, maar toch kunnen wij verzekeren dat er voor landbouwers en veekweekers veel nuttigs te zien is en er zeker ook wel voor hen wat te leeren valt. Hoevelen echter onder de boeren hebben niet de middels om zoo een reisje te maken! Dus zijn het weerom de kleinen die 't meest noodig zouden hebben, welke niets zullen kunnen genieten van de nuttige wenken welke zij in die landbouwfafdeling zouden kunnen opdoen'*⁴⁶⁹.

Ook de verbeterde landbouwwerktuigen zelf en de verbeterde stelsels op zich bleven voor vele kleine boeren of loonarbeiders niet aan de orde, waren een ver van hun bed of alleszins ver van hun portemonnee show. Ook wat de besproken scholing betrof, vielen velen tussen de mazen van het net. Een tweede punt dat indruiste tegen de sociale vooruitgang was opnieuw dat het beeld dat op de tentoonstelling werd opgetrokken van de landbouw een droombeeld was. *'Les groupements professionnels de cultivateurs ont pris en Belgique une extension extraordinaire de 1895 à 1905. Dans aucun autre pays cette éfflorescence d'oeuvres agricoles n'a été aussi luxuriante'*⁴⁷⁰. Men toonde op een onevenredige manier de positieve zaken. Een modelhoeve, *la Ferme Démonstrative* gaf weer hoe de ideale boerderij er zou

⁴⁶⁸ DREZE, G., *op.cit.*, s.p.(1905, vol II).

⁴⁶⁹ S.n. S.n. De landbouwer; volks-weekblad voor den buiten. Zondag 19 augustus 1894, n°4, s.p.

⁴⁷⁰ DREZE, G. *op.cit.*, p.372 (1905, vol II).

moeten uitzien, dit op vlak van aanwezige technieken en apparaten, dit op vlak van inrichting, zowel praktisch als esthetisch⁴⁷¹.

*'On y voit fonctionner les industries agricoles les plus variées, toutes outillées et dirigées au dernier progrès'*⁴⁷².

*'Het is een modelinrichting voor pachthoeve waar alles klaar, net en gezellig is. Het kiekenskot waar meester kateklaar fier in rondwandelt is voor de liefhebbers aantrekkelijk. Het Werk van den Akker biedt hier ook vooruitgang in zijne werking aan'*⁴⁷³.

Alleen woonde de gemiddelde landarbeider niet in dergelijk huis en kenden de meeste huizen geen dergelijke uitrusting. Opnieuw zorgde het ideaalbeeld ervoor dat men wat voorbijging aan de realiteit, een realiteit die vaak zeer ver stond van de boerderij die men op de tentoonstelling creëerde.

⁴⁷¹ *ibid.*, pp.382-385 (vol II).

⁴⁷² *ibid.*, p.382 (vol II).

⁴⁷³ CELIS, G. *De Tentoonstelling te Brussel. Het Volk*. Woensdag 17 augustus 1910, n°181, p.5.

Daar de tentoonstelling van Huisarbeid eene onderneming van maatschappelijk nut is welke op wettelijk gebied uiterst gunstige en belangrijke gevolgen hebben kan en des te meer, aangezien er daar andere indrukwekkende en ernstige dingen te gadeslaan vallen dan op zoo talrijke plaatsen van de Wereldfoor.

Vooruit 1910⁴⁷⁴.

XIII. Paviljoen van de Huisarbeid

Welke visie had de tentoonstelling op huisnijverheid?

Speciale aandacht schonk de tentoonstelling aan het thema van de huisnijverheid. Volgens *Vooruit* doelden de ontwerpers van deze tentoonstelling, die toch echt wel frappant in de schijnwerpers werd geplaatst erop het publiek bewust te maken van de beklagenswaardige arbeidersvoorwaarden van de *'118000 belgische wroeters'*⁴⁷⁵. Het einde van de hoogdagen van de proto-industrie betekende niet het einde van de huisnijverheid. In België waren in 1896 nog 131.000 en in 1910 154.000 mannen en vooral vrouwen (zelfs nog meer dus dan *Vooruit* meldde) als thuiswerker actief hetgeen overeen kwam met 11 tot 12 % van alle actieven in de secundaire sector⁴⁷⁶. Deze groep was volgens *Vooruit* onderhevig aan een verouderde productiewijze en moest zich afmatten tegen hongerlonen. Dit paviljoen zou in belangrijke mate meehelpen om iets te doen aan dit fenomeen⁴⁷⁷.

*'Wij zullen het historiek der onderneming niet hermaken omdat er veel werd over gesproken en geschreven zoodat iedereen min of meer op de hoogte is, maar wij zijn verblijd te kunnen melden dat de taak, dank aan het initiatief en het volharden van met uiterst menschlievende inzichten bezielde mannen, alsmede aan de hulpelden van openbare machten en bonden zonder onderscheid van politieke kleur, te goed einde is gebracht'*⁴⁷⁸.

Het Congres van Huisarbeid op 15, 16 en 17 september te Brussel zette vier strijdpunten voorop. Men besprak de gezondheidsvoorwaarden en de veiligheid in werklokalen. Ten tweede focuste men naar goede gewoonte op het thema van de hygiëne. De huisarbeid kon niet alleen gevaren opleveren voor de thuiswerkers maar ook voor de verbruikers; onder andere in de voedingsnijverheid, de tabaksproductie en bij de fabricatie van kleren. *'Men hoeft maar te denken aan het gevaar dat het linnengoed en de kleeven kunnen opleveren door*

⁴⁷⁴ S.n. *Tentoonstelling van Huisarbeid. Vooruit*. Vrijdag 1 juli 1910, n°180, p.1.

⁴⁷⁵ S.n. *Tentoonstelling van Huisarbeid. Vooruit*. Vrijdag 1 juli, 1910. n°180, p.1.

⁴⁷⁶ VANHAUTE, E; BRACKE, N., *op.cit.*, p.58.

⁴⁷⁷ S.n. *Tentoonstelling van Huisarbeid. Vooruit*. Vrijdag 1 juli 1910, n°180, p.1.

⁴⁷⁸ S.n. *Tentoonstelling van Huisarbeid. Vooruit*. Vrijdag 1 juli 1910, n°180, p.1.

teringlijdsters genaaid'. Verder wou men verbeteringen zien inzake werkuren en loon. Ook ijverde men voor een gelijkstelling van de maatregelen voor de thuiswerkers op de buiten en in de stad. Op het congres stelde men zich de vraag of het niet mogelijk en wenselijk zou zijn om de huisarbeid in bepaalde nijverheden af te schaffen⁴⁷⁹. Volgens ons zal toch niet iedereen hiermee hebben ingestemd en zouden ook de vraagstellers de huisnijverheid echt slechts in bepaalde nijverheden hebben willen afschaffen (misschien in de meest schrijnende). We vermoeden dat men over het algemeen de huisnijverheid gewoon wou aanmoedigen en daardoor maatregelen trof om haar gezonder, leefbaarder en aantrekkelijker te maken. Een paar congresleden trokken zelf op excursie om de situatie ter plaatse te onderzoeken.

'De Kongresleden bezochten gister Zele en Hamme, om zich ter plaatse te gaan overtuigen van de werkvoorwaarden in die streek. Men bezocht onder andere eene oude kantwerkster, die in een eng kamerke huist. Zij is reeds acht jaren weduwe en woont moederziel alleen. De ouderlinge zwoegt van den vroegen morgen tot den laten avond en levert nog degelijk werk. Met al haar afbeulen wint zij de kolossale som van veertig centiemen per dag!'

Het ontbijt werd te Zele genomen en met de buurttram trok men naar Hamme om de werkvoorwaarden van de zeeldraaiers te gaan nazien. Men vond het een voordeel dat die mensen in de gezondere open lucht konden werken. Toch zagen ze ook daar hoe laag de daglonen lagen. De werklieden moesten zich afbeulen *'om iets dat halvelings op een 'loon' trekt te winnen'*. De kinderen stonden aan het rad en moesten draaien tot ze er schier bij vielen. Ze hoopten dat er spoedig maatregelen genomen zouden worden en er een halt werd toegeroepen aan deze uitwassen⁴⁸⁰. Volgens ons wou men de huisnijverheid enkel wat leefbaarder maken. Men kloeg erover dat het Paviljoen van de Huisnijverheid op een weinig ideale plaats lag en zo, ondanks haar hoge nut, weinig bezoekers trok; *'het plein der aantrekkelijkheden is hiernevens en de menschen hebben liever het vermaak te vinden dan eens ernstig aan het lot der medemenschen te denken'*⁴⁸¹. Men wilde dat mensen zich bewust werden van de nood aan verandering, men wilde wel degelijk verandering en geen afschaffing. Velen hadden baat bij het bestaan van huisnijverheid. In de loop van de negentiende eeuw ontstonden nieuwe vormen van huisnijverheid, dit waren vaak armoede-industrieën die zich vormden op de restanten van de oude proto-industrieën. Ze vormden deel van de kapitalistische markt en van de industriële samenleving. Producenten teerden op de voordelen ervan. Er waren de zwakke onderhandelingspositie, de geringe investeringskosten

⁴⁷⁹ A.B. *Nog het Kongres van Huisarbeid. Vooruit*. Woensdag 14 september 1910, n°255, p.1.

⁴⁸⁰ S.n. *Het congres van den Huisarbeid. Het Volk*. Zaterdag 17 september 1910, n°217, p.3.

⁴⁸¹ CELIS.G. *De Tentoonstelling te Brussel. Het Volk*. Woensdag 3 augustus 1910, n°179, p.6.

en de flexibiliteit van het productieproces⁴⁸². Nu was de situatie in een maatschappij vol sociale beweging, onhoudbaar geworden. Opdat dit productieproces leefbaar zou kunnen blijven, deze pijler die toch nog belangrijk was in het maken van producten voor de consumptiemaatschappij⁴⁸³, niet zou instorten, dienden maatregelen genomen te worden. Een andere reden om deze nijverheid te promoten, of te doen herleven, was dat de huisnijverheid een rem zette op de onzedelijkheid die de stad met zich meebracht en vooral (want er was ook stedelijke thuisarbeid) een rem op de onzedelijke toestanden binnen de fabrieksmuren. Een andere punt waar niet enkel de katholieken maar nu ook de socialisten zich in zouden kunnen vinden, was dat de thuisarbeid ervoor zorgde dat paal en perk werd gesteld aan het fenomeen van de vrouw die buitenshuis ging werken. De tentoonstelling wou de huisnijverheid nieuw leven inblazen of tenminste houdbaar maken.

⁴⁸² VANHAUTE, E; BRACKE, N., op.cit., p.57.

⁴⁸³ VANHAUTE, E; BRACKE, N., loc.cit.

'Het is er blij in onze industriezaal. Alles leeft er en trilt er van kracht en energie⁴⁸⁴.

Suzanne Grohans (organisatrice van de
vrouwententoonstelling Amsterdam 1898)

XIV. Paviljoen van de Vrouw

Welk vrouwbeeld promoveerde de tentoonstelling? Hoe zag men de arbeidsvrouw?

1. Omkadering

De Belgische intellectuelen Louis Frank en Pierre Dustin, zo Grever, overtuigden het Brusselse tentoonstellingscomité ervan om binnen de tentoonstelling een gedeelte te reserveren voor vrouwelijke Kunst, industrie en nijverheid⁴⁸⁵. Louis Frank was een joodse advocaat die samen met Isala van Diest (eerste vrouwelijke dokter in België) en Marie Popelin (eerste vrouw die doctoraat in rechten verkreeg) de *Ligue belge du droit des femmes* oprichtte⁴⁸⁶. Met initiële doelen als de hervorming van het Burgerlijk Wetboek en de opheffing van de maritale macht, de economische onafhankelijkheid van vrouwen, de toegang tot vrije beroepen, valide stemrecht,... was deze feministische beweging uiteindelijk niet erg radicaal. Wanneer we de visie van Louis Frank belichten zien we bijvoorbeeld dat hij al helemaal niet zo progressief dacht. Hij wou het stemrecht enkel aan alleenstaande vrouwen toekennen. Hij vond dat gezin en moederschap voor gingen op politiek engagement en dat huishoudelijke opvoeding een must was in de vorming van meisjes. Hij was voorstander van een verbod op industriële arbeid voor zwangere vrouwen (minimum acht weken). Frank promoveerde de ontvoogding van de vrouw, dit met als doel een stijging van haar waardigheid, een verbetering van haar levensomstandigheden, bescherming van het kind en daling van de ontucht. Zijn feminisme stelde de familie op de eerste plaats, enkel via feminisme was een echt huwelijk mogelijk⁴⁸⁷. De meer pragmatische Marie Popelin zou in 1897 een internationaal congres organiseren ter gelegenheid van de tentoonstelling in Brussel. Na zware meningsverschillen verdroeg Popelin steeds minder de grote invloed van mannen. Onder andere met Louis Frank zat ze niet op dezelfde lijn en kwam ze in de clinch.

⁴⁸⁴ GREVER, M; WAALDIJK, B., *op.cit.*, p.87.

⁴⁸⁵ *ibid.*, p.31.

⁴⁸⁶ LEPLAE, J., "Enkele mijlpalen in de geschiedenis van de vrouw in België", p.1.
(<http://www.rosadoc.be/site/nieuw/pdf/factsheets/nr1.pdf>)

⁴⁸⁷ DENECKERE, G., *op.cit.*, p.175.

Uiteindelijk zou zij het bestuur van de *Ligue* overnemen en werd mannen de toegang ontzegd. Popelin richtte zich volledig tot de strijd voor gelijke rechten⁴⁸⁸. Popelin zou dus met de tentoonstelling een spreekbuis verwerven. De Belgische expo's zelf waren echter helemaal niet zo vooruitstrevend inzake vrouwenrechten, hetgeen het voorzitterschap van Frank al deed vermoeden. Op deze en latere tentoonstellingen werd een nogal eenzijdig beeld van de vrouw opgetrokken. In de eerste plaats propageerde de tentoonstelling het beeld van de vrouw als moeder. Boisseau toont aan hoe de wereldtentoonstelling van Chicago in 1893 een nieuw vrouwbeeld introduceerde en populariseerde. De vrouw ontpopte zich tot meer dan enkel de moeder aan de haard. Ze kon een belangrijke rol spelen in de publieke sfeer en was een belangrijk element in de moderniteit. Belangrijk was bijvoorbeeld het vieren van May French-Sheldon (1847-1936). Deze Amerikaanse ontpopte zich tot ontdekkingsreizigerster en speelde een belangrijke rol in de kolonisatie. Deze gehuwde, maar kinderloze avonturierster claimde dat haar vrouwzijn net veel voordelen bood. Vrouwen konden zeer belangrijke en brede rollen vervullen in de publieke sfeer. Haar vrouwelijke gevoeligheid, tolerantie en onberispelijke manieren hadden haar geholpen om binnen te dringen in het te koloniseren gebied en om door te dringen in *the inner life of the primitive*. Het ging hier nog steeds om een beeld waar de vrouw dus wezenlijk verschilde van de man. Deze verschillen konden echter aangewend worden. De casus French-Sheldon illustreert hoe op de foor van Chicago *a new womanhood* naar voor kwam. Voor de eerste keer nodigde het nationale bestuur miljoenen mensen uit om de Amerikaanse vrouw (beginnend) te vieren, niet als moeder, maar als belangrijk publiek participant. Nuancerend dat de kansen van de ene vrouw –middenklasse en blank- meer werden gepromoot dan die van *tegengestelde* groepen. Nuancerend dat ook deze blanke middenklasse vrouw niet plots volledig op dezelfde lijn stond met de man⁴⁸⁹. In 1898 werd in Nederland een nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid ingericht. De industriezaal moest er staan als '*een kathedraal van arbeid*', net ter promotie van vrouwenarbeid⁴⁹⁰. Organisatrices Jungius en Groshans fixeerden zich op het bijeenbrengen van alle beroepen en werkzaamheden waar vrouwen hun steentje konden bijdragen. Men trachtte de arbeidsmogelijkheden voor vrouwen te bevorderen. Hierbij ging men echter vaak voorbij aan de negatieve arbeidsomstandigheden van nogal wat beroepen. De beroepen werden in de

⁴⁸⁸ S.n., "Spot op... Marie Popelin", s.p.

(<http://66.102.9.104/search?q=cache:sJ32jmVHSToJ:www.rosadoc.be/site/nieuw/kantklaar/spotop/popelinm.htm+rosadoc+popelin&hl=nl&ct=clnk&cd=1&gl=be>)

⁴⁸⁹ BOISSEAU, T.J., "White Queens at the Chicago World's Fair, 1893: New Womanhood in the Service of Class, Race, and Nation", IN: *Gender & History*, April 2000, 12, 1, p.35.

⁴⁹⁰ GREVER, M; WAALDIJK, B., *op. cit.*, p.88.

Industriezaal in een wel zeer gunstig daglicht gezet. Men vormde geen replica van bijvoorbeeld het harde leven in de fabriek, maar een ideaalbeeld.

‘Geplaatst in de opwekkende lijst eener expositie-zaal, waar het werk slechts spelend van de hand kan gaan, vergeleken bij den gezetten arbeid in eigen omgeving, met de beste krachten en het fraaiste werk begrijpelijkerwijze naar voren geschoven, valt ’t licht hier zeker niet op zijn onvoordeeligt’⁴⁹¹.

Er vormde zich propaganda voor vrouwenarbeid (vrouwen zouden accurater, netter en vlugger werken). Er was echter ook een verborgen agenda. De gegoede vrouwen, organisatrices, probeerden aan te tonen dat ze de geschikte personen zouden zijn om een leidinggevende taak op zich te nemen inzake de organisatie van deze fabrieksarbeid⁴⁹². We zagen dus twee voorbeelden waar de tentoonstelling een nieuw beeld wierp op de vrouw. Tweemaal liet men zien dat de vrouw tot meer in staat was dan enkel tot de rol van moeder. Twee maal werden de rechten van de arbeidsvrouw in deze zaak over het hoofd gezien of zelfs benadeeld. De kloof tussen de middenklassenvrouwen en de arbeidsvrouwen was vaak even groot als die tussen beide seksen. Wanneer we de Belgische tentoonstellingen bekijken, zullen we dus wat eerste thema betreft een grote discrepantie merken, inzake tweede punt zien we grotere overeenkomsten.

2. Het vrouwenpaviljoen op de Belgische tentoonstelling

De tentoonstelling van Brussel in 1897 betekende de eerste keer dat vrouwen een afzonderlijk onderdeel in de Belgische afdeling verkregen. De tentoonstelling van Luik richtte een volledig *Palais des Travaux de la femme* in, in de *Jardin d’Acclimation*. Dit paleis werd een succes, zo ook de versie op de tentoonstelling van Brussel 1910. Gent sloot in 1913 af met een Paleis der vrouwelijke handwerken⁴⁹³. Het zou een Popelin, we spreken over 1897, al gauw duidelijk worden dat ze meer steun kreeg van buitenlandse vertegenwoordigers dan van de Belgische. De Belgische Wereldtentoonstelling bood niet bepaald een progressieve uitstraling op vlak van vrouwenrechten. Ze trok als afgevaardigde van de *Ligue* naar congressen in het

⁴⁹¹ *ibid.*, pp.88-89.

⁴⁹² *ibid.*, p.98.

⁴⁹³ VANDEVOORDE, H., “Amazones in niemandsland”, IN: Verslagen van het Centrum voor Genderstudies, UGent, 2004, 13, p.82.

buitenland, vaak op expo's(!) (Parijs 1896 en 1900, Londen 1899, Berlijn 1904)⁴⁹⁴. De Belgische tentoonstellingen beriepen zich erop een beeld op te trekken van de vrouwelijke Kunst, industrie en nijverheid. Het beeld van de vrouw zou echter een zeer eenzijdig beeld zijn. Bredere mogelijkheden werden niet doorgedreven of gepromoot, zelfs integendeel. We lezen in *het Laatste Nieuws* van 1910:

*'De Koning heeft dan een voor een al de stands bezocht te beginnen met dezen van de Kunsten der vrouw, waar hij wel een uur heeft vertoefd'*⁴⁹⁵.

Wanneer over de Kunsten der vrouw gesproken werd, ging het niet hoofdzakelijk over *Kunst met de grote K*. Over een tafereel van de hand van ene mevrouw Eckermans uit Aaix, getiteld *Droeve Morgen*, uitgesteld in het Paviljoen voor Schone Kunsten, lezen we in *Vooruit*:

*'Hoe het zij, debutante of niet, wij begroeten haar als de knapste onzer vrouwschilders, en voorzeggen haar, zoo zij al voortstudeerende den ingeslagen weg blijft opgaan zijn niet lang wachten zal vele onzer knapste man-schilders te evenaren en zelfs te overtreffen'*⁴⁹⁶.

In de meeste gevallen ging het om een ander soort Kunst dan het werk van deze mevrouw Eckermans en bedoelde men met de Kunsten der vrouw een fraai gemaakt kantwerk of een knap gedecoreerd porseleinen vaasje.

*'Niet alleen de vrouw maar de man zal belang vinden in de handige werksters na te zien, die allerhande werken uitvoeren. Ik steun bijzonder op de kantwerksters die het kunstige werk leveren en voor dewelke, gedurende gansch een tijd niets is gedaan geweest'*⁴⁹⁷.

Wetenschappelijk werk, literatuur en muziek van vrouwenhand werd niet volledig genegeerd op de tentoonstelling. Partituren, albums en manuscripten werden tentoongesteld. België zond iets meer dan honderd boeken van de hand van vrouwen naar Chicago om er aldaar de vrouwenbibliotheek van de tentoonstelling te vervolledigen⁴⁹⁸. Bij studie van het volledige paviljoen valt echter duidelijk op dat de tentoonstelling vooral overwoekerd werd door een veel conservatiever vrouwbeeld. We hadden het al over de gematigde Frank als beschermer van de eerste vrouwententoonstelling. Een andere beschermheer van dit onderdeel zou

⁴⁹⁴ S.n., "Spot op... Marie Popelin", s.p.
(<http://66.102.9.104/search?q=cache:sJ32jmVHSToJ:www.rosadoc.be/site/nieuw/kantklaar/spotop/popelinm.htm+rosadoc+popelin&hl=nl&ct=clnk&cd=1&gl=be>)

⁴⁹⁵ S.n. s.n. *Het Laatste Nieuws*. Donderdag 23 juni 1910, n°174, s.p.

⁴⁹⁶ S.n. *Kunstkritiek. De Wereldtentoonstelling van Schoone Kunsten te Antwerpen. Vooruit*. Maandag 10 september 1894, n°213, p.3.

⁴⁹⁷ CELIS, G. *De Tentoonstelling te Brussel. Het Volk*. Woensdag 17 augustus 1910, n°181, p.5.

⁴⁹⁸ GREVER, M; WAALDIJK, B., *op. cit.*, p.30.

Francotte (1910) zijn⁴⁹⁹. In deze periode bekleedde hij de functie van volksvertegenwoordiger in het arrondissement Luik voor de Katholieke Partij (1900-1912) en was hij minister van nijverheid en arbeid (1902-1907). Opmerkelijk droegen trouwens ook vooral mannen deze vrouwenpaviljoenen, gesteund door een leger van middenklassevrouwen. De vrouwenpaviljoenen waren verre van ruimdenkend. Een van de belangrijkste thema's van de tentoonstelling waren de huishoudscholen of *les classes ménagers*. Hun doel lag voor de hand.

*'Zaternamiddag is de afdeling van maatschappelijke huishoudkunde plechtig geopend geworden in tegenwoordigheid van de notabiliteiten der tentoonstelling en eene talrijke opkomst van maatschappelijke werkers'. ... De afdeling is merkwaardig. De werkers op sociaal gebied zullen er veel te leren hebben'*⁵⁰⁰.

Ze wilden goede huisvrouwen en moeders creëren (zie bijlage; n°62 en 63). Een ideaal dat zowel katholieken als socialisten nastreefden. Na de splitsing van werk –en woonsituatie kwam er het ideaal van de huisvrouw. Na de *Commission du Travail* stelde men de overheid voor om fabrieksarbeid voor vrouwen aan banden te leggen en huishoudscholen op te richten.

In het paviljoen van de vrouw was in 1905 de *Ligue de l'Education Familiale* aanwezig⁵⁰¹. Opggericht in 1900 door Alphonse Proost had deze club de ambitie de kern te zijn van een nieuwe samenleving. Cruciaal zou men zich richten tot het ontoereikende onderwijs. Men zou een meer wetenschappelijk gericht onderwijs beogen. Het kind moest volgens de wetenschap opgevoed worden⁵⁰². Zo zou een einde komen aan de perversiteiten die het stadsleven met zich meebracht⁵⁰³. Ook de vrouw moest wetenschapster worden om zo haar kinderen op een wetenschappelijke manier op te voeden. Opnieuw benadrukte de tentoonstelling vooral de rol van de vrouw als moeder. Over hoe diepgaand die wetenschappelijke opvoeding voor de vrouw moest gaan, verschilde men binnen de *Ligue* nogal heftig van mening. Deze stappen als *antwoord* tegen het opkomende feminisme. Breder zagen ze als oplossing voor het arbeidersverzet een heropvoeding van de leidende klassen. Ze wilden ze kennis laten maken met de wetenschappen en niet bijvoorbeeld hun tijd laten verspelen met het leren van een dode taal. Zo zouden ze gericht kunnen nadenken en leren gezond oordelen om zo een

⁴⁹⁹ RENARDY, C., *op.cit.*, p.253.

⁵⁰⁰ S.n. *Tentoonstelling van Brussel. Het Volk*. Zondag 22 en maandag 23 Mei 1910, n°119, p.2.

⁵⁰¹ DREZE, G., *op.cit.*, p.428, (1905, vol II).

⁵⁰² DAMS, K.J., *op.cit.*, p.25.

⁵⁰³ DAMS, K.J., *op.cit.*, p.461.

redelijk beleid te voeren.⁵⁰⁴ Zelfs dit schijnbaar progressieve denken wou toch nog vooral de vrouw tot goede moeder maken en bleef verdeeld over een brede opleiding.

Ook socialisten beoogden een vrouw die thuis voor de kroost zorgde. De industrie maakte vrouwen tot slaven. Vrouwenwerk bracht allemaal vreselijke, maatschappelijke kwalen met zich mee. Als vrouwen uit werken gingen, waren er minder jobs voor de mannen. Arbeidster stonden er nog veel slechter voor dan de middenklassedames. Als vrouw werden ze misprezen omdat ze het ideaal van moeder aan de haard doorkruisten. Als loonwerkster werd op hen neergekeken omdat hun loon veel lager lag dan dat van de man en het een minder aanzienlijke bijdrage tot het gezinsbudget betekende. Voor de vrouwen, voor wie het onmogelijk was om niet te werken, bood de tentoonstelling een *oplossing*. Ze promoveerde kantscholen.

Het Volk 1913:

'De Wereldtentoonstelling van Gent. In het Paleis voor Vrouwenarbeid.

Het vrij leerwerkhuys O.L.Vrouw Onbevlekt Ontvangen, gevestigd Jan Breydelstraat, 13, Gent, gesticht door Mevr. De burggravin de Nieulant, heeft zondag, in 't Paleis voor Vrouwenarbeid, de tentoonstelling der werken zijner leerlingen ingehuldigd. Deze zullen gansch de week aan het werk zijn. We kunnen onze lezers en lezeressen niet genoeg aanwakkeren dezen welvoorzienende stande eener fijne kunstnijverheid te gaan bezoeken. Zij zullen er de mooie voortbrengselen bewonderen door de meisjes onzer stad geschapen onder de kundige leiding van mej. Van Walle en der bekwame leermeesteressen: linnen- en borduurwerken, kleine kinderkleedjes, storsen, enz. dit alles gerangschikt met smaak en omringd door bloeisel en bloemen die de netheid der voorwerpen des te meer doen uitkomen. Wij overdrijven niet als wij zeggen dat deze tentoonstelling een overgrooten bijval heeft; bijval nog vergroot als men denkt aan het maatschappelijk welzijn onzer meisjes der werkersbevolking, voor wie deze nijverheid eene bron van welvaren is en die ze weerhoudt van de fabrieken. De school heeft vertrouwen ingeboezemd aan de werkende klasse. Hare toekomst mag als verzekerd beschouwd worden. Aan onzer lezers geven wij den raad zich zelf te overtuigen van dezen prachtigen uitslag om door hunne tegenwoordigheid, hunne dankbaarheid te betuigen aan de edele vrouw en die bekwame leermeesteressen, die enkel trachten het lot van het werkmanskind te verbeteren⁵⁰⁵.

Opnieuw werd de fabrieksarbeid afgemoedigd voor de vrouw (in dit kader werd ook de thuisnijverheid gepromoot). Opnieuw stond vooral het ideaal van de moeder voorop. De vrouw kon in schooltjes een huiselijk beroep leren (zie bijlage, n°64). We ontwaren nog een ander motief om deze kantscholen te installeren en te promoten, twee zaken waar de

⁵⁰⁴ *ibid.*, p.12.

⁵⁰⁵ S.n. *De Wereldtentoonstelling van Gent. In het Paleis voor Vrouwenarbeid. Het Volk*. Donderdag 14 en Vrijdag 15 augustus 1913, n°189, p.6.

tentoonstelling dus duidelijk bij hielp. Het gaat hier om een opleiding die in de breedte veel te wensen over liet. Men leerde enkel dit ene kunnen. Het was dan ook zeker niet de bedoeling om kritische burgers voort te brengen of om open geesten te creëren gevuld met bredere kennis. Het was de opzet om een soort sociale kadrering te vormen, met als belangrijkste intentie sociale controle⁵⁰⁶. Een sociale omlijsting waar de meeste arbeidersvrouwen zouden uitvallen. Een laatste thema dat over de verschillende tentoonstellingen heen, in het vrouwenpaviljoen erg prominent was, was dat van de liefdadigheid. Net zoals we op de tentoonstelling van de vrouwenarbeid te Amsterdam zagen, kende de wereldtentoonstelling van België een grote kloof tussen respectievelijk burgervrouwen en arbeidersvrouwen. Dat werd duidelijk, niet zoals in Amsterdam door een groep vrouwen die naar arbeidersrechten streefde op de tentoonstelling en daarbij voorbij ging aan de nadelen die vele arbeidende vrouwen iedere dag ondervonden. Dat merkten we eerder net in het thema van de liefdadigheid in het Paviljoen van de Vrouw.

*'La charité s'occupe de l'âme et du corps, de la souffrance et de la joie, des blessés et des incurables, des vierges et des filles tombées, de la misère qui s'affiche et de celle qui se cache. Rien ne lui est étranger. Elle se fait au besoin chiffonnière pour ramasser la desserte de la table, des bouts de cigares, des déchets de tout genre.'*⁵⁰⁷.

Resultaat was dat klasse 114 een samenkomst werd van allemaal vrouwen die zich inzetten voor vrouwen uit een wereld die vaak de hunne niet was en waar ze zich eigenlijk ook niet diepgaand mee inlieten. De tentoonstelling werkte hier niet kloofoverbruggend. Integendeel, ze volhardde net in het systeem van enkele *grande dames* die hun geweten susten met enkele *bonnes oeuvres*.

3. Verschuivingen inzake het vrouwenpaviljoen

Over de verschillende paviljoenen en tentoonstellingen heen deden zich verschuivingen voor, toch bleven de besproken kernpunten aan de orde. In 1897 bestond de vrouwenafdeling uit een groep onderwijs met *école ménagères* en de zeker niet progressieve (op thuisarbeid gerichte) *écoles professionnelles*. Daarnaast was er een sectie liefdadigheid en een groep wetenschap, Kunst en economische instellingen. Echte wetenschap was echter niet op de voorgrond afwezig en de Kunst ging vaak om hardvuurgeneugtes. Er was ook een groep

⁵⁰⁶ RENARDY, C., *op.cit.*, p.253.

⁵⁰⁷ DREZE, G., *op.cit.*, p.427, (1905, vol II).

Travail manuel die aansloot bij het huishoudonderricht⁵⁰⁸. In 1905 zien we dezelfde indeling maar lag er meer nadruk op onderwijs. In 1910 dan weer op de toegepaste kunsten⁵⁰⁹. Zoals verteld ging het hier om kant, borduurwerk, pelsen of tapijtweverij⁵¹⁰. Van nature was de vrouw bestemd om echtgenote en moeder te worden. De minister van Industrie en Arbeid sprak bij de inhuldiging van het Paviljoen van de Vrouwenarbeid van 1910: *‘Dans la classification officielle, la femme apparaît d’abord sous l’aspect de la mère. Et c’est justice⁵¹¹’*. Ook doken ook de *arts appliqués* op de tentoonstelling van 1910 op. Er lag, zo Vandevoorde meer nadruk op wetenschappelijk werk (geneeskunde), op moderne beroepen (telefonie) en op sociaal werk(bvb. in crèches); allen bredere activiteitene die telkens een moraliserende kracht in zich droegen⁵¹². Ook hier nog zou voorbijgegaan worden aan de noodzaak voor bepaalde moeders om in fabrieken te gaan werken. Men leek het feit dat voor sommige vrouwen hun idealen simpelweg niet mogelijk waren niet te willen inzien.

4. Samengevat

Op besproken tentoonstelling in Nederland ging het om burgerlijke vrouwen die een brede visie op arbeid wilden schetsen, die de werkende vrouw gingen promoten. De organisatoren die de Belgische tentoonstelling organiseerden, streefden de katholieke visie na. Ze promootten liefdadigheid, wilden de (werk)vrouwen vormen, hen aan de haard houden en moeders van hen maken. Er klonk geen roep om stemrecht, zelfs geen roep om bredere arbeidsmogelijkheden. Dit was de hoofdtoon en ze werd niet overtroffen door de vele industriëlen die toch ook belangrijke stichtende pijlers van de tentoonstelling waren. Industriëlen die vrouwen vaak net als goedkope arbeidskrachten zagen en gebruikten. Industriëlen die het Paviljoen van de Industrie niet de uitgelezen plek vonden om deze vrouwenarbeid te etaleren. De realiteit paste, ondanks de sociale wetten die ietwat verbetering brachten, niet in het opgepoetste beeld van de industrie op de tentoonstelling, niet bij het samengaan van industrie en kapitaal. Men ging voorbij aan het feit dat sommige vrouwen wel moesten gaan werken om te overleven.

⁵⁰⁸ VANDEVOORDE, H. *art.cit.*, pp.83-84.

⁵⁰⁹ *ibid.*, p.84.

⁵¹⁰ *ibid.*, p.85.

⁵¹¹ *ibid.*, p.87.

⁵¹² *ibid.*, p.91.

't Is wintermorgen... 't schemert nog en vele kinders ziet men
toch reeds naar de werkplaats trekken...
gansch slaaprig zijn ze en slecht gevoed
de koude wind verstijft hun bloed⁵¹³...

XV. De tentoonstelling, kinderarbeid en onderwijs

1. Kinderarbeid

Op de Brusselse tentoonstelling van 1910 bood *'het rijk van het kind'* een arsenaal aan speeltuigen dat zelfs het meest gegoede kind met verstomming zou slagen. *Het Volk* beschrijft hoe de spullen daar, zoals de meeste zaken op de tentoonstelling, voor vele portemonnees en al zeker die van de werkklassen een lat te hoog lagen⁵¹⁴. In 1910 echter viel niet enkel het speeltuig, maar het recht tot spelen op zich, voor vele kinderen gedurende de meeste tijd buiten hun mogelijkheden. Pas in 1889 kwam er een eerste reglementering betreffende kinderen en vrouwenarbeid. Dit in veel beperktere mate dan men oorspronkelijk beoogde. De arbeidsdag van jongens tussen de 12 en 16 jaar en van meisjes tussen 12 en 21 werd *beperkt* tot 12 uur met minstens anderhalf uur rustpauze. Nachtarbeid werd voor hen verboden, ook stelde men de verplichting in om hen een dag per week vrij te geven. Industriearbeid voor kinderen jonger dan 12 werd verboden. Vrouwen onder de 21 mochten vanaf 1892 geen ondergrondse arbeid in de mijnen meer verrichten. Vrouwen kregen vanaf dan vier weken bevallingsverlof, dit om een beginnende rem te zetten op de hoge kindersterfte⁵¹⁵. Ook andere wetten hadden hun invloed op de arbeid die kinderen moesten verrichten. In 1899 kwamen er nieuwe regels inzake de veiligheid en gezondheid van arbeiders. Vier jaar later kwam er de wet op arbeidsongevallen⁵¹⁶, die voor vele jonge kinderen haar voordelen zou hebben. Deze wetten betekenden dus verbetering in de situatie inzake kinderarbeid, afwezig was de praktijk echter zeker niet en de wetten die er waren, kenden sterke beperkingen en werden dan nog niet eens consequent nageleefd. Misbruiken in verband met tewerkstelling van kinderen beneden de 12 jaar stelde men ook na de wet nog vast. Vele kinderen werden door hun ouders verplicht bij inschrijven een hogere leeftijd op te geven dan ze in werkelijkheid hadden. Vele van deze wetten hadden ook enkel hun weerslag op de fabrieksarbeid. Het verbod betrof

⁵¹³ DE HERDT, R; DE GRAEVE, B., Kinderarbeid van omstreeks 1800 tot 1914, Gent, Museum voor industriële archeologie en textiel, 1980, p.1.

⁵¹⁴ CELIS, G. *De Tentoonstelling te Brussel. Het Volk*, Woensdag 20 juli 1910, n°168, p.5.

⁵¹⁵ DENECKERE, G., *op.cit.*, p.130.

⁵¹⁶ DE HERDT, R; DE GRAEVE, B., Kinderarbeid 1800-1914, Gent, Miat, 1981, p.26.

tewerkstelling in mijnen, groeven, werven, fabrieken, manufacturen, nijverheden, in gevaarlijke instellingen, havens, stations, transport te land of te water. Deze wet gold niet voor familiebedrijven⁵¹⁷. Over de landbouw of thuisnijverheid repte men met geen woord. Eerste stappen waren echter genomen⁵¹⁸. Heel wat thuiswerkers kozen er toch nog voor om jonge kinderen in dienst te nemen⁵¹⁹. Rond 1896 bestond één tiende van de 842.000 arbeiders in België nog uit kinderen⁵²⁰. De wet werd omzeild door de kinderen in te schrijven als leerjongens of leermeisjes. In de provincie Antwerpen en Brabant bijvoorbeeld bestond de arbeidsbezetting van de vele tabakswerkhuizen en sigarenfabriekjes uit kinderen⁵²¹. Meestal gold de regel: hoe kleiner het bedrijf, hoe meer gebruik werd gemaakt van kinderhanden⁵²². Kinderarbeid was dus verre van afwezig in de samenleving rond de eeuwwende. Op de industriële paviljoenen op de wereldtentoonstellingen, die sommigen toch duiden als een blauwdruk van de economische en industriële situatie in verschillende landen, bleef het rond kinderarbeid verdacht stil. Door velen werd kinderarbeid gepromoot, voor velen wogen de voordelen alleszins zwaarder door dan de nadelen. Er waren natuurlijk de economische voordelen. Ten eerste fungeerden ze als goedkope arbeidskrachten die vaak werden ingezet voor de minst aangename werkjes. Ten tweede zorgden ze vaak voor een noodzakelijk onderdeel van het gezinsinkomen. Er heerste ook op sommige plaatsen nog een arbeidsethiek die kinderarbeid verdedigde. *‘Arbeid bevorderde de gezondheid, gaf vreugde en genot aan het leven, behoedde voor verveling en armoede, anderzijds schiep arbeid vreugde en voldoening en was het een bron van geluk’*. Arbeid was nuttig en een plicht ten aanzien van God, de medemens en/of de samenleving. Op de tentoonstelling van 1910 werd een aanklacht geponeerd ten opzichte van de kinderarbeid. Zoals vermeld was de wet van 1889 enkel bepaald op de arbeid van de *industriekinderen*. Net in het Paviljoen van de Huisnijverheid klaagde men dit aan⁵²³. Verder lijkt de wereldtentoonstelling in de industriehallen het thema van de kinderarbeid, nochtans een pijler van de maatschappij, stil te zwijgen. De praal van de economie en de industrie op de tentoonstelling werd deels gestuwd door kinderhanden. Toch is net het stilzwijgen van deze kinderarbeid interessant. Het is niet zo dat men toevallig geen arbeidende kinderen toonde in het Paviljoen van de Industrie op de tentoonstelling. De

⁵¹⁷ Nederlandstalige vrouwenraad, “Arbeid”, s.p.
(http://vrouwenraad.be/pdf/standpunten_2004/genderwetswijzer_arbeid.pdf)

⁵¹⁸ DE HERDT, R; DE GRAEVE, B., *op.cit.*, p.26.

⁵¹⁹ DE NEVE, M., *art.cit.*, p.29.

⁵²⁰ DE HERDT, R. DE GRAEVE, B., *op.cit.*, p.19.

⁵²¹ *ibid.*, p.42.

⁵²² DE NEVE, M., *art.cit.*, p.41.

⁵²³ DE CLERCK, K; DE GRAEVE, B. ; SIMON; F., *Dag meester, goedemorgen zuster, goedemiddag juffrouw. Facetten van het volksonderwijs in Vlaanderen (1830-1940)*, Tielt, Lanno, 1984, pp.54-55.

tentoonstellingen waren (en zijn) doordachte concepten. Men vergat de kinderarbeid niet op de wereldoor, maar kwam er toe dat dit niet de zijde was van de samenleving die men op die plaats op de tentoonstelling wou belichten. De sociale bewegingen kregen hun plaats op de tentoonstelling. De arbeidersbewegingen hadden een duidelijke visie op de kinderarbeid. Toch zou ook in het Sociaal Paviljoen kinderarbeid zeker niet op een choquerende manier worden weergegeven (opnieuw vooral resultaten, successen tonen). De meer kwalijke kanten werden uit het paviljoen dat de industrie bewierookte, geweerd. Men toonde geen kleine kinderen die bij tien graden onder nul twaalf uur lang aan een wiel moesten draaien. Dit zou het publiek choqueren, was een stap te ver. De onwil/ onkunde om de kinderarbeid te stoppen stond haaks tegenover de mooie voortbrengselen der industrie en al zeker tegenover de samenwerking tussen arbeid en kapitaal. De kost van de economische samenleving zoals ze was, zou op een te directe manier getoond worden op die manier en zou het kunnen van de Belgische natie in de weg staan. Het Paviljoen van de Industrie promoveerde de kinderarbeid niet. Ze stelde zich er niet duidelijk tegen op. Ze verzweg ze. Het aspect van de kinderarbeid kwam niet aan bod als wezenlijk deel van de industrie. Het is relevant om na te gaan hoe de tentoonstelling zich verhield ten opzichte van het thema van de scholing en de leerplicht, thema's die zeer nauw verbonden waren met dat van de kinderarbeid.

2. Scholing

'Een der schoonste en volledigste paviljoenen is dat der stad Brussel. Thans dat iedere dag eene nieuwe misdaad meebrengt van het katholiek ministerie tegen het onderwijs, is het met een innerlijk genoegen dat wij in het brusselsche paviljoen traden, dat voor zijne onderwijstentoonstelling zoo prachtig als volledig mag heeten.

...

Men heeft vooreerst eene klas eener lager school. Wat verschil met onzen tijd, riepen wij uit bij het zien dier klas'.

Hierop volgt een beschrijving van de klas. Men spreekt over de lessenaars met vastgevozen leien, de klassen vol met *'al hetgeen het onderwijs der kinderen behoeft'*. Er was een medicijnkoffer en een telraam. Er stond een geraamte. De muren hingen vol platen en kaarten. In de voorstelling van de kindertuin waar het borstbeeld van Froebel prijkte, stonden lage banken voor telkens vier leerlingen en was er heel wat speelgoed aanwezig.

'Men staat verstomd over den vooruitgang die het onderwijs heeft gemaakt; maar toch moet men bekennen dat nog reuzenhervormingen zullen moeten worden ingevoerd, alvorens het

*onderwijs in het minste dorp de ontwikkeling zal hebben bekomen waarvan Brussel zulk een prachtig bewijs levert*⁵²⁴.

De katholieke onderwijswetgeving bracht een uitbreiding, in breedte en in diepte, met zich mee van het vrij onderwijs. In 1884 telde België 5.007 lagere scholen, daarvan waren er 4.097 gemeentelijke scholen. Vijf jaar later stond te teller al op 6.751 lagere scholen, waaronder 4.383 gemeentelijke. In 1884 telde België 794 kleuterscholen waaronder 685 gemeentelijke scholen. In 1914 waren dat er 1.088 op 3.328. De athenea en het rijksmiddelbaar onderwijs breidden uit, hetzij beperkter⁵²⁵. Ook groeide het technisch onderwijs. Als we op de tentoonstelling echter het aantal kinderen dat effectief school liep, in pakweg het België van 1905, vergelijken met de platen die de cijfers weergaven in andere landen was er een serieuze achterstand. Dit had niet weinig te maken met het afwezig zijn van een leerplicht. Een afwezigheid die het meest invloed had op het leven van de arbeidskinderen, daar een leerplicht er voor zou kunnen zorgen dat kinderarbeid ingeperkt werd. Een leerplicht die in belangrijke mate afwezig bleef, net doordat kinderarbeid zo'n belangrijke rol speelde in de economische samenleving. Er waren wel arbeiders die school liepen, hetzij in beperkte mate. Ontwikkelingskansen liepen sterk parallel met de levensstandaard en het werkritme van een groep. Er waren wel scholen voor arbeiders. Op het platteland was naar school gaan er meestal niet bij. Wel kon men de zondagsschool volgen. In de steden was de situatie beter, het schoolbezoek frequenter. Ook al stelde zich voor vele arbeiderskinderen ook hier de vraag niet eens of ze al dan niet naar school zouden gaan. Wanneer door omstandigheden het gezinsinkomen niet meer volstond werden ook de jonge kinderen naar de werkplaats meegenomen. Sommigen trokken naar arbeidersscholen waar hen een specifiek vak werd geleerd en ze een eenzijdige opleiding kregen. Voorbeeld zijn de vele kantscholen. De eenzijdige opleiding van deze scholen en van het arbeidersleven an sich werd vaak niet in vraag gesteld. Er waren jonge meisjes te zien op de tentoonstelling die een specifieke opleiding tot kantklosser kregen. De liberale journalist Léon Souguenet beschreef de meisjes in zijn *Notes et impressions de l'Exposition de Liège*. Hij beschreef hoe ze zich richtten tot een wonderbaarlijk kunnen en daarbij wel alle andere schoonheden van de wereld aan zich lieten voorbijgaan. '*C'est ce qu'appelle la spécialisation de l'individu*'. Volgens hem hielden ze van hun werk en deden ze het met volle zin. Ze zouden zelfs niets anders willen doen. Hij vergeleek ze met oude mijnwerkers die wanneer ze aan het aardoppervlak kwamen nostalgie

⁵²⁴ S.n. *Wereldtentoonstelling van Antwerpen (Bijzondere briefwisseling van Vooruit)*. Vooruit. Dinsdag 9 juni 1985, n°115, p.3.

⁵²⁵ DENECKERE, G., op.cit., p.64.

voelden naar het leven onder de grond, *'que l'homme s'attache à ce qu'il fait de façon à ne plus pouvoir faire autre chose*⁵²⁶.

Op de tentoonstelling:

*'De ambachtschool der kleermakers en jufvrouwen levert mans-, vrouwen- en kinderkleeren, die echte pareltjes zijn. Daarmede wedijveren de handwerken door de jufvrouwen der normaalscholen geleverd, terwijl prachtige plans en houtwerk, in de kassen der normaalschool voor jongelingen ten toon gesteld, bewijzen dat nevens het bestuderen der werken van Froebel, Pestalozzi en anderen, de normalisten ook den handenarbeid leeren. In een woord, 't is prachtig en volledig. Brussel stelt verder eenige beelder der leerlingen van de nijverheidsschool ten toon, zijn blusdienst, zijn vuilnisdienst en dien zijner wateren, terwijl in een plaasteren groep vele kunstige deelen der openbare gebouwen, kerken, fonteinen en standbeelden der hoofdstad zijn vergaderd'*⁵²⁷.

Ondanks het groeiend aantal scholen ging onderwijs aan velen voorbij. Vele drop-outs misten lessen door het ontoereikende aanbod van gratis scholen en vooral door de afwezigheid van een leerplicht die in de weg zou staan dat kinderen tewerkgesteld werden. De tentoonstellingen zetten vaak een stap in deze richting.

Opening Internationaal congres voor lager onderwijs:

*'Men moet aan al de burgers gelijke middelen aan de hand doen om den levensstrijd aan te gaan. Men krijgt die alleen in de lagere school, door het invoeren van leerplicht, die moet worden tot wet gemaakt en waarvoor we moeten strijden zoolang er een belgisch kind te redden is. Bij den 100sten verjaardag van België's onafhankelijkheid, moeten we de uitroeiing vaststellen der onwetendheid in België'*⁵²⁸.

*'over leerplicht zijn verslaggever en woordvoerders ten akkoord voor wat zijne noodzakelijkheid betreft. Over den leeftijd verschillen de denkwijzen'*⁵²⁹.

Noemenswaardig is dat Gustaaf Carels, de oorspronkelijke voorzitter van de maatschappij der wereltentoonstellingen van Gent (hij stierf in 1911 waarna hij vervangen werd) zich inzette voor thema's als scholing van de arbeider. Deze antiklerikaal en liberaal deed aan sociaal dienstbetoon in zijn bedrijf. Hij zorgde er voor dat er een cité kwam waar iedere werknemer een beluikje kreeg met zijn eigen toilet en richtte bij deze beluiken een school op. Sommige congressen speelden vaak duidelijk in het voordeel van het kind, vaak ook het arbeiderskind. Ze pakten problemen als kindersterfte aan, stelden zich kritisch op tegen mistoestanden.

⁵²⁶ RENARDY, C., *op.cit.*, p.254.

⁵²⁷ S.n. *Wereltentoonstelling van Antwerpen (Bijzondere briefwisseling van Vooruit)*. *Vooruit*. Dinsdag 9 juni 1985, n°115, p.3.

⁵²⁸ S.n. *Int. Congres voor lager Onderwijs*. *Vooruit*. Dinsdag 5 september 1905, n°247, p.1. .

⁵²⁹ S.n. *Int. Congres voor lager Onderwijs; te Luik*. *Vooruit*. Donderdag 7september 1905, n°249, p.2.

Bekijken we de thema's van het congres van kinderscherming gehouden op de foor te Gent in 1913.

'Dit Congres, dat zondag aanstaande geopend wordt, zal voorgezeten worden door den heer Carton de Wiert, minister van justitie. Ziehier de lijst der vraagstukken, die zullen behandeld worden:

1. *Wat eene raadpleging bij kinderopvoeding moet zijn*
2. *Wat men reeds bekomen heeft op het gebied van rechtsbescherming;*
3. *Rangschikking der zieken, lijdende aan spijsbuis, bij zuigelingen*
4. *Gelijkmaking der grondslagen voor de statistiek der kindersterfte*⁵³⁰

Toch zagen sommigen vooral de remmende werking van de tentoonstelling op het verplicht onderwijs voor iedereen.

*'De maatschappij*⁵³¹ *die de Tentoonstelling inrichtte, zal prachtige zaken doen. Van over eenige dagen heeft zij reeds genoeg ontvangen om al hare onkosten te dekken, en al wat zij nu nog zal ontvangen is zuivere winst. En zeggen dat de regeering deze kapitalistische inrichting gesubsidieerd heeft met verscheidene honderdduizende franks en subsidie weigert aan het onderwijs der volkskinderen en aan de werklieden zonder arbeid*⁵³²!

Sommige congressen zouden, zo klagen sommigen, ook vervallen in ineffectiviteit. De gestelde doelstellingen, punten kwamen niet aan de orde. Zo richtten de officiële schoolmeesters die zich te Brussel in een bespreking verenigden niet veel reëls uit. *'Het Laatste Nieuws* beschreef hun dag. Na een ontvangst met champagne en welkomstredevoeringen in het stadhuis en de openingszitting met lezingen was er 's avonds nog een vertoning in *'den Olympia'*. *'Daarmee was het al'*, zo de krant. De rest van de tijd vulden ze met drinken. *In zake van wijnzuiperij weet dit bladje beter dan iemand hoe goed gevuld de wijnkelders der hemeldragonders zijn, die voor weinig arbeid driemaal meer betaald worden*⁵³³. Een andere klacht die we ookal bespraken in een andere vorm bij de bespreking over kinderarbeid en reeds op verschillende plekken terugvonden was dat de tentoonstelling geen correct beeld gaf van de situatie zoals ze was. De verschillende landen vertoonden zich op hun best en verdraaiden vaak de waarheid, zeker op punten waar ze slecht scoorden. Minister de Trooz, *'de engelbewaarder der klerikale broerkens-en nonnekensscholen, de afbreker der openbare school'*, opende de afdeling van het lager onderwijs te Luik en sprak met lof over de toewijding, ijver en bekwaamheid van de

⁵³⁰ S.n. *Wereldtentoonstelling van Gent in 1913.; Het Paleis der Schoone Kunsten. Vooruit.* Zondag 4 mei 1913. n°122, p.7.

⁵³¹ Bekijk eens hoe dit inrichten in zijn werk staat en bekijk wie dit in gang steekt.

⁵³² .n. *Wereldtentoonstelling van Antwerpen. Vooruit.* Maandag 24 augustus 1885, n°178, p.2.

⁵³³ S.n., s.n. *Het Laatste Nieuws.* Woensdag 8 september 1897, n°251, s.p.

onderwijzers. *Vooruit* wees er echter op dat Luik enkel de deftige kant van het lager onderwijs liet zien. *‘Daar staat onze lagere school in haar feestelijken opschik, met hare mooiste sieraden’*.

‘De pers heeft klerikale onderwijzers genoemd die dagen lang in de tentoonstelling zijn komen arbeiden. Ons onderwijs heeft wel een weekpak ook. Dat is een realistisch pak. De hongerloonen van het personeel. De overbevolkte, ongezonde klassen. De ongeregelde schoolbijwoning. De ongediplomeerde nonnekens en broerkens. De geestesverkrachting op onze kinderen gepleegd, zoo wel door nationalistische dwepers als door het kloostergoed en de leeraars ‘met God’.

Vooruit verwonderde zich er niet over dat de Trooz het voorzitterschap van het internationale onderwijzercongres weigerde. Daar immers (!) *‘zullen luide stemmen van opstand en hervorming klinken, luide woorden worden gesproken, die op de zwakheid, op de ontoereikendheid zullen wijzen van het onderwijs dat de tegenwoordige kapitalistische maatschappij aan het volkskind geeft. Maar juist zooveel als de vader brood krijgt, d.i. zooveel als het kind later zal nodig hebben. Uiteindelijk gaf men het op en wist men dat men het zelf zal moeten doen. ‘Wat Karel Marx zei is ook anderszins waar: De ontwikkeling van den arbeiders is het werk van den arbeider zelf⁵³⁴’*.

3. Samengevat

Er waren congressen die de problemen wilden aanpakken, maar daar niet altijd in slaagden. Opnieuw dook het fenomeen op dat de toestand werd geïdealiseerd. In het Sociaal Paviljoen lag vooral de klemtoon op de toename van de scholingsgraad en op de resultaten. Het Industrieel Paviljoen toonde niet wat er gebeurde met kinderen die niet naar school gingen.

⁵³⁴ S.B. *Het Internationaal Congres voor Onderwijs. Vooruit*. Zaterdag 1 juli 1905, n°181, p.2.

XVI. De positieve mediahouding ten opzichte van de expo

De verschillende kranten die we onderzochten, hadden soms commentaar op de tentoonstelling. De commentaren die we het meeste en bij elke krant hoorden was die dat de tentoonstelling of bepaalde paviljoenen ervan ook na opening niet of volgens sommigen nog lang niet af waren, sommigen spraken zelfs van een bouwwerf.

*'Zondag heeft eene talrijke menigte de tentoonstelling van Brussel bezocht. Honderden werklieden waren met koortsigen haast bezig de gebouwen in den hof en den monumentalen ingang te voltooien. De werken zijn daar nog verre achteruit; niets of bijna niets is in orde, in 't algemeen ziet men nog niets dan stapels kisten. De groote machienhalle is om zoo te zeggen ledig'*⁵³⁵.

*'Alhoewel eenige afdeelingen der Wereldsfoor, nog niet heel en al in orde zijn en nog menigvuldige kassen hunne schatten bevatten'*⁵³⁶...

*'Wij deden zaterdag ons eerste uitstapje naar Brussel om er ten dienste onzer lezers een kijkje te nemen en ze in te laten over al wat in het belgisch World's fair te zien is. 't Was toen de officiële inhuldiging en net als alle tentoonstellingen, die zichzelf waardeerden- was er niets... of bijna niets gereed'*⁵³⁷.

Een andere veel gehoorde kritiek, die we in alle kranten terug zullen vinden, is die dat de tentoonstelling een dure bedoeling was (cf. onderdeel over de arbeider-bezoeker). Vooral *Vooruit* zal af en toe kritiek spuien ten opzichte van de tentoonstelling, in zekere zin is deze krant daarom het interessantst. Ze is kritisch en zegt zich het lot van de arbeiders aan te trekken. Een belangrijke kritiek die we vaak lezen is dat de hele tentoonstelling geldverkwisting was, en dat men het geld beter voor andere dingen zou aanwenden. Ook *het Laatste Nieuws* liet, in mindere mate, af en toe deze kritiek vallen. Een artikel in *het Laatste Nieuws* kopte: *De Praalboog van 't Jubelpark of de Kunst van geld te verkwisten*. Men vroeg zich, sommige dingen zijn van alle tijden, af of men niets beter had kunnen doen met de miljoenen belastingsgeld dan deze *arcade monumentale* oprichten en gaat na wat die *'hoop stenen'* de schatkist kostte⁵³⁸. We moeten erop wijzen dat we vele van de kritieken moeten plaatsen in de besproken partijstrijd. *Vooruit* uitte, zoals reeds aangegeven, met regelmaat dat de tentoonstellingen kapitalistische monsters waren, die het plebs meer kwaad dan goed

⁵³⁵ S.n. *Brabant. Brussel. Tentoonstelling. Het Volk*. Woensdag 28 april 1897, n°98, p.3.

⁵³⁶ HOSTE. J. *Nagalm der Plechtige Opening van de Wereldtentoonstelling te Antwerpen. Het Laatste Nieuws*. Maandag 7 mei 1894, n°127, p.1.

⁵³⁷ A.B. *De Tentoonstelling van Brussel. Vooruit*. Woensdag 27 april 1910, n°116, p.1.

⁵³⁸ S.n. *De Praalboog van 't Jubelpark of de kunst van geld te verkwisten. Het Laatste Nieuws*. Woensdag 28 april 1897, n°118, p.1.

deden. Op de tentoonstelling van '88 spuide Vooruit het meeste kritiek. Ze haalde ze neer omwille van de grote katholieke invloed op de foor ('*De groote prachtige zaal is letterlijk in eene kapel herschapen*').⁵³⁹. Er was dus wel kritiek, van alle kranten zelfs. Toch was de algemene tendens positief. Een feit dat bij kranten als *Vooruit* zelfs soms ietwat contradictoair te noemen is. Wanneer op dezelfde pagina de foor werd geprezen om haar schoonheid en afgebroken om haar symboliek komt dit paradoxaal over. Zelfs de *Vooruit* zag naast de slechte zaken van de tentoonstelling, blijkbaar ook vooral goede kanten. En het ging om meer dan enkel de esthetische kwaliteiten van de tentoonstelling.

Or. Houten schrijft voor *Het Volk* over de 'bloemtoover' op de tentoonstelling van Gent

*'Men is daar waarachtig in eene tooverwereld, en al is 't gedrom er nog zoo sterk, de plaatse is zo groot, de luchten zijn er zoo wijd, de natuurkunst is er zoo wonder schoone, dat men moet zeggen: wie de gentsche Floralties van 1913 niet en heeft gezien, die en heeft in zijn leven niets gezien dat de moeite weerd was'*⁵⁴⁰.

Vooruit berichtte over het (!) Industrieel Paviljoen.

*'De versiering van de machienganderij, uitgevoerd door Frans Franck, van Antwerpen is geheel voltooid. Zij is eenvoudig en bevallig, zooals het voor eene machienganderij past'*⁵⁴¹.

Het Laatste Nieuws bejubelde Brussel-Kermis

*'Dit aardsch-parajis der Brusselsche tentoonstelling is en blijft het groote aantrekkingspunt'*⁵⁴².

De verschillende kranten gaven commentaar. Maar ze leken ook unaniem van de tentoonstelling te houden. Ze konden het onmogelijk geen fantastisch schouwspel vinden. Het gebeurde dat de foren werden geproblematiseerd, soms zelfs verregaand. Over het algemeen lezen we echter, ook bij *Vooruit*, neutrale en nog meer opbouwende berichtgeving over de exposities en hun paviljoenen. Wanneer we de waardering los van de kranten bekijken vinden we doorheen de geschiedenis van de tentoonstelling mensen die om verschillende redenen gekant waren tegen de exposities. Omdat de tentoonstelling het leven soms duurder maakten, omdat niet iedereen op de tentoonstelling mocht exposeren, of gewoon omdat ze er niet van

⁵³⁹ MILLIO. *Een bezoek aan de wijde expositie. Vooruit*. Maandag 13 augustus 1888, n°190, pp.1-2.

⁵⁴⁰ Th. Or. HOUTEN. *De Wereldtentoonstelling van Gent. Gent's Bloemtoover. Het Volk*. Woensdag 30 april 1913, n°98, p.2.

⁵⁴¹ S.n. *Wereldtentoonstelling te Antwerpen. Vooruit*. Maandag 9 april 1894, n°82, p.1.

⁵⁴² ARGUS. *In Brussel-Kermis. Het Laatste Nieuws*. Zondag 23 mei 1897, n°143, p.1.

hielden. Niet iedereen zal dol geweest zijn op de tentoonstelling. Generaliserend gezien echter lijkt vanuit de samenleving weinig kritiek te zijn gekomen tegen de tentoonstelling. Het merendeel van de bevolking leek ervan te hebben gehouden of bleef neutraal. Genuanceerder kunnen we zeggen dat er alleszins geen zware, bredere, fundamentele opstand tegen de tentoonstelling kwam en ook over individuele acties vinden we weinig. Over de tentoonstellingen heen deden zich heel wat branden voor. Hele paviljoenen brandden af. Een enkele keer horen we een stem over een complot.

*'De onderzoeksrechter die Kraforst in het gevang van Verviers ondervraagd heeft, over zijne onthullingen aangaande den brand in de Tentoonstelling, heeft nu zijn verslag aan den procureur-generaal van Brussel gezonden. Het is bijgevolg de procureur-generaal die, wel onderzoek in België doen zal, en ook in het gevang van Haarlem, waar Kraforst beweert het complot om de Wereldtentoonstelling in brand te steken, zou vernomen hebben'*⁵⁴³.

Uiteindelijk bleken de verschrikkelijke branden altijd ongelukken te zijn (onuitgedoofde sigaretten vormen een hoofdoorzaak). We horen geen concrete bewijzen over dergelijke, directe acties of over activisten die op dergelijke manier via de tentoonstelling iets wilden bereiken. De meesten hielden van de voor om haar esthetische kwaliteiten, de wonderen die ze bracht en ook omdat velen er een forum verwierven.

⁵⁴³ S.n. *De Tentoonstelling te Brussel. De brand van 14 augustus.* Vooruit. Donderdag 27 oktober 1910, n°298, p.2.

► Synthese en analyse

In vorige paviljoenen zagen we enkele reeds geduide kernpunten bevestigd. Opnieuw werd de verandering weerspiegeld in de tentoonstelling en speelde de foor een rol in het verankeren en verspreiden van deze verandering. Soms nam ze er actief aan deel (vb. congressen). Opnieuw ging het om geleidelijke verandering. Voor een andere conclusie die we willen maken en die de tentoonstelling verder duidt als een plaats van geleidelijke verandering moeten we even teruggaan naar onze bespreking over thema's als overtuigen en partijstrijd. We bespraken dat de tentoonstelling een machtsfactor betekende. Verschillende groepen vierden en verspreidden er hun visies op de sociale inrichting. Iedereen zocht zijn plaats op de tentoonstelling en wilde een graantje meepikken. We zagen dat de macht inderdaad niet altijd evenredig verdeeld was op de tentoonstelling. Uit vorige onderdelen bleek dat de katholieke zienswijze op maatschappelijke aanpassingen vaak overheerste. De katholieke regering was een belangrijk organisator van de tentoonstelling, dus zo moeilijk valt dit niet te verklaren. Er werd een katholieke visie op de vrouw meegegeven, de huisarbeid werd gepromoot (in belangrijke mate omdat de katholieken de arbeiders liever uit de stad hielden). Natuurlijk was het niet zo dat de katholieke opvatting op arbeid er de enige viool speelde. Meer liberale ideeën zijn niet moeilijk te vinden op de expo's en bleven (cf. machinehal) hun invloed uitoefenen. Het katholieke standpunt was belangrijk, maar ook socialisten kregen een forum en voerden een strijd waar ze de foor inpasten (cf. mediaoorlog). Hun belang uitte zich bijvoorbeeld in het aanzienlijke aandeel dat ze verwierven in het Sociaal Paviljoen betreffende coöperatieven en mutualiteiten. Bepaalde organisatoren van de foren waren socialisten. Dat geen enkele strekking bredere acties ondernam tegen de tentoonstelling, toont dat ze er zich toch allemaal ergens in konden vinden, er hun rechten verdedigd zagen.

Ook werden langzamerhand trouwens de verschillende partijen minder radicaal en groeiden ze qua ideologie naar elkaar toe. Hier kunnen we weer de spiegelfunctie van de foor bovenhalen. Verschillende partijen hadden toch ook heel wat visies gemeen. Alle partijen droegen zedelijkheid hoog in het vaandel. Zowel de socialisten als de katholieken hielden de vrouw liever uit de fabriek. Dit wil niet zeggen dat ze niet meer streden om zielen. We toonden al aan dat de tentoonstelling (rechtstreeks en onrechtstreeks) een waar strijdtoneel was tussen verschillende partijen.

De een had meer invloed dan de ander, toch kreeg iedereen blijkbaar genoeg om tevreden te blijven. Dit past opnieuw in ons verhaal van geleidelijke verandering. De belangrijke katholieke macht op de tentoonstelling droeg op zich al een gematigdheid in zich wat betref het sociale thema. Verder kwam ook uit de mix van meer progressieve en conservatieve elementen, die beiden aanwezig waren op de tentoonstelling een cocktail van geleidelijkheid en toenadering.

XVII. Eindconclusie

Over verschillende paviljoenen en thema's heen bekeken we de plaats die de wereldtentoonstellingen innamen en de rol die ze speelden in het België rond de eeuwwisseling. In verschillende onderdelen leerden we veel over de verhouding tussen de foor en de arbeider en de sociale kwestie. Alle kleine conclusies hier opsommen is nogal moeilijk. Zoals het overzicht in de inleiding toont, boden we op nogal wat vragen een antwoord. We richten ons meer algemeen op de hoofdvraag en zetten alles nog eens op een rij.

Hoe uitten de sociale veranderingen zich in de tentoonstelling en hoe ging de tentoonstelling om met de sociale veranderingen? Hoe zien we de sociale kwestie weerspiegeld in de foren? Wat betekende de tentoonstelling voor de arbeider en de sociale kwestie?

We onderzochten waar de foor stond in deze tijd van sociale verandering en hoe via de exposities wijzigingen in de samenleving weerspiegeld werden. We gingen na hoe de werker op de foor eraan toe was en reflecteerden over de toegankelijkheid van de foor. Een beginnende arbeidsbescherming, goedkopere toegangstickets, volks amusement, hallen met huishoudproducten toonden duidelijk een ommekeer. We belichtten een foor die langzaam maar zeker democratiseerde. De arbeider werd bezoeker en trok naar de expo, niet enkel om te leren over het goede dat de industrie bracht, maar ook steeds meer om zich te amuseren en zelfs om te consumeren. De exposities demonstreerden duidelijk dat het om een samenleving ging die op losse schroeven stond, die rook naar verandering. De preïndustriële dorpen lazen we als uitingen van de angsten en onzekerheden die dergelijke samenleving met zich meebracht. Voor de ene was de sociale verandering een schrikbeeld. De ander vond dat alles veel te traag verliep, zag vooral een samenleving die nog heel wat sociale kwalen in zich droeg. De Kongolese maatschappij en het eigen groot verleden werden afgezet tegen de grootsheden die de vooruitgang bood. Velen hunkerden echter naar deze periode van stabiliteit. Een periode vrij van kapitalisme of een periode waarin de sociale kwestie nog niet speelde. Naast deze spiegel functie speelde de foor ook een actieve rol in de verandering. We wezen er telkens op dat de foor helemaal geen summum van progressiviteit inhield. De wereldtentoonstelling zou verdergaan met het vieren van de industrie en de economische organisatie zoals ze heerste. De foor ademde blijvend credo's als vlijt, winst en productiviteit uit. Dit bleef niet de enige visie. De foor 'leerde' (actief en passief) langzaam iets anders.

In ons verhaal speelde de komst van het Sociaal Paviljoen een belangrijke rol. Vele van vermelde elementen, zoals de goedkope toegangskaarten of de sociaal getinte congressen, hielden al de prelude in van een nieuw paviljoen. Er kwam een paviljoen waarin de sociale kwestie (in tegenstelling tot de Kongolese problematiek) haar aandeel kreeg. De wereldtentoonstelling zou niet enkel de prediker van kapitalisme, winst en economische productiviteit blijven. De foor kon niet voorbijgaan aan de veranderingen in de maatschappij. Zoals bleek waren sociale thema's al vanaf de eerste tentoonstelling aanwezig op de foor. Vanaf 1897 kreeg het sociale thema haar eigen paviljoen. De tentoonstelling weerspiegelde hoe sociale veranderingen zich aan de maatschappij opdrongen (en dit is zoals we zagen geen verkeerd woord (cf. stakingen)). De tentoonstelling transformeerde zo tot een nieuw soort actor in de sociale kwestie. Steeds meer mensen/geledingen raakten overtuigd van het feit dat het sociale aspect belangrijk was. Dit zien we weerspiegeld op de foor, onder andere door de komst van het Sociaal Paviljoen en meer algemeen door de intrede van sociale thema's op de foor. Paviljoenen als deze speelden op hun beurt dan weer een belangrijke rol in de actieve verspreiding van de sociale verandering of beter in de verspreiding van een nieuw credo van toenadering tussen arbeid en kapitaal. De expositie promootte nog steeds de industrie, maar leek toe te geven dat sociale verandering aan de orde was en zou op deze manier de sociale verandering mee sturen en het volk instrueren in haar visie (gaat in werkelijkheid natuurlijk om verschillende visies) op de sociaal te volgen weg. Industrie en Arbeid reikten elkaar de hand. Er werden congressen gevoerd over sociale thema's. Filantropen werden geëerd. Men dacht na over arbeiderswoningen en promootte maatregelen die de hygiëne van de volksklasse moesten verhogen. De wereldtentoonstelling als knooppunt van verschillende binnenlandse groeperingen en op een hoger niveau als ontmoetingsplaats van internationale medespelers bracht de mogelijkheid tot een bredere samenwerking en nieuwe –ook sociale- inzichten. In het Paviljoen van de Kunst hingen sociaal-realistische werken. Verschillende coöperatieven werden uiteengezet. De wereldtentoonstelling zorgde voor een verankering van de sociale ommekeer. We belichtten het thema van de verandering of beter van de toenadering. De blinde winst zette een stap achteruit en toenadering zette de pas in. Ook voor wat de sociale kant van de foor betrof, is toenadering een goede term. Zoals we al zeiden, viel de tentoonstelling niet plots te lezen als een soort prediker van de sociale progressiviteit. Wanneer we de tentoonstelling als spiegel en actor moeten omschrijven, zouden we de term geleidelijkheid gebruiken. De foor verzamelde vele visies. Vele groepen met vele verschillende ideeën wilden er hun zegje doen en aldus een forum verwerven in de foor. Vele verschillende meningen zetten de expo in als wapen. Op verschillende plaatsen vonden we

een eerder behoudsgezinde visie. We zagen hoe de industrie blijvend werd gepromoot en er niet overal op de tentoonstelling plaats was voor sociale thema's. Deze behoudsgezindheid heerste niet langer absoluut over de foor. We zagen hoe de katholieken een belangrijke invloed hadden. We leerden hoe wat betreft het sociale thema vaak de katholieke visie (belangrijke steunpilaren van de tentoonstelling) tot uiting kwam. Een uiting die in zich al het credo van geleidelijkheid droeg. De katholieken en de industriëlen waren natuurlijk niet de enige vertegenwoordigers op de tentoonstelling. Ook bijvoorbeeld socialisten gebruikten de foor. De socialisten kregen hun plaats, toch verkregen ze niet alles wat ze wilden. We bekeken nog andere belangrijke invloeden (buitenlandse participanten, de visie van de koning etc.) Wanneer we de optelsom maken van alle groepen en inzichten, was de tentoonstelling niet vooruitstrevend te noemen, maar ook niet conservatief. Uit de verzameling van eerder behoudsgezinde (cf. machinehal) en progressieve krachten (cf. bepaalde sociaal-realistische kunstwerken, bepaalde congressen) van de foor kwam een cocktail van geleidelijkheid. Wanneer we alle remmen en stuwingen bundelen, komen we uit bij geleidelijkheid. De bal lag in het midden. Er kwam geen brede opstand tegen de foor. Blijkbaar was ze (r)evolutionair genoeg voor het ene uiterste en werden toch nog genoeg conservatieve belangen verdedigd voor het ander uiterste. Vermelden we dat over vele punten verschillende partijen het eigenlijk ook eens waren. Naar gelang de jaren zouden de verschillende partijen minder radicaal worden en meer naar elkaar toegroeien. We zagen dus al hoe er verandering kwam. Deze verandering verliep geleidelijk doordat de foor ook nog het hoogfeest van meer conservatieve krachten bleef. Op de ene plaats was de foor progressiever dan op de andere. Over het algemeen promootte ze geleidelijke sociale verandering en toenadering tussen arbeid en kapitaal. We wezen er ook meerdere malen op dat het geleidelijke ook eigen was aan het concept van de foor zelf. We legden uit hoe het feit dat het om werelddtentoonstellingen ging, plaatsen van vooruitgang waar men wou pronken en de behaalde resultaten uiteen wou zetten, er voor zorgde dat de progressieve kracht van de tentoonstelling werd afgeremd. Een wedstrijd voor arbeidershuizen organiseren is, zoals we al zeiden, minder choquerend dan het tonen van een vervallen beluik. De tentoonstelling gaf dus soms een eerder wazig spiegelbeeld van de maatschappij. De winnende boerderij zou voor vele arme landbouwers een utopie blijven.

De tentoonstelling werkte sociaal stimulerend. Nieuwe sociale wetten en veranderingen werden getoond en zo tot bij het volk gebracht. De tentoonstelling speelde een zeer belangrijke rol in de verbreding en verankering van nieuwe sociale inzichten. We noemden met regelmaat de congressen als zeer belangrijke plaatsten waar nog meer dan elders echt de

discussie werd aangegaan en die de vooruitgang voortstuwden. We bekeken dus ook de obstakels: De blijvende kracht van behoudsgezinden en de idealisering van de reeds geboekte resultaten. We herhalen en besluiten dat de tentoonstelling een uiting was van de langzame toenadering tussen arbeid en kapitaal, tussen het economische en het sociale. We toonden aan hoe de tentoonstelling hierin een actieve rol speelde. Ons voorblad toont een foto van een verlaten tentoonstellingsgrond. In al haar tijdelijkheid had de tentoonstelling voor vele arbeiders iets betekend. Sommigen hadden moeten verhuizen om plaats te maken voor het evenement. Ze verschaften al van bij haar opbouw werk aan velen. Er waren arbeiders die haar hadden bezocht. Ze was een handelsknooppunt en ontmoetingsplaats geweest. Uiterlijk bleef er na zes maanden feest schijnbaar weinig over. Toch had ze ook op lange termijn haar invloed laten gelden, niet in het minst voor de wereld van de arbeiders die we zien op de voorpagina van dit werk. De tentoonstelling en de opeenvolging van tentoonstellingen weerspiegelden niet enkel de sociale toestand in de maatschappij op verschillende manieren (als werkgever, als inrichter van een nieuw paviljoen, als schizofreen zwalpend tussen verandering en behoudsgezindheid). Ze had er ook een wezenlijke rol in gespeeld. Er was echter nog een lange weg te gaan.

Bibliografie

A. Primaire bronnen

I. Kranten

Het Laatste Nieuws,

15/04/1894-14/11/1894
14/04/1897-20/12/1897
17/04/1905-14/11/1905
13/04/1910-17/11/1910
11/04/1913-08/11/1913

Het Volk,

01/04/1894-11/11/1894
28/03/1897-18/12/1897
13/04/1905-15/11/1905
06/04/1910-12/11/1910
26/04/1913-05/11/1913

Vooruit,

09/01/1885-01/12/1885
07/04/1888-19/11/1888
09/04/1894-10/11/1894
01/04/1897-20/12/1897
01/04/1905-08/11/1905
04/04/1910-17/11/1910
25/04/1913-14/11/1913

De Landbouwer; volks-weekblad voor den buiten, 19/08/1894.

De Morgen, 05/04/2007.

L'humanité. Journal socialiste, 31/03/1913.

Ons Volk ontwaakt, 31/05/1913.

II. Archiefbronnen

Archief van de wereldtentoonstelling van Gent 1913.

Archief WT 1913. Doos ongenummerd, enveloppe ongenummerd, n°65.

Archief WT 1913. Doos 2, enveloppe 6, ongenummerd.

Archief WT 1913. Doos ongenummerd, enveloppe 5, ongenummerd.

Archief WT 1913. Doos ongenummerd, enveloppe 3, n°34.

Archief WT 1913. Stereoskopische foto's, enveloppe 4, n°1.

Archief WT 1913. Stereoskopische foto's, enveloppe 4, n°11.
Archief WT 1913. Doos ongenummerd, enveloppe ongenummerd, n°46.
Archief WT 1913. Doos 2, enveloppe 2, n°43.
Archief WT 1913. Doos 2, enveloppe 2, n°23.
Archief WT 1913. Doos 2, enveloppe 2, n°47.
Archief WT 1913. Postkaarten, enveloppe 7, n°14.
Archief WT 1913. Doos 2, enveloppe 4, n°61

Stadsarchief Brussel

SAB; afbeeldingen; F-3539.
SAB; afbeeldingen; F-3467.
SAB; Fonds Fauconnier n°9.
Exposition d'Anvers 1894. album 14-3-42; inventaris n34/4; s.p.).
SAB; afbeeldingen; J-0310.
SAB; afbeeldingen; J-0311.
SAB; afbeeldingen; F-3468.

Stadsarchief Antwerpen; Audio Visueel Archief.
(<http://stadsarchief.antwerpen.be/ava/default.aspx>)

SAA; AVA; 171003.
SAA; AVA; 021096.
SAA; AVA; 083009.
SAA; AVA; 374027.
SAA; AVA; 374018.
SAA; AVA; 083007.
SAA; AVA; 020003

III. Beeldmateriaal

LOACH, Ken. Bread and Roses. 2000.

IV. Gedrukte bronnen

S.n., Congrès contre l'alcoolisme, tenu à Gand, les dimanche 28 et lundi 29 septembre 1913, à l'occasion de l'Exposition universelle. Rapport, Gand, Het Volk, 1913, 66p.

S.n., Exposition universelle des beaux-arts 1885, Anvers, Buschman, 1885, 3v.

S.n., Guide pratique de l'exposition universelle d'Anvers 1885, Bruxelles, Bertels, 1885, 108p.

S.n., La galerie des machines a l'exposition universelle d'Anvers.1885, Bruxelles, imp. Ad. Mertens, 1885, 95p.

S.n., Les oeuvres de la ville de gand contre le chômage: fonds de chômage, bourse du travail, fonds de crises, association internationale pour la lutte contre le chômage: éphémérides, principaux événements intéressant, ces oeuvres, Ledeborg, impr. De Vreese, 1913, 38p.

S.n., L'exposition collective des charbonnages de Belgique. Notice explicative, Bruxelles, imp. L. Narcisse, 1910, 177p.

S.n., Liège-touriste-exposition. Exposition universelle 1905, Liège, imprimerie industrielle et commerciale, 1905, 343p.

BRUYNEEL, T., Historische situering en analyse van politieke aspecten in het oeuvre van de negentiende-eeuwse Gentse volkszanger Karel Waeri, Gent, UGent, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2001, 140p.

DE CRAMER, R., Wereldtentoonstelling van Gent. MCMXIII. Drapeaux, bannières; souvenir de la 'vieille Flandre', Bruxelles, Société anonyme belge d'imprimerie, 1913, s.p.

DESVERNAY, A. (ed.), Exposition universelle de 1867, à Paris: Rapports des délégations ouvrières, Paris, Morel, 1868, IIIvols.

DE WINNE, A., Door arm Vlaanderen, Gent, Samenwerkende volksdrukkerij, 1903, 159p.

DREZE, G., Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de Liège 1905. Histoire complète de l'Exposition de Liège, Liège, imp. Aug. Bénard, 1905, 703p(vol I).

DREZE, G., Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de Liège 1905. Histoire complète de l'Exposition de Liège, Liège, imp. Aug. Bénard, 1905, 924p(vol II).

DREZE, G., Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de Gand en 1913, Gent, Vanderpoorten, 1913, 360p.

DUTRY, Albert., "Coup d'oeil sur l'exposition de Gand", IN: Revue Générale, september 1913, 14p.

MOERMAN, L; COMBAZ, G., Anvers et l'exposition universelle de 1894 = Antwerpen en de wereldtentoonstelling van 1894 = Antwerp and the universal exhibition of 1894 = Antwerpen und die Weltausstellung von 1894, Brussel, E. Lyon-Claesen, 1894, 134p.

MUSSELY, P., Le grand concours international des sciences et de l'industrie de Bruxelles en 1888, Bruxelles, imp. Ad. Mertens, 1887, 208p.

ROOSES, M., Oud Antwerpen, Brussel, Lyon-Claesen, 1894, 96p.

ROSSEL, E. (ed.), Le Livre d'or de l'Exposition Universelle et Internationale de Bruxelles en 1910, Bruxelles, s.n. , 1910, 779p.

B. Secundaire bronnen

I. Literatuur

S.n., “De wereldtentoonstelling wilde bezoekers opvoeden”, IN: Delta. 1997, n°13, s.p.

Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Europa in Euforie; de tijd van de wereldtentoonstellingen; 1851-1913, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel, 2001, p226.

BALTHAZAR, H. Daensisme?, Gent, UGent, s.d, 284p.

BLOM, J.C.H; LAMBERTS, E. (eds.), Geschiedenis van de Nederlanden, Baarn, HBuitgevers, 2004, 419p.

BOISSEAU, T.J., “White Queens at the Chicago World’s Fair, 1893: New Womanhood in the Service of Class, Race, and Nation”, IN: Gender & History, April 2000, 12, 1, pp.31-81.

CAPITEYN, A., Gent in weelde herboren: wereldtentoonstelling 1913, Gent, Stad Gent, 1988, p 227.

COËHLO M.B. Praktisch verklarend zakwoordenboek der geneeskunde, Amsterdam, Van Goor zonen, 1980, 793p.

CONVENTS, G., “Van de verburgerlijking van het populair vermaak tot amusement voor iedereen”, IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), De panoramische droom: Antwerpen en de wereldtentoonstellingen, Antwerpen, Antwerpen93, 1993, pp.236-248.

COPPENS, C; DEREZ, M; BOUSSET, G., De wereld ten toon: wereldtentoonstellingen in de Universiteitsbibliotheek 1851-1992, Leuven, Roegiers, 1992, 148p.

COUTTENIER, M., Congo tentoongesteld, Leuven, Acco, 2005, 445p.

DAMS, K.J., De triomf van de engel over het beest; Alphonse Proost (1847-1931) en de Belgische Ligue de l’Education Familiale, Groningen, Rijksuniversiteit Groningen, 2006, 464p.

DE BENS, E., De pers in België. Het verhaal van de Belgische dagbladpers. Gisteren, vandaag en morgen, Tielt, Lannoo, 1997,480p.

DE CLERCK, K; DE GRAEVE, B. ; SIMON; F., Dag meester, goedemorgen zuster, goedemiddag juffrouw. Facetten van het volksonderwijs in Vlaanderen (1830-1940), Tielt, Lannoo, 1984, 200p.

DE HERDT, R; DE GRAEVE, B., Kinderarbeid van omstreeks 1800 tot 1914, Gent, Museum voor industriële archeologie en textiel, 1980, 135p.

DE HERDT, R; DE GRAEVE, B., Kinderarbeid 1800-1914, Gent, Miat, 1981, 55p.

DELVOU, M., De mensenzoo als superioriteitsbeleving in de negentiende eeuw; beelden van de Congolezen op de Wereldtentoonstelling. Antwerpen 1894, Gent, UGent, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2005, 175p.

DENECKERE, G., 1900. België op het breukvlak van twee eeuwen, Tielt, Lannoo, 2006, 237p.

DE NEVE, M., “Kinderarbeid van omstreeks 1800 tot 1914”, IN: TIC, 1992, 10, 1, pp.4-45.

DENHAERYNCK, S., Jules Van Biesbroeck Jr. (1873-1965), huiskunstenaar van de Gentse Socialistische Arbeidersbeweging. Bijdrage tot het onderzoek naar de relatie tussen kunst en socialisme in België eind 19de-begin 20ste eeuw, Gent, UGent, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 2001, s.p.

DE SOMER, P; DE HERDT, R. “Industrie, techniek en toegepaste wetenschappen op de wereldtentoonstellingen in Antwerpen”, IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), De panoramische droom: Antwerpen en de wereldtentoonstellingen, Antwerpen, 93Antwerpen, 1993, pp.154-171.

DOOM, R., “De wereldtentoonstellingen en de Koloniale propaganda”. IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), De panoramische droom: Antwerpen en de wereldtentoonstellingen, Antwerpen, Antwerpen 93, 1993, pp.194-207.

DREESEN, M., Anwerpen 1885; De eerste Belgische wereldtentoonstelling. Een manifestatie van herboren stedelijk bewustzijn, Leuven, KUL, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1984, p 165.

ECCO, U., De geschiedenis van de schoonheid, Amsterdam, uitgeverij Bert Bakker, 2005, 438p.

FRANCOIS, L. VAN EENO, R., Geschiedenis van de nieuwste tijden, Gent, Academia Press, 2001, vol I, 223p.

FINDLING, J. (ed.); PELLE, K.D. (assistant ed). , Historical Dictionary of World's Fairs and Expositions, 1851-1988, New York, Greenwood, 1990, s.p.

GIELIS, K., Olympische spelen - Wereldtentoonstellingen: impact op de economische regionale ontwikkeling, Leuven, KUL; Faculteit economische en toegepaste economische wetenschappen; Departement toegepaste economische wetenschappen, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1993, 141p.

GONSALIS, A. “De grote politieke stakingen in België”, IN: Vonk, 10/04/2002, s.p.

GREVER, M; WAALDIJK, B., Feministische openbaarheid : de nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid in 1898, Amsterdam, Stichting Beheer IISG, 1998, 352 p.: ill.

GREVER, M., “Staging Modern Monarchs; Royalty at the World Exhibitions of 1851 and 1867”, IN: DEPLOIGE, J; DENECKERE, G., Mystifying the monarch. Studies on discourse, power and history. Amsterdam, University Press, 2006, 269p.

Hall, S., Representation: Cultural Representations and Signifying Practices, London, Sage, 1997, 400 p.

KRETSCHMER, W., Geschichte der Weltaustellungen, Frankfurt, Campus, 1999, 303p.

MCKENDRY, J., “Come, come to the fair”, IN: The Metropolitan Museum of Art Bulletin. New series, 1964, 22, 6, pp.185-200.

MORTELMANS, K., “Op de fiets: van elitaire acrobatie naar sportief massatoerisme”, IN: brood en rozen, 2003, 2, pp.76-83.

NAUWELAERTS, M. (ed.), De panoramische droom: Antwerpen en de wereldtentoonstellingen, Antwerpen, Antwerpen 93, 1993, 269p.

PIRYNS, P; van HUMBEECK, H., “Niet rood, geen brood”, IN: Knack, 3 september 2006, s.p.

RENARDY, C., Liège et l'Exposition universelle de 1905. Urbanisme dans un espace de confluence et reflet d'un apogée, Bruxelles, Fonds Mercator, 2005, 317p.

REYNEBEAU, M., De eeuw van België, Tielt, Lannoo, 1999, 223p.

ROSENBLUM, R, STEVENS, M, DUMAS, A., 1900 Kunst op een keerpunt, Antwerpen, Mercatorfonds, (oorspronkelijk Royal Academy of Arts, Londen), 2000, 447p.

SAID, E., Orientalism, New Delhi, Penguin books India, 2001, 396p.

SCHOLLIERS, P., “Sociale ontwikkelingen in Antwerpen ten tijde van de wereldtentoonstellingen”, IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), De panoramische droom: Antwerpen en de wereldtentoonstellingen, Antwerpen, Antwerpen 93, 1993, pp.139-153.

SCHOLLIERS, P., “Werklieden, toerisme en wereldtentoonstellingen voor 1900”, IN: Brood en rozen, 2003, 2, pp.21-29.

SCHOONJANS, Yves. “Wereldtentoonstelling en encyclopedie”. IN: Feit en fictie. 1999, vol 4, n°2. pp.18-33.

TERRYN, C., “Van elitaire beurs tot massamedium. Exposanten en publiek van de Antwerpse expo's”, IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), De panoramische droom: Antwerpen en de wereldtentoonstellingen, Antwerpen, Antwerpen93, 1993, pp.69-82.

THIJS, A., “Oud Antwerpen 1894, een burgerlijke droomwereld”, IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), De panoramische droom: Antwerpen en de wereldtentoonstellingen, Antwerpen, Antwerpen93, 1993, pp.258-269.

UYTTENHOVE, P., “De ruïne en het feest. De moderniteit van Oud Antwerpen en Oud België”, IN: NAUWELAERTS, M. (ed.), De panoramische droom: Antwerpen en de wereldtentoonstellingen, Antwerpen, Antwerpen 93, 1993, pp.248-257.

VAN CAUSENBROECK, B., Rode daken. De goede werkmanswoning 75 jaar, Gent, AMSAB, 1998, 144p.

VAN DEN BERGHE, G., “Kaas en wormen”, IN: De Tijd, 12/06/2004, s.p.

VANDEVOORDE, H., “Amazones in niemandsland”, IN: Verslagen van het Centrum voor Genderstudies, UGent, 2004, 13, pp.76-94.

VAN DE VOORDE, H; VANDEPITTE, P. (reeksleiding), Historia 5, Kapellen, Uitgeverij Pelckmans, 2001, 207p.

VAN GELDER, H; VANDEKERCKHOVE, Meunier in dialoog: een actueel Kunstparcours door Leuven, Leuven, Peeters, 2005, 201p.

VANHAUTE, E; BRACKE, N., Economische en sociale geschiedenis van de nieuwste tijden, Gent, Academia Press, 2005, 185p.

VAN WESEMAEL, P., Architecture of instruction and delight : a socio-historical analysis of world exhibitions as a didactic phenomenon (1798-1851-1970), Rotterdam, O10, 2001, 846p.

VERBRUGGEN, P., “Op reis”, IN: brood en rozen, 2003, 2, p.5.

WITTE, E; NANDRIN, J; GUBIN, E; DENECKERE, G., Nieuwe Geschiedenis van België 1830-1905, Lannoo, Tielt, 2005, p678.

WYNANTS, M., Van hertogen en Kongolezen. Tervuren en de Koloniale Tentoonstelling 1897, Tervuren, Koninklijk museum voor Midden-Afrika, 1997,184p.

II. Internetbronnen

Microsoft ® Encarta ® Encyclopedie Winkler Prins © 1993-2004 Microsoft Corporation/Het Spectrum.

www.delhaizegroup.com

www.delta.tudelft.nl

www.ethesis.net

www.expo2010china.com

www.flwi.ugent.be

www4.gent.be

www.huisvanalijn.be

www.knack.be

<http://martenmelsen.free.fr>

www.opac-fabritius.be

<http://www.rosadoc.be/>

www.serendib.be

<http://users.skynet.be/ovo/>

<http://users.telenet.be/expo1910/>

www.terugblik.com

www.vandale.nl

www.vonk.org

http://vrouwenraad.be/pdf/standpunten_2004/genderwetswijzer_arbeid.pdf

Index bijlage

1. 'Table des Matières'.

(DREZE. Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de Liège 1905. Pp916-918 (vol II)).

2. Comité van de Wereldtentoonstelling 1885.

(SAA; AVA; 171003).

3a. Groepsfoto van arbeiders die instonden voor de etnografiezaal.

(WYNANTS. Van hertogen en Kongolezen. P109).

3b. Groep arbeiders die werkte aan de aanleg van de Tervurenlaan (1897).

(WYNANTS. Van hertogen en Kongolezen. P73).

4. Een paviljoen met een zaalwachter die een oogje in het zeil moest houden.

(SAA; AVA; 021096).

5. De diensters van den 'Aangenamen Hof' in middeleeuwse klederdracht.

(SAA; AVA; 083009).

6. Het personeel van de 'Dinanterie' droegen zeventiende-eeuwse kostuums. De winkel verkocht producten uit de Waalse staalindustrie.

(SAA; AVA; 374027).

7. 'Carte de service' voor de wereldtentoonstelling van Gent (1913).

(Archief WT 1913. doos ongenummerd, enveloppe ongenummerd, n°65).

8. 'Zoo willen wij de Algemeene Werkstaking: kalm en vreedzaam'.

(S.n., *Zoo willen wij de Algemeen Werkstaking: kalm en vreedzaam*. Vooruit. Maandag 14 april, 1913 n°103, p6).

9a. De burgerij bezoekt de tentoonstelling.

(Archief WT 1913. Stereoskopische foto's, enveloppe 4, n°1).

9b. De burgerij bezoekt de tentoonstelling.

(Archief WT 1913. Stereoskopische foto's, enveloppe 4, n°11).

10. Volkshotel Antwerpen 1885.

(DREESEN. Anwerpen 1885; De eerste Belgische wereldtentoonstelling. Een manifestatie van herboren stedelijk bewustzijn. P26).

11. 'Ballon captif avec visiteurs dans nacelles'.

(SAB; afbeeldingen; F-3539).

12. Schets vlucht Sarah Bernhardt door Clairin.

(MCKENDRY, John J. "Come, come to the fair". IN: The Metropolitan Museum of Art Bulletin. 22, 6, 1964. P195).

13. 'La Plaine des Attractions'.

(ROSSEL. Le livre d'or de l'Exposition Universelle et Internationale de Bruxelles en 1910. P652).

14. 'Eléphant portant des enfants. Tervueren' (1897).

(SAB; afbeeldingen; F-3467).

15. 'Diner offert par le consul de Turquie commissaire general de la section Imperiale Ottomane à L'exposition universelle de Bruxelles'.

(SAB; Fonds Fauconnier n°9).

16a. 'Gala Populaire Français'.

(Archief WT 1913. Doos ongenummerd, enveloppe ongenummerd, n°46).

16b. 'Gala Populaire Français'.

(Archief WT 1913. Doos 2, enveloppe 2, n°43).

17. 'Palais des Fêtes'.

(Exposition d'Anvers 1894, album 14-3-42; inventaris n34/4; s.p.).

18. Harmonie Vooruit op het Internationaal Muziektornooi (1913).

(Archief WT 1913. Doos 2, enveloppe 2, n°23).

19. Marxkring op het Internationaal Muziektornooi (1913).

(Archief WT 1913. Doos 2, enveloppe 2, n°47).

20a. 'Fêtes et attractions; Les Fleuristes et les dentellieres' (1910).

(SAB; afbeeldingen; J-0310).

20b. 'Fêtes et attractions; Les mutualités' (1910).

(SAB; afbeeldingen; J-0311).

21. Oproep voor de VIIIe Feest Bonds- en Internationale Turnwedstrijd.

(Archief WT 1913. Doos ongenummerd, enveloppe 3, n°34).

22. Bokskamp op de Gentse foor van 1913.

(S.n. *De 'edele sport'.* Vooruit. Dinsdag 3 juni 1913, n°152, p.6.).

23. Telefonie op de tentoonstelling van Luik.

(SAB; Fonds Fauconnier n°9).

24. Reclame op de wereldfoor voor potloden.

(SAB; Fonds Fauconnier n°9).

25. Magazijnen van Vooruit.

(S.n., s.n. Vooruit. Dinsdag 20 mei 1913, n°139, p6).

26. Zicht op het 'negerdorp'.

(Exposition d'Anvers 1894, album 14-3-42; inventaris n34/4; s.p.).

27. Een Kongolese familie op de foor (1894).

(Exposition d'Anvers 1894, album 14-3-42; inventaris n34/4; s.p.).

28. 'Interieur d'un atelier de garniseur'.

(DREZE. Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de Liège 1905. P301 (vol II)).

29. 'La dentellière flamande et son carreau'.

(DREZE. Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de Liège 1905. Pp302 (vol II)).

30. ‘Middeleeuwen naspelen is Belgische passie, beweert ‘Herald Tribune’.

(JV. *Middeleeuwen naspelen is Belgische passie, beweert ‘Herald Tribune’*. De Morgen. Donderdag 5 april 2007, s.p.)

31. De Kipdorppoort. Ingang tot Oud Antwerpen (1894).

(ROOSES; Oud Antwerpen; Pp32-33) .

32. De Kipdorppoort met brandwachters, de waterput en twee meisjes in oude klederdracht.

(SAA; AVA; 374018).

33. Evocatie van het tornooi van 1594 met steekspel en optocht.

(SAA; AVA; 083007).

34. Bruxelles-Kermesse (1910).

(SAB; afbeeldingen; F-3468).

35. ‘Burgersvrouw der XVIe eeuw’.

(ROOSES; Oud Antwerpen; P27).

36. ‘Les Archiducs Albert et Isabelle d’Autriche’.

(Archief WT 1913. Postkaarten, enveloppe 7, n°14).

37. Koning Leopold II bij zijn bezoek aan Oud Antwerpen op Wereldtentoonstelling.

(SAA; AVA; 020003)

38. ‘Vue prise de la Galerie des Machines’.

(Exposition d’Anvers 1894, album 14-3-42; inventaris n34/4; s.p.).

39. Electricité et Hydraulique, Charleroi.

(Exposition d’Anvers 1894, album 14-3-42; inventaris n34/4; s.p.).

40. Machine de la Société La Meuse.

(DREZE. Le livre d’or de l’exposition universelle et internationale de Liège 1905. P551 (vol II)).

41. Zicht op onderdeel machinehal op tentoonstelling Luik 1905.

(DREZE. Le livre d’or de l’exposition universelle et internationale de Liège 1905. P527 (vol II)).

42. Ode aan Satan.

(ECCO. *De geschiedenis van de schoonheid*. P393).

43. Symbolische beeldengroep van ‘la Fédération des Coopératives socialistes’.

(DREZE. Le livre d’or de l’exposition universelle et internationale de Liège 1905. P251 (vol II)).

44. Prentkaart nieuwe Vooruit-gebouwen verkocht op de expo (1913).

(CAPITEYN. Gent in weelde herboren: wereldtentoonstelling 1913. P172).

45. ‘Les unions professionnelles reconnues’.

(DREZE. Le livre d’or de l’exposition universelle et internationale de Liège 1905. P248 (vol II)).

46. ‘Habitation à bon marché (Caisse d’Epargne et de Retraite).

(ROSSEL. Le livre d’or de l’Exposition Universelle et Internationale de Bruxelles en 1910. P672).

47. 'Les Deux Maisons ouvrières construites à Cointe par la Caisse générale d'épargne et de retraite'.

(DREZE; Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de Liège 1905. P269 (volIII)).

48. 'Maisons ouvrières de Cointe; Groupe Central'.

(DREZE; Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de Liège 1905. P270 (volIII)).

49. 'Maison de la Société de la Vieille-Montagne. Cuisine'.

(DREZE; Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de Liège 1905. P272 (volIII)).

50. 'Maison de la Société Liégeoise des maisons ouvrières. Chambre commune'.

(DREZE; Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de Liège 1905. P272 (volIII)).

51. 'Maison de la Caisse générale d'épargne. Chambre commune'.

(DREZE; Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de Liège 1905. P273 (volIII)).

52. 'Koffiebranderij'. (Carl Moll).

(ROSENBLUM/STEVENS/DUMAS; 1900, Kunst op een keerpunt. P189).

53. 'Het smeden van een anker'. (Stanhope Forbes).

(ROSENBLUM/STEVENS/DUMAS; 1900, Kunst op een keerpunt. P188).

53. 'Koeien bij het oversteken van de Leie'. (Emile Claus).

(ROSENBLUM/STEVENS/DUMAS; 1900, Kunst op een keerpunt. P79).

54. 'Avond bij de boeren'. (Martin Melsen).

(<http://martenmelsen.free.fr>)

55. 'Uitgeput'. (Jules Adler).

(ROSENBLUM/STEVENS/DUMAS; 1900, Kunst op een keerpunt. P197).

56. 'De Puddelaar'. (Constantin Meunier).

(www.opac-fabritius.be)

57. 'Stakingsavond'. (Eugene Laermans).

(www.opac-fabritius.be)

58. Weergave van de verschillende volkeren op de tentoonstelling door Richard Doyle.

(MCKENDRY, John J. 'Come, Come to the fair'. IN: The Metropolitan Museum of Art Bulletin: New Series, vol 22, n°6, p185 en 188).

59. Bessie over de verstandhouding tussen volkeren.

(COPPENS/ DEREZ/ BOUSSET, Gunter. De wereld ten toon: wereldtentoonstellingen in de Universiteitsbibliotheek 1851-1992. p17)

60. 'Liste des Congrès'.

(Archief WT 1913. Doos 2, enveloppe 4, n°61).

61. 'La collectivité Liégeoise des tabacs'.

(DREZE. Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de Liège 1905. P217(vol II)).

62. 'Vues de l'intérieur des batiments sections: cuisine'.

(SAB; afbeeldingen; M890).

63. 'Cours d'adultes'.

(DREZE. Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de Liège 1905. P15 (vol I)).

64. Kantklossers in het Paleis van de Vrouw.

(DREZE. Le livre d'or de l'exposition universelle et internationale de Liège 1905. P425 (vol II)).